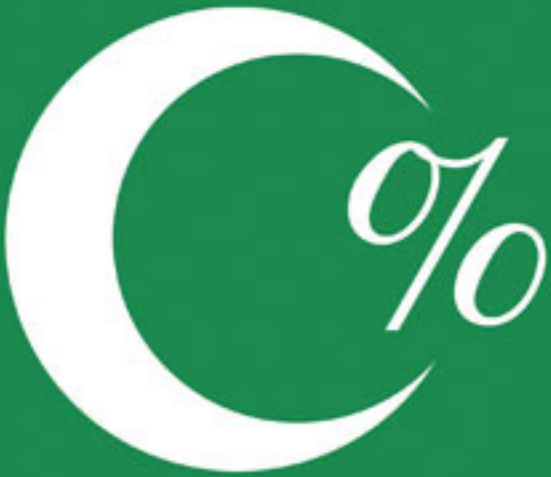
Fuat Dündar

İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)

İLETİŞİM YAYINLARI

FUAT DÜNDAR 1971 doğumlu. Lisans eğitimini 1994 yılında İTÜ Petrol Mühendisliği'nde tamamladı. Master'ını İstanbul Üniversitesi Balkanlar Ortadoğu ve Asya Gelişmeleri Bilim Dalı'nda yaptı. Elinizdeki çalışma bu kürsüde hazırladığı master tezidir. Yazarın *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar* adlı yayımlanmış bir eseri bulunmaktadır. Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktora öğrencisi olan Dündar, grafikerlik yaparak geçimini sağlamaktadır.
fuatdundar@hotmail.com

İletişim Yayınları 730 • Araştırma-İnceleme Dizisi 112
ISBN 975-470-911-4
© 2001 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2001, İstanbul (1000 adet)
2. BASKI 2002, İstanbul (500 adet)

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FİLMİ Diacan Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Asude Ekinci
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

FUAT DÜNDAR

İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)

iletişim

gidenlere

"O boşluk doldu sanırsınız
Oysa o boşluğu dolduran eksilmenizdir"

Murathan Mungan, *Yalnız Bir Opera*

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar 10
Önsöz 11
Giriş 15

BİRİNCİ AYRIM 17

BİRİNCİ BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ 19
İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu 19
Balkan Savaşları 23
I. Dünya Savaşı 24
Reform Çabaları 28
İttihat ve Terakki'nin Basına Yönelik Sansürü 30
Osmanlıcılıktan Türkçülüğe İdeolojik Dönüşüm 30
Anadolu'ya Yöneliş 36

İKİNCİ BÖLÜM
İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN SEVK VE İSKÂN POLİTİKASI 39
İttihat ve Terakki Dönemine Kadar Osmanlı'nın Sevk ve İskân Politikası 39
Kuruluş ve Genişleme Devri İskân Politikası 40
Türk-İslâm Şehrinin Özellikleri 43
Duraklama ve Gerileme Devri İskân Politikası 45
Göçebelerin İskânı 52
Rakamlarla Muhacerat 56
Kurulan Örgütler 57

İttihat ve Terakki'nin Sevk ve İskân Politikası 62
İskân Politikası 62
Gayrimüslimlerin Tehciri 62
Mübadele ve Mübadele Komisyonları 66
Celp Politikası 71
Göçebelerin İskânı 73
Parti ve Cemiyetlerin Yaklaşımı 73
Meclis Tartışmaları 76
İsim Değişikliği 81
Nüfus Sayımları 84
Geri Dönen Gayrimüslimler 87
Müslümanların Sevk ve İskânı 92
Araplar 92
İaşe ve Giderler 104
Geri Dönüşler 106
Meclislerde Yapılan Tartışmalar 107
Arnavutlar 108
Arnavut Muhacirlerin Kabulü 110
Arnavutların İskânı 112
Boşnaklar 123
Çingeneler 127
Çerkezler 130
Gürcüler 134
Kürtler 137
Lazlar 155
Müslüman Ermeniler 158
Müslüman Esirler 162
Türkler 165

İKİNCİ AYRIM 175

BİRİNCİ BÖLÜM
MUHACİR VE MÜLTECİ İŞLERİ 177
Muhacirlere Yapılan Yardımlar 177
İaşe Yardımı 181
Arazi Yardımı 182
Geçim Araçları ve Kaynakları Yardımı 186
Yetim Çocuklara Yapılan Yardımlar 190
Muafiyetler 192
Vergi Muafiyeti 193
Hisse-i Teavün 196
Askerlik Muafiyeti 197

Muhacirler İçin Yapılan Diğer Çalışmalar 201
Muhacir Köyleri ve İmar Planları 201
Emval-i Metruke 213
Sicile Kayıtları 215
Muhacir Memurları 219
İlmî Çalışmalar 220
Bütçe 222
Bekâr Muhacirler 225
İskân Yerini Terk 225

İKİNCİ BÖLÜM
MÜLTECİLER 227
Ruş İşgali ve Mülteci Akını 228
Mültecilerin Sayısı 237
Mültecilerin İadesi 239
Mültecilerin Geri Dönüşlerinde Takip Edecekleri Yollar 241
Sevkiyat İçin Belirlenen İaşe Merkezleri 242
Mülteci Kafilelerinin Tertibi ve Sevkleri 242
Sevk Edilecek Şahıslar 242
İadeleri Geciktirilecek Mülteciler 243
Mültecilerin Memleketlerine İskânları 244

Sonuç 245

Ekler 253
EK 1: 1914 Yılı Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Hudutları 255
EK 2: I. Dünya Savaşı'nda Vilayet ve Mutasarrıflıklar 256
EK 3: İttihat ve Terakki Kuruluş Kabineleri 257
EK 4: AMMU Müfettiş ve Memurları 258
EK 5: Arap Talimatnamesi 262
EK 6: Arnavut Talimatnamesi 267
EK 7: Çingene Talimatnamesi 269
EK 8: Kürt Talimatnamesi 271

Kaynakça 275

Kısaltmalar

AAMD	: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.b.	: adı geçen belge
AİİTE	: Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü
AMMU	: Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
AÜDTCF	: Ankara Ünv. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
AZN	: Adliye ve Mezahib İradeleri
B.	: Baskı
bkz.	: bakınız
B.O.A	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
B.C.A	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarih Dergisi
DH.	: Dahiliye Nezareti
DH.KMS	: Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürlüğü
DH.MUİ	: Dahiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi
DH.SN.THR	: Dahiliye Nezareti Sicilli Nüfûs Tahrirât Kalemi Analitik Envanteri
DH.ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.HMŞ	: Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi
DH.İUM	: Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Dâhiliye Evrakı
DUİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
DH.SN.M	: Dahiliye Nezareti Sicilli Nüfus İdare-i Umumiyesi Kalemi Analitik Envanteri
DH-İD	: Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Analitik Envanteri
DH.EUM.EMN	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi
DH.MB.HPS	: Dahiliye Nezareti Mebanî Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH.MB.HPS.M	: Dahiliye Nezareti Mebanî Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik
DH.SYS	: Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı Kataloğu
EUM	: Emniyet-i Umûm Müdürlüğü
İAMM	: İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
m	: madde
MV	: Meclis-i Vükela
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MAZC	: Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
Nr	: Numara
S.	: Sayı
s.	: sayfa
TİGMA	: Toprak İskân Genel Müdürlüğü Arşivi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ünv.	: Üniversitesi
v.s.	: vesaire
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
Y.	: Yıl

Önsöz

Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Balkanlar, Ortadoğu ve Asya Gelişmeleri Bilim Dalı'na sunulmuş bir master tezidir. Önsöz ve haritalar dışında, tezin özgünlüğü korunmuştur.

Bu çalışmanın amacı, İttihat ve Terakki'nin tam iktidar olduğu yıllar içinde (1913-1918), Anadolu'nun Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesi için uygulanan göç ve iskân politikasını gözler önüne sermektir. Arap, Arnavut, Boşnak, Çerkez, Çingene, Kürt, Laz gibi Müslüman unsurların kabile veya aşiret önderlerinden koparılarak Anadolu'nun dört bir tarafına serpiştirilme ve Türklük potası altında eritilmeleri yönündeki İttihat ve Terakki hükümeti politikası, devletin gizli belgeleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın kapsadığı dönem, kamuoyu tarafından daha çok Ermenilerin tehciri ve kıtalinin yaşandığı dönem olarak biliniyor. Belki bu yüzden bu dönemin, üzerinde en çok konuşulan, tartışılan ve en bilinen dönem olduğu sanılır. Doğrudur, Türkiye tarih çalışmaları içinde nicel olarak en fazla çalışmanın İttihat-Terakki ve Ermeni ilişkisi üzerine yapıldığı bir gerçektir. Ancak bu çalışma ile şu gerçek tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilecektir; İttihat ve Terakki Osmanlısı birçok gizi ve bilinmezi bağrında taşımaktadır.

Bilinmezlik ve giz perdesi ampirik bir bilgi eksikliğine yol açmasıyla sınırla kalsa iyi, ama günümüz Türkiye iç ve dış siyasetini de derinden etkilemektedir. Son yıllarda Tehcir ve Soykırım tartışmalarına odaklanan Türk dış politikası, zaman ve enerjisinin büyük bir kısmını bu tarihsel sorun üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Dış siyasetteki açmazı aşmak yönünde bir çaba gösterilmesi gerekirken bunun yerine, kendini dış dünyadan soyutlama ve gittikçe içine daha çok kapanma bir siyasi refleks hakim olmuştur. İçe kapanmada, Türkiye'deki bilim ve tarih çevrelerinin de payı vardır. Evrensel ölçekte, soruna ışık tutan çalışmalar yapacak yerde, iç kamuoyuna, eski tezlerle örülü, propagandif ve yoksulluk edebiyatının hakim olduğu eserler sunmaktadırlar. Türkiye'de bu konuda ciddi, tarafsız ve bilimsel çalışmanın yetersiz olduğunu üzülerek belirtmem gerekir. Bu çalışma, Türkiye'deki bir üniversite çatısı altında hazırlanmış olması nedeniyle özel bir yere sahiptir. En önemlisi de, bu çalışma Tehcir ve Soykırım ekseninde yapılan tartışmalara yeni bir bakış açısı getirecektir. Tehcirin sadece bir tek kimlik için düzenlenmiş bir 'komplo' olmadığı, aksine genel bir politikanın parçası olduğu görülecektir. Ayrıca dönemin sosyo-ekonomik yapısı ve toplumsal ruh hali, belgeleriyle ve anılarla ortaya konulacak, belki bu sayede gayrımüslimlerin kovulması ve "etkisiz hale" getirilmesinin temel nedenleri bir parça da olsa anlaşılır kılınacaktır.

Çalışmada, İttihat ve Terakki'nin nüfus ve iskân politikasının daha iyi anlaşılması için, hareketin kuruluşuna, önde gelen kadrosuna, örgüt içi gelişmelere ve bununla bağlantılı ideolojik dönüşümüne, idari ve yasal düzenlemelere, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'ndaki askerî faaliyetlerine de yer verildi. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren uygulayageldiği göç ve iskân siyaseti ana hatlarıyla işlenerek, İttihat ve Terakki'ye miras kalan göç ve iskân siyasetinin tarihsel arka planı ortaya konulmaya çalışıldı. Ardından araştırmanın can alıcı noktasına, I. Dünya Savaşı yıllarındaki sevk ve iskân faaliyetlerine geçilerek; eldeki belgeler ışığında Müslüman halkların nasıl bir politika doğrultusunda dağıtılarak iskân

edildiği ilk elden aktarıldı. İkinci ayrımda, İttihat ve Terakki'nin karşılaştığı muhacir ve mülteci sorunlarını hangi yollarla çözmeye çalıştığı tespit edilmeye çalışıldı. Yani işin teknik yönü mevcut belgeler ve eserler ışığında biraz daha netleştirilmek istendi. Önceki ayrımda olduğu gibi, bu ayrımda da, kullanılan belge, talimatname ve iskân kanunlarının birçoğu bu çalışma ile gün yüzüne çıkmış olacak.

Araştırma büyük oranda, birincil kaynaklara dayandırıldı. Belgelerin çoğu İttihat ve Terakki'nin önde gelen liderlerinin imzasını taşıdığı için çalışmanın önemi bir kat daha artmaktadır. Söz konusu belgeler şifreli telgraflardır. DH-ŞFR olarak kodlanan, şifreli ve gizli telgraflar yaklaşık 70 yıl sonra arşivlerde araştırmacılara açılmış olmakla birlikte, burada kullanılanların hemen hepsi, ilk defa geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış olacaktır. Burada bir parantez açmak gerekiyor; şifreli telgraflarda geçen emir ve talimatnamelerin ne ölçüde ve ne titizlikte tatbik edildiğine dair bilgilere henüz sahip değiliz. Bunu ortaya çıkarmak sadece tarihçilerin değil, Anadolu sathına dağılmış etnik mozaiğin bugünkü mevcudiyetini tespit edecek sosyologların ve etnologların da işi olacaktır.

Çalışma sırasında devlet belgelerinin yanısıra dönemin meclis tutanakları, günlük basını ve bugüne kalan anılar da sıkı bir taramadan geçirilmiştir. Ayrıca, Osmanlı'dan günümüze göç ve iskân sorununu işleyen kitap ve makalelerin hemen hepsine ulaşılmaya ve bunlardan yararlanılmaya çalışılmıştır.

Bugün Anadolu'nun bir halklar mozaiği olarak nitelenmesinin ardında, tarihsel doğal nüfus hareketleri dışında Osmanlı'dan günümüze kadar uygulanan göçettirme politikalarının da önemli bir etkisi vardır. Ama özellikle 1913-1918 yıllarında, İttihat ve Terakki'nin uygulamaları oldukça belirleyici olmuştur. Bugünkü etnik karışımın en önemli sebebi bu yıllarda hayata geçirilen nüfus ve iskân politikalarıdır. O günkü nüfusun -en iyimser tahminle- yaklaşık üçte biri yerleri değiştirilerek birbirine karıştırılmıştır. Bu muazzam ve bir benzeri Milli Mücadele sırasında bile yaşanmayan büyük nüfus hareketi, bugünkü Anadolu mozaiğinin tarihsel nedenidir. İktidar zo-

ruyla uygulanan politikalar sayesinde Arap, Arnavut, Çingene, Çerkez, Gürcü, Kürt, Laz gibi unsurlar birbirlerine karıştırılarak 'ulus devlet' yolunda bir tehdit olmaları engellenmeye çalışılmıştır.

Dört yılı aşkın bir düşünce ve pratiğin sonucu olan bu çalışma boyunca birçok insanın katkısını gördüm. Öncelikle tez danışmanım, Yrd. Doç. Dr. Levent Ürer'in sağladığı özgür ve bilimsel ortamın benim için büyük bir şans olduğunu belirtmeliyim. Arşiv çalışanlarının, çalışmanın özgünlüğüne katkısı önemli oldu. Özellikle T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, Fransız Anadolu Enstitüsü Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Orient Enstitüsü, İslâm Eserleri Kütüphanesi yetkililerine ve çalışanlarına buradan teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Bilinir, böylesi sabır ve zaman gerektiren çalışmalar, özel yaşamın ihmaline sebep olur. İki yıl, tam mesai ayrılarak yapılan çalışma sırasında ailemin; Halide, Güler, Ömer ve annemin maddi ve manevi katkıları büyük oldu. Onlar olmasaydı bu çalışma, gerçekleşmeyecekti. Uzun gecelerde yalnızlığıma ses veren ve çalışmanın içeriğine uygun şarkıları seslendiren BGST Kardeş Türküler'in bu çalışma mahremiyetinde yeri bir başka. Son olarak bu çalışmanın en çok, sabır ve sevgi sahibi Hatice Yılmazsoy'un beğenisini kazanırsa daha çok değer bulacağını ve belki bu yüzden "Gidenlerin" yanısıra, kendisine ithaf edilmesi gerektiğini özellikle vurgulamalıyım.

Temmuz 2000
Soğanlı, İstanbul

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'a yönelik genişlemesi, İkinci Viyana kuşatmasının başarısızlığından sonra yerini küçülmeye bırakmıştı. Kaybedilen topraklar beraberinde göçmen sorununu getirecekti. Rusya'nın yayılma politikası Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan Müslümanların kovulmasına sebep olacaktı. İki yüzyılı aşkın süren göç ve iskân sorunu, imparatorluğun çöküşünü de hızlandıracaktı. Sınırlardaki değişim düşünsel değişimi de beraberinde getirecekti; imparatorluktan ulus devlete olan değişim tam da bu noktada göçlerle doğrudan bağlantılıydı. Çalışmamızın ana kısmı, işte bu değişime sahne olan yıllar olan 1913-1918 yani İttihat ve Terakki'nin tam iktidarı yıllarıdır.

Birinci ayrımda, İttihat ve Terakki'nin iskân politikası öncesi, İttihat ve Terakki'nin kuruluşu, üyeleri, reformları, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'ndaki çalışmaları ile örgüt içi ve dışı gelişmeler, kısaca gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. İttihat ve Terakki dönemine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân politikası ana hatlarıyla belirlendikten sonra Türkleştirme politikasının genel hatları çizilirken kısaca da olsa gayrımüslimlerin tehcirine değinilecektir. Sonra, eldeki belgeler ışığında Müslüman halkların nasıl bir politika doğrultusunda iskân edilmeye çalışıldığı anlatılacaktır.

İkinci ayrımda, İttihat ve Terakki'nin karşılaştığı muhacir ve mülteci sorunlarını hangi yollara çözmeye çalıştığı anlatılmaktadır. Yani işin teknik yönü mevcut belgeler ve eserler ışığında biraz daha netleştirilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ AYRIM

BİRİNCİ BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ

İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu

Koca İmparatorluğun tek gelişkin Tıp Okulunun olduğu İstanbul'da, İttihat ve Terakki'nin temelini oluşturacak olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti; Ohrili İbrahim Temo, Arapgirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakülü Hüseyinzade Ali tarafından 1889 yılında kuruldu. Bir süre sonra ismi, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirildi.

Esas amacı, II. Abdülhamid'in despotizmini protesto etmek ve 1876 Anayasası'nı geri getirmek olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti, Osmanlı topraklarında hızla yayıldı. 1895 yılına dek bir öğrenci hareketi olmaktan öteye geçemeyen cemiyet, bu tarihte büyük bir popülerlik kazandı. Bu, 1895 Ermeni Olayları sebebiyle yaşanan diplomatik dış krize denk düşüyordu, "Jön Türk Hareketi uluslararası kriz dönemlerinde güç kazanıyordu."[1]

Tehlikeyi farkeden Padişah, 1897'de başkentte bu hareketi ezdi. Ancak dışarda Jön Türk hareketi faaliyetlerine devam et-

1 Şükrü Hanioğlu, "Jön Türkler ve Osmanlı'da İç-Dış Politikası Bağlantısı", *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, 2. baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s.456.

ti. 1902 yılında Paris'te bir kongre yapıldı. Kongre'ye Osmanlı devletinde yaşayan müslim ve gayrimüslim milletlerden delegelerin ve muhalif diğer örgütlerin geniş katılımı sağlandı.

Parti'nin ikinci doğuşu Makedonya'da olur. 1906 Eylül'ünde Selanik'te, çoğunluğu 3. Ordu subayları ve mason locası üyesi olan kişiler tarafından "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" kurulur. Daha sonra cemiyet, Paris kanadıyla birleşerek "Terakki ve İttihat" adını alır. Bu oluşum "doğrudan doğruya Osmanlı ordusunun bir girişimi ve eseri olmuş", siviller bu kadroya sonradan katılmışlardı.[2] Gelişmekte olan "askerî" sınıf içinde, Makedonya'da bir grup, 1908 ayaklanmasını örgütleyip başarıya ulaştırarak, 24 Temmuz'da "Kanun-i Esasi"nin ilan edilmesini sağlamıştır. Bu ihtilal aynı zamanda cemiyet içinde etkisini göstermiş; İngiliz yanlısı bürokratların -Babıâli'nin- yerine milliyetçi kanadın -Genel merkezin- iktidarını çıkarmıştı.[3]

1908 ihtilalinden sonra yapılan seçimlere, aralarında İttihat ve Terakki partisinin de olduğu, birçok parti katılır. 26 Kasım 1908'de seçim sonuçlanır, 289 sandalyenin 288'ini İttihat ve Terakki alır. 17 Aralık'ta meclis açılır. Mebusların 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 4'ü Yahudi, 10'u Slav'dır.[4]

Ancak daha bir yıl geçmeden İttihat ve Terakki'den birçok yeni parti ortaya çıktı. Gayrimüslimler de ayrılarak kendi partilerini kurdular. Bu kargaşa ortamı içinde Makedonya mahreçli bir tren dolusu "Hareket Ordusu" askeri başkente varır. 27 Nisan 1909'da Abdülhamid tahttan indirilerek yerine V. Mehmed Reşad getirildi. Muhalefet ortadan kaldırıldı. Yapılacak seçimlere, Osmanlı Demokrat Partisi dışında başka parti girmeyecekti. Bu parti, İttihat ve Terakki karşısında bir varlık gösteremeyecekti. Talat Bey'in Dahiliye Nezareti'ne, Cavit Bey'in Maliye Bakanlığı'na atanması ile İttihat ve Terakki iktidarı perçinlenir. Ancak

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I - Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.22.

3 Hanioğlu, a.g.m., s.476.

4 Shaw, Stanford J.- E. Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, E Yayınları, İstanbul, 1983, s.335.

Mahmut Şevket Paşa ile kozlar henüz paylaşılmamıştır. İttihat ve Terakki tekrar çok parçaya ayrılır. 1911 Kasım'ında muhalefet tek bir çatı altında birleşerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurar.

Abdülhamid'in baskıcı rejimine karşı mücadele sırasında, Türk olanlar-olmayanlar, Müslüman olanlar-olmayanlar, aralarındaki sorunları bir yana bırakırken, zamanla karşılıklı politikalar sonucu çelişkiler derinleşecek ve asıl istemler netleşecekti.[5]

Meclisteki bölünme, aynı zamanda imparatorluğun çeşitli bölgelerinde başlayan isyanların izlerini taşıyordu. Ermeni, Arnavut, Arap ve Bulgar ayaklanmaları ülkeyi bir baştan bir başa kargaşa ve savaş haline sokmuştu. Diğer yandan İttihat ve Terakki bir amip gibi bölünmeye devam ediyor, birçok yeni parti ortaya çıkıyordu. Bunların iki özelliği vardı; bir grup, İttihat ve Terakki'yi laik ve Batılı görüp padişah ve İslâm'dan yana (Hizb-i Cedit gibi) partiler kurarken; bir grup da İttihat ve Terakki'nin Türkçü eğilimini gerekçe göstererek kendi 'kimlik'lerini ön plana çıkaran partileri kuruyor, ya da mevcut partilere katılıyorlardı; Al-Ahd, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Çerkez Teavün Kulübü, Arnavut Başkim Kulubü gibi.

13 Ocak 1912'de Trablusgarp yenilgisi için genel bir soruşturma açılmasını isteyen muhalefet, iki gün sonra meclisi fesih için padişaha bir bahane yaratmış oldu. Yenilenen seçimde İttihat ve Terakki ezici bir çoğunlukla meclise girdi. Mecliste yaşanan sorunlar Balkan Savaşları sonrası İttihat ve Terakki'nin, iktidarı tam 5 yıllığına eline geçirmesi için bir vesile oldu.

22 Ocak 1913'teki Babıâli baskını ve ardından yapılan geniş çaplı tutuklamalar, sürgünler ve idamlar ile muhalefet yok edildi ve Sadrazamlığa Mehmet Said Halim Paşa getirildi. Partinin 4 üyesi de kilit bakanlıklara getirildi; Dahiliye Nezareti'ne Talat Bey, Harbiye Nezareti'ne Ahmet İzzet Paşa, Nafia Nezareti'ne Osman Nazmi Paşa, Ziraat Nezareti'ne Süleyman Bostani Efendi. Babıali baskını sayesinde, İttihat ve Terakki kurulduğundan beri ilk kez kendi isteği doğrultusunda bir kabine kur-

5 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-14)*, 4. baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s.191.

muş oluyordu.[6] Böylece imparatorluğun ve tüm halkların toplumsal belleklerinde derin izler bırakan ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna vesile olacak, İttihat ve Terakki'nin tam iktidar dönemi başlamış oldu (12 Haziran 1913).[7]

"Meclis-i Umumi (Osmanlı Parlamentosu) 3. Yasama dönemi 1914 genel seçimi sonucu 1 Mayıs 1914'te başlamıştı." Savaş nedeni ile bir yıl uzatıldığından Meşrutiyet'in en uzun süreli yasama dönemi olacaktı. "İttihat ve Terakki, 1913 yılından beri kendi hakimiyeti altında tek partili bir rejim kurduğu için, muhalefetsiz -ya da muhalifi yok denecek kadar az- bir Mebusan Meclisi kurulmuştu."[8]

1918 yılına kadar sürecek beş yıllık iktidar döneminde İttihat ve Terakki partisinin genel başkanları 1913-1916 yılları için Said Halim Paşa ve 1916-1918 yılları için Talat Paşa olacaktı. 1914 yılında İttihat ve Terakki'nin tek parti olarak girdiği bir seçim yapılmış, Meclis hakimiyeti pekiştirilmişti.

1913-1918 arası dört kez yapılacak İttihat ve Terakki kongrelerinin ikisi I. Dünya Savaşı'nın tüm hızıyla sürdüğü 1916 ve 1917 yıllarında yapılmıştı. İttihat ve Terakki'nin, iktidarı tek parti biçiminde ele aldığı ve muhalefeti susturduğu döneme rastlayan ve cemiyetin kesin olarak siyasal partiye dönüştüğü ilk kongre 1913 kongresiydi. İttihat ve Terakki kongrelerinde yapılan tartışmalar ve alınan kararlara bakıldığında cemiyetin ideolojisinde "hayli değişiklik" olduğu gözlenecektir. Cemiyetin "Osmanlıcı ve İttihad-ı Anasırcı niteliği" yerini "Türkçü ve milliyetçi" niteliğe bırakmıştır.[9] Parti ideolojisindeki değişiklikler, etkisini ilk elden devlet politikalarında gösterir.

---

6 Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.79.

7 İttihat ve Terakki Kabineleri için bkz. Ek-3.

8 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler C. 2-Mütareke Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.36.

9 Tunaya, C. 1, s.60-62.

1912'de başlayan Balkan Savaşı ile 24 Ekim 1912'de Kırklareli, 9 Kasım'da Selanik, 18 Kasım'da Manastır, 6 Mart 1913'te Yanya ve 10 Nisan'da İşkodra elden çıkmıştı. Balkan Savaşları 1912 yılının Ekim ayından 1913 yılının Haziran'ına kadar Osmanlı devletini uğraştırmış ve sonuçta bir yıl içerisinde "Afrika-i Osmani" ile "Avrupa-i Osmani" yitirilmişti.[10] İttihatçılar'ın geliştirdiği "Koca Rumeli" imgesi, anılarda kalmıştı.

Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Kuzey Arnavutluk ve Yenipazar sancağına girmesiyle Balkan Savaşı başlamıştı. Hemen ardından müttefikleri olan diğer Balkan ülkeleri Osmanlı'ya karşı topyekün harekete geçti. Osmanlı'ya ültimatom vererek, elde kalan Avrupa topraklarının özerkliklerini istediler, sınırları etnik dağılıma göre yeniden çizdiler. Yunanistan Girit'i ilhak etti. Bulgaristan, kuzeyden saldırıya geçti. İttihatçı subaylarla siyasal düşmanları "politika alanında olduğu gibi strateji konusunda" da anlaşmazlığa düşünce Bulgar saldırısı geri püskürtülemedi. 2 Kasım 1912 tarihinde Bulgarlar Çatalca'ya kadar gelmişti. İstanbul'a birkaç saat mesafedeki düşman, başkenti karıştırmış, Kamil Paşa, İttihatçılara yönelik bir sindirme operasyonuna başlamıştı. Diğer yandan da İngiltere'nin önayak olduğu barış görüşmeleri yapılıyordu. Sorun Edirne'nin kimin sınırları dahilinde kalacağı noktasında çıkıyordu. Avrupa devletlerinin önerisi, Edirne'nin Bulgarlar'a bırakılmasıydı. İttihat ve Terakki, Edirne'nin Bulgaristan'a terk edileceği korkusunu taşıyordu. Bu sırada, 23 Ocak 1913'te Babıâli baskını yapılır. Yeni hükümeti karşısında bulan Bulgarlar görüşmelerden çekilir. 30 Ocak 1913'te de Londra konferansı dağılır. Kısa süren barış günleri sonrası Bulgarlar'ın Sırbistan ve Yunanistan'a 29 Haziran 1913 saldırısı ile II. Balkan Savaşı başladı. Bunu fırsat bilen İttihat ve Terakki, Bulgaristan'a savaş açtı. Kısa süre içinde Doğu Trakya yeniden Osmanlı topraklarına dahil edildi. Hiçbir direnmeyle karşılaşmadan Edirne'ye giren Ordu, İttihat ve Terakki iktidarına büyük bir prestij kazandırıyordu. 29 Eylül 1913'te Bulgaristan, 14 Ekim

10 Çavdar, *a.g.e.*, s.107.

1913'te Sırbistan ve 14 Mart 1913'te Yunanistan ile yapılan anlaşmalar ile Osmanlı devletinin Avrupa sınırları şekillendi.[11]

Balkan Savaşları'nın tek mağlubu vardı, Osmanlı İmparatorluğu. İmparatorluk, "Avrupa topraklarının %83'ünü, nüfusunun %69'unu ve ayrıca her yıl İstanbul'a akan gelir ve ürünü kaybetmiş oluyordu."[12]

I. Dünya Savaşı

İttihat ve Terakki, 1913 yılına dek "sorumluluk yüklenmeksizin iktidarda söz sahibi" olma gayreti içerisindeydi. 22 Ocak günü kabine toplantısının yapıldığı bir sırada Babıâli'yi basan İttihatçılar, Nazım Paşa'yı öldürüp Sadrazam Kamil Paşa'yı istifaya zorlar ve İttihat ve Terakki iktidarı tam olarak ele geçirir.[13]

Almanya'nın Prusya'ya savaş ilan ettiğinin ertesi günü ve İngiltere'nin savaşa girmesinden iki gün önce, 2 Ağustos 1914 tarihinde, Enver Paşa Almanya ile gizli bir askerî anlaşma imzalar. Bu anlaşmanın üçüncü maddesine göre Osmanlı İmparatorluğu savaşa girerse, Alman askerî heyetine Osmanlı ordusunun yönetiminde, geniş yetkiler verilecekti. Anlaşmanın dördüncü maddesi ise şuydu, "Rus saldırılarına karşı, Osmanlı topraklarının savunmasını Almanya üzerine alır."[14]

Eylül ayında kapitülasyonlar ve diğer ticaret anlaşmaları iptal edildi. 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ve tarafsızlık ilanı birlikte yapıldı. Seferberlik hazırlıkları ve tarafsızlık ilanı Rusya'yı kuşkulandırmış ve taraflar arasında yoğun diplomatik ilişkiler başlamıştı. İngiltere, Fransa ve Rus elçileri Ağustos ortalarında Babıâli'ye başvurarak tarafsızlığını savaş boyunca koruduğu takdirde, "Osmanlı topraklarının bütünlüğü konusunda güvence vermeye hazır olduklarını" bildirmişlerdi.[15]

---

11 Shaw, *a.g.e.*, s.354-359.

12 Shaw, *a.g.e.*, s.359.

13 Ahmad, *a.g.e.*, s.49-50.

14 Sabri Sürgevil, "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişinin İzmir Basınındaki Yankıları", *Tarih İncelemeleri*, S.1, 1983, EÜEF yay, s.115.

15 Sürgevil, a.g.m., s.116.

Ancak Almanya, Türkiye'nin savaşa katılmasını istiyordu. Çünkü, savaşa katılmış Osmanlı sayesinde Boğazlar kapatılmış olacak ve böylece İtilaf devletleriyle Rusya arasında bağlantı kopacaktı. Bu nedenle Almanya Osmanlı'nın savaşa katılması için aylık 500 bin Türk lirası kredi vermeyi taahhüt etti. Devlet bütçesindeki paranın 1 milyon 200 bin lira olduğu[16] göz önüne alınırsa, bu yardım miktarının hükümet için ne derece önemli bir katkı sağladığı görülür. Ancak Osmanlı henüz savaşa girmiyordu. Bunun üzerine Almanya, tam anlamıyla hileye başvurdu. Türk donanmasının başında olan Alman Amiral Souchon'a Almanya'dan Karadeniz'e açılarak Rus kıyılarını bombalaması emredildi. Sadrazam Said Halim Paşa ve diğer hükümet üyelerine rağmen, Talat ve Enver Paşa'nın ağırlığıyla Osmanlı Devleti, Kasım ayının ilk haftasında fiilen savaşa girmiş oldu. Bunun üzerine, aralarında Posta ve Telgraf Nazırı Oksan Efendi'nin de bulunduğu dört nazır, bu oldu bittiyi protesto ederek hükümetten istifa ettiler. Said Halim Paşa kabinenin başında olmasına rağmen iktidar tamamen İttihat ve Terakki'ye, Enver, Cemal ve Talat Paşa'nın eline geçti. Ülkenin savaşa sokulmasının ve bu zaman içinde uygulanan bütün politikaların, sevk ve iskân politikaları da dahil olmak üzere, sorumluluğunu artık bu üçlü taşıyacaktı.[17]

11 Kasım'da Padişah "Mukaddes Cihad" ilan etti. Oysa ne Rus ve ne de son Balkan Savaşları'nda cihad ilan edilmemişti. Padişah, tüm Müslümanları silaha sarılarak 'kafir'i tepelemeye davet etti.[18]

Cihad ilanını tam seferberlik çalışmaları izledi. Parlamento,

---

16 Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi*, 1700-1958, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1974, s.461.

17 Yonan'a göre 7 Kasım'da şeyhülislâm 5 bölümlük savaş fetvası ilan etti, padişah 12 Kasım'da savaş yasasını imzaladı. bkz. Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı-Unutulan bir Holocaust*, Çev.: Erol Sever, [Çevirenin kendi yayını], İstanbul, 1996, s.97-98.

18 Alan Palmer, *Osmanlı Imparatorluğu Son Üç Yüzyıl: Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev: B.Çorakçı Dişbudak, Yeniyüzyıl Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1992, s.358. Yonan'a göre 7 Kasım'da şeyhülislâm 5 bölümlük savaş fetvası ilan etti, padişah 12 Kasım'da savaş yasasını imzaladı. bkz. Yonan, s.100.

daha hızlı karar alınması için 1 Mart 1915 tarihinde Padişah emriyle tatil edildi. Parlamento 28 Eylül 1915 tarihine kadar kapalı kalacaktı. General Von Seeckt Osmanlı Genelkurmay Başkanı olmuş; 1. ve 3. Ordular ile Filistin Orduları komutanlığına, Savaş Bakanlığının Harekât, İstihbarat, Demiryolları, İkmal, Cephane, Kömür ve Kaleler Şubelerine Alman subaylar atanmıştı.

I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı ordusu ülkenin dört bir tarafında, toplam 9 cephede savaşacaktı; Kafkas, Çanakkale, Filistin, Suriye, Irak, İran ve sonra Makedonya, Romanya ve Galiçya.[19]

Savaş boyunca 2.998.000 insan seferber olmuş, bunlardan büyük bir kısmı silah altına alınmış, bir kısmı ordu emrinde veya geri hizmetlerde bulunmuştu. Ordu mevcudu en çok 1 milyon civarında tutulmuş, harbin sonuna doğru 1.2 milyona yükselmişti.[20]

19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ordusunun dağılımı şöyleydi; Birinci Ordu Karargâhı İstanbul'da, İkinci Ordu Karargâhı Edirne'de, Üçüncü Ordu Karargâhı Manastır'da - sonra Selanik'te, Dördüncü Ordu Karargâhı Erzurum'da, Beşinci Ordu Karargâhı Şam'da, Altıncı ve Yedinci Ordu Karargâhları Sina'da idi.[21] Osmanlı, savaşa girdiğinde 300 bin eğitimden geçmiş askeri, 6 ordu içinde toplanmıştı. 13 Alay, 2 bağımsız tümen ve donanma ve seferber edilmiş üç milyona yakın asker,[22] Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın komutası altındaydı.[23]

19 Aralık 1914'te 3. Ordu'nun komutasını General Bron-

19 Ali Kemal Meram, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, Kitapçılık Limited Şirketi, 1969[?], s.207.

20 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK yay: VII. dizi Sayı 98, Ankara, 1994, s.213.

21 Gül Tokay, *Makedonya Sorunu - Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s.16'da dipnot 16. Ancak Aram Andonyan'a göre Osmanlı Ordusu 1911'de başlıca 4 karargâha ayrılmıştı Andonyan, Birinci Ordu İstanbul, İkinci Ordu Selanik, Üçüncü Ordu Erzincan ve Dördüncü Ordu Bağdat merkezli diye yazar. bkz. Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Çev: Zaven Biberyan, Aras Yayınları, 1999, İstanbul, s.215.

22 Tunaya, C. 1, s.521.

23 Yonan, *a.g.e.*, s.102.

sart'tan devralan Enver Paşa, ordunun adını "İslâm Ordusu" olarak değiştirerek Rus Ordusu üzerine saldırıya geçer.[24] Üç hafta sonra Sarıkamış'tan geriye kalan 12 bin askeri, Mirliva Hafız Hakkı'ya devrederek İstanbul'a geri döner. Enver Paşa daha sonra savaş boyunca bir daha komutanlık görevi üstlenmemiştir. Ama, Sarıkamış yenilgisi Enver Paşa'nın bir başarısızlığı olarak algılanmamıştır.

Şam 1 Ekim 1918 tarihinde düştü, hemen bir hafta sonra da Talat Paşa istifa etti. Şam ve Beyrut'un kaybının İstanbul'a etkisi büyük olmuştu.[25] Talat Paşa'nın istifası, Osmanlı ordularının yenildiğinin kabulüydü. Bu istifa 5 yıllık tam iktidarın sonu olduğu kadar, yürütülmeye çalışılan politikanın iflası anlamına da gelmekteydi. Yeni ulusal hareket Anadolu Türkçülüğü üzerinde yükselecek ve başarıya ulaşacaktı. Bu başarıda kuşkusuz gizli örgütleri, klüpleri, cemiyetleri ve kadrolarıyla Milli Mücadeleye katılan İttihat ve Terakki mirasının büyük payı olacaktı.

Mondros mütarekesinin imzalanmasından bir gün sonra, 1 Kasım 1918 Cuma günü İttihat ve Terakki kongresi olağanüstü toplanır. 120 civarında delege kongrenin gündeminden "habersiz"dir; Talat Paşa'nın iktidardaki faaliyetleri değerlendirdiği konuşması sonrasında divana verilen bir önerge ile İttihat ve Terakki'nin feshedilerek bütün mal varlığı ile "Teceddüt Fırkası"na devri kararlaştırılır. Kongreden hemen bir gün sonra, 2 Kasım gecesi Enver, Cemal ve Talat Paşalarla birlikte Dr. Nazım, Bahaettin Şakir, eski polis müdürleri Bedri ve Azmi beyler, kendilerini bekleyen Alman U-17 denizaltısına binerek İstanbul'dan ayrılacaklardı.[26]

13 Kasım 1918'de 55 parçalık Amerikan, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan savaş gemisi İstanbul kıyılarına demir atar. Osmanlı payitahtı artık resmen işgal altındadır. Kışlalar, resmî binalar ve önemli noktalar kontrol altına alınır. 1913 yılında ka-

24 Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1994, s.101.

25 Palmer, *a.g.e.*, s.381.

26 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s.23-24.

patılan Arap, Rum, Ermeni, Kürt, Laz, Çerkez, Arnavut, Yahudi, Türk gibi kavmî esaslara dayalı cemiyetler bir bir ortaya çıkar.

Reform Çabaları

İttihat ve Terakki Hükümeti iktidarda olduğu süre boyunca, savaşın getirdiği tüm sıkıntılara rağmen, bir dizi toplumsal ve kültürel dönüşümün gerçekleştirilmesine çalışmıştı.

Tam iktidar, İttihat ve Terakki'ye, modern devlet olmak için öngördüğü birçok reformu da hiçbir muhalefetle karşılaşmadan çıkarma kolaylığı sağlayacaktı. Osmanlı tarihi içinde bir benzeri daha görülmeyen reformlar, normal işleyen bir meclis çatısı altında yapılmış olsa, yıllarca altından kalkılamayacak kapsam ve içerikte idi. Bu reformlardan en önemlisi şerî mahkemelerle ilgili olanıydı. 1916 kongre kararı olan bir düzenleme ile bütün şeriye mahkemeleri, 25 Mart 1917 tarihinde çıkan bir kanunla, Adliye Nezareti'ne bağlanıyordu. "Şüphesiz ki bu, laikleşme yönünde ciddi bir adımdı". Aynı yıl içinde 7 Aralık 1917 tarihinde "Hukuk-u Aile Kararnamesi" çıkarılıyordu.[27] Yılın ilk aylarında, Rumî takvimle Miladî takvim arasındaki 13 günlük fark ortadan kaldırılmıştı. 2 Nisan 1917 günü "Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun" çıkarılıyordu. Böylece medreselerin "çağdaş" din eğitim kurumları haline getirilmesi ve buralarda müspet ve doğa bilimlerinin de öğretilmesi sağlanıyordu.[28]

İttihat ve Terakki bu gibi ıslahatlar için "en ziyade kendisinden" başlanılması gerektiği sonucuna 1916 kongresinde varmış ve Osmanlı da ilk defa olarak "her suretle tetkik ve tetebbu mahsulü bir programa" sahip ve "Avrupaî parti" şeklinde bir teşkilata kavuşmuştu.[29]

Reform çabaları ve değişim, İslâm'a bakışta da kendisini

---

27 Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi-1*, Cumhuriyet Yay., İstanbul, 1997, s.126.

28 Akşin, *a.g.e.* s.126-127. Hukuki alandaki düzenlemelerin çoğuna 1917 Kongresi'nde yer verilmiştir. Geniş metin için bkz. Tunaya, C. 1, s.157-159.

29 Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir (1915-1916 Yazıları)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1991, s.85 ve 93.

gösterecekti. İttihatçılar'ın kafasındaki devlet, etnik temele dayalı bir ulus-devlet projesi olduğundan "yeni bir İslâmi yoruma" ihtiyaç vardı. İttihat ve Terakki'nin "özellikle Masonluğa dayanması" Mason şeyhülislâmların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Asıl reformcu büyük buluşları, laiklik ilkesine "içten bağlılıkları olmuştur. Bu da milliyetçilik ilkesinin varabileceği en doğal sonuç" idi.[30] İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden biri olan Talat Paşa, 1920'li yıllarda bir yabancı basın mensubuna din alanındaki değişikliklerle ilgili şu yorumu yapacaktı; "Müslümanlık büyük bir dindi ... çağın gereklerine uygun bir duruma getirilebilirdi."[31]

İttihat ve Terakki'nin birçok alanda gerçekleştirdiği reformlara göçebe ve muhacirlerin iskânları mevzuunda da rastlanacaktı. 1913 kongresinde idarî alandaki değişikliklerden bahseden bölümde, aşiretlerin yerleşik hale getirilmesi sorununa yer verilerek uygulanacak politikaların genel hatları çizilir.[32]

1917 kongresine sunulan raporun "Kavanin ve Nizamatın Islahına" ilişkin kısmında, başta "Medeni Kanun", "Usul-u Muhakeme-i Hukuk Kanunu", "Teşkil-i Mehakim Kanunu"nda yapılacak birçok değişikliğin yanısıra "Kara ve Deniz Ticareti Kanunları", "İdare-i Örfiye Kanunu", "Tahrir-i Nüfus ve Sicillat-ı Nüfusiye" ile ilgili birçok kanun layihasının hazırlandığı belirtilirken "iskân-ı muhacirin umurunu tanzim, teshil eden" kanunların hazırlandığından bahsedilmişti. Ayrıca aynı kongrede siyasal programda istenilen değişiklik konuları arasında "Aşâirin suret-i iskânı ve aşâir ile meskûn olan mahallerin suret-i idaresi hakkında hükümetçe" kanun ve nizamların tanzimi karar altına alınmıştı.[33]

İttihat ve Terakki iktidarı dönemi, geçici kanunlar sistemine başvurulan bir dönem olmuştur. 1908-1918 yılları arasında

30 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler C. 3-İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s.309-310.

31 Alpay Kabacalı, *Talat Paşa'nın Anıları*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.175.

32 Tunaya, C. 3, s.236.

33 Tunaya, C. 1 s.155-157.

"binden fazla" geçici kanun çıkarılmıştı.[34] Bu durum öyle bir boyuta varmıştır ki 5 Aralık 1915 tarihinde Meclis-i Mebusan'a sunulan 249 adet geçici kanunun 177'si ertesi günü kabul edilmiştir.[35]

İttihat ve Terakki'nin Basına Yönelik Sansürü

İttihat ve Terakki hükümeti, I. Dünya Savaşı ile birlikte basına yönelik sansürü artırmıştı. Askerî konulardaki haber ve makalelerin yanısıra siyasi ve toplumsal konularla da ilgili sansür uygulanmıştı. *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşat* gibi dergiler, toplumsal sorunlara değinen birer makaleden dolayı kapatılmışlardı.[36] *Sebilürreşat* dergisi tam iki yıl kapalı kalacaktı.[37]

Gizliliğinden dolayı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmayan tamim ve talimatnamelerin[38] gazetelerde yayımlanması yasaklanmıştı. Özellikle sevk ve iskân ile ilgili haber ve makalelere I. Dünya savaşı boyunca pek rastlanmayacaktı. Trabzon'da çıkan *Trabzon'da Meşveret* adlı gazetenin 26 Haziran 1915 tarihli sayısında yayımlanan Ermenilerle ilgili bir Beyanname-i Resmi'den dolayı, "devlet siyasetine ait konularda izinsiz neşriyat yapılmaması" yönünde yetkililer uyarılmıştı.[39] Aynı uyarı Erzurum, Bitlis, Urfa, Canik, Maraş gibi yerlere de bir şifreli telgrafla iletilecekti.[40]

Osmanlıcılıktan Türkçülüğe İdeolojik Dönüşüm

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi sonrası geçen 6 yıl içinde Trablusgarp ve Balkan savaşları yüzünden Libya ve Avrupa'nın Edirne'den ötesi kaybedilecekti. 1908-1914 kayıpları "hiçbir abart-

34 Tunaya, C. 3, s.385.

35 Tunaya, C. 3, s.386.

36 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.289. Basra mebusu Hilmi Bey'in sözü.

37 Akşin, *a.g.e.*, s.127.

38 DH.HMŞ, 4, 1-11.

39 DH.ŞFR, 54A, 163. 29 Temmuz 1915 tarihinde, EUM'den Trabzon vilayetine çekilen şifre.

40 DH.ŞFR, 54A, 181. Aynı tarihte EUM'den ilgili vilayetlere çekilen şifre.

mayı gerektirmeyecek kadar" büyük kayıplardı. 3 milyon kilometrekarelik toprak parçasının 1.1 milyon kilometrekaresi yitirilmişti. Bunların büyük bir kısmı "Rumeli'yi de kapsadığından" imparatorluk için daha ciddi bir kayıp olmuştu. Çünkü Rumeli, yüzyıllardır "imparatorluğun kalbi" idi. En ileri ve en verimli eyaletler Rumeli'deydi. Bu toprakların kaybedilmesi Jön Türklerin ideolojisinde de büyük bir etki yaratmış, siyasetlerinin ağırlık merkezini Anadolu'ya kaydırmıştı. Türkçülük fikrinin egemen hale gelmesi Balkan savaşları sonrası olacaktı. Çünkü toprakların üçte birinin kaybı, beraberinde ulus devlet için bir nüfus temeli sağlıyor, nüfus daha da homojenleşiyordu. 24 milyonluk nüfustan çoğunluğu Türk olmayan 5 milyon nüfusun eksilmesi ile İmparatorluk nüfusunun çoğunluğunu Türkler teşkil edecekti.[41] Benzer bir süreç İttihat ve Terakki'nin teşkilat yapısında da yaşanıyordu. Cemiyetin siyasetine karşı olan üyeler, zamanla ayrılarak muhalefete (ve çoğunlukla kendi milli cemiyet ve partilerine) geçmişler ve böylelikle "kalanlar arasında tutarlı bir birlik doğmuştu." Partide kalanların birçoğu da cemiyetin "iç grubuna girmemişti". Örneğin, Kürt Babanzade İsmail Hakkı, Ermeni Bedros Halaçyan, Slav Hristo Dalçef, Arnavut Ahmet Rıza, Kürt Şerif Paşa, Arap Seyyit Talip gibi.[42]

İttihat ve Terakki'nin 1908'den itibaren iktidarı tam olarak ele geçireceği 1913 darbesine kadar geçen sürede, parti içi mücadeleler aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki kargaşanın etkisini taşıyordu. İttihat ve Terakki'nin, resmî söylemine rağmen gayrimüslimler ve gayrıtürklere yönelik sürdürdüğü örtülü politikaları, muhaliflere cemiyetten kopmaları için bahane oluşturuyordu. Ayrışmanın temel nedeni, ülkenin kurtuluşuna yönelik getirilen çözüm önerilerindeki farklılıklardı.

Bir zamanlar Abdülhamid rejimine karşı ülkenin her yanındaki milliyetçi gruplarla ortaklık yapan İttihat ve Terakki, özellikle 1911 yılında Selanik'te yapılan gizli kongre sonrası ayrılıkçı gruplarla olan beraberlikleri "savaşa dönüşmüştür."[43] Selanik

41 Ahmad, *a.g.e.*, s.186.

42 Ahmad, *a.g.e.*, s.192.

43 Tunaya, C. 1, s.528.

kongresi hem İttihat ve Terakki ve hem de gayrıtürk ve gayrimüslimler için bir dönemeçti. Çünkü; "İttihat ve Terakki 1911'den itibaren Osmanlıcı programını Türkçüleştirmişti."[44]

Bu tarihten sonra gayrıtürk ve gayrimüslimlerin cemiyete yönelik eleştirileri daha da artmıştı. Türkçülük yönlü eleştirilere yanıt vermek gerekiyordu. Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey 1911 yılında; "[İttihat ve Terakki Hükümeti], Osmanlıları Türkleştirmek suretiyle yahut başka bir surette, bütün kavmiyetlerini unutturarak bir kavim haline getirmek üzere teşebbüslerde bulunmak ve bu suretle icraatta bulunmayı bu memleket için bir mazarrat [kötülük], bir tehlike telakki eder" diyordu. Halil Bey bu sözleri söylediği sıralarda, İttihat ve Terakki "aslında milliyetçi politikasını başlatmıştı." Osmanlıcılık "formülü" Halil Bey'in retoriğine rağmen ne Balkanlar'ı ne de Arapları hiçbir zaman tatmin etmemişti. "İttihat ve Terakki, parlamento içi ve dışı çalışmalarıyla, milli bir kadroya gitmiştir. Osmanlıcılık devleti korumak için bir maskeydi. O kadar."[45]

Aslında İttihat ve Terakki başından beri "derin cemiyet"le yönetiliyordu. Bir anlamda Merkez Komite'de somutlanan cemiyet içinde cemiyet tarzı, biraz da örgüt içerisinde yeralan farklı unsurlara olan güvensizlikten kaynaklanmaktaydı. Cemiyetin örgüt anlayışı kabinede bulundurulacak merkez komite üyesi sayısında yapılan sınırlamada da kendini gösteriyordu. İttihat ve Terakki'nin kurduğu kabinelerin hiçbirinin, tamamı merkez komiteden oluşturulmadı. Kabinede yer alacak merkez komite elemanlarının belirli bir oranı aşmamasına dikkat edilmiş ve hatta Mithat Şükrü ve Dr. Bahattin Şakir gibi önemli kişiler hiçbir zaman nazır yapılmamışlardı. Yani, "sonuna kadar, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi her şeyin üstünde tutulmuştur."[46]

Nitekim Fuad Köprülü "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık" adlı 1913 tarihli bir eserinde bu üç siyaset arasındaki ilişkiyi şu şekilde tespit ediyordu; "dairenin merkezinde Türklük, merke-

44 Tunaya, C. 1, s.43.

45 Tunaya, C. 3, s.307-309.

46 Ahmad, *a.g.e.*, s.195

zin etrafında İslâmlık, dışa yakın yerlerinde ise Hıristiyan unsurlar bulunur."[47]

Balkan yenilgileri sonrası kaleme alınan "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muassırlaşmak" adlı makalesinde Ziya Gökalp, Osmanlılık fikrine yeni bir anlam yükleyecekti; "... bu yeni millet başka nam [Osmanlılık] altında bir Türk milleti olacaktı."[48]

Aydınların ve cemiyetin söylemi de değişmişti. "İttihad-ı Anasır"dan "Millet-i Hakime"ye doğru bir kayış sözkonusuydu.[49]

Maliye Nazırı ve Biga mebusu Cavid Bey'in, İttihat ve Terakki hükümetinden istifasına yolaçan sebeplerden biri, partinin söylemi ile uygulamaları arasındaki farklılıktı. Cavid Bey, "aşırı nasyonalizm siyaseti(nin) devam" edeceği için İttihat ve Terakki'den istifa eder.[50]

Meşrutiyet siyasetinin çoğulcu niteliği Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle, 12 Haziran 1913'te son bulmuştu. Bu cinayete karıştığı iddiasıyla muhalefet, Divan-ı Harp kararları, idamlar, hapisler, sürgünler ve yurtdışına kaçmalar sonucu sayıca küçülecek, kalanlar sindirilecek ve 1913-1918 yılları arası hiçbir siyasi parti kurulamayacaktı. Bundan böyle İttihat ve Terakki tek başına iktidardı. "Osmanlıcılıktan Türkçülüğe kaydırdığı ideolojisi de tekti ve resmileşmişti."[51]

1878'den 1913'e kadar Balkanlar'da Osmanlı'ya karşı savaşan komiteci ve çetelerin tarihsel birikimi, İttihat ve Terakki'yi derinden etkilemişti. Gerektiğinde "Bulgarların teşkilatçılığını

---

47 Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", *Türk Yurdu*, IV/9, s.697'den aktaran Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.101.

48 Ziya Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak", *Türk Yurdu*, IV/10, s.756'dan aktaran Arai, *a.g.e.*, s.98.

49 Balkan Savaşı sonrası Osmanlıcılık'ın iflasına ilişkin söylemleri, Aydın mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi bir meclis tartışmasında şöyle aktarıyordu, "Osmanlılık siyaseti iflas etti diye ilan yapanlar zuhur ettiyse emin olunuz ki bunlar, Rumlar'ın içinden çıkmamıştır. Daha bundan beş sene evvel gazeteler, risaleler kitaplar, hatipler, Osmanlı siyaseti iflas etti diye ilan ettiler. Bunu tabii unutmadınız ve bize, siz ne diyorsunuz? Diye sual bile etmediniz." bkz. MMZC, 3, 5, 1, 24. 11 Kanunuevvel 1334/1918, s.298.

50 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.353.

51 Tunaya, C. 1, s.401.

övmüşler ve örnek göstermişlerdi". İttihat ve Terakki'nin öncülleri "Niyazi'ler ve Enver'ler olarak, Makedonyalılar gibi çeteye çıkmışlardı."[52] Örgütlenmeleri Balkanlıydı, yeminleri Balkanlıydı.[53] İdeolojiden çok eyleme önem veren kişilerden oluşan cemiyet, homojen bir sınıfsal tabana sahip değildi. İttihat ve Terakki her zaman bir "komite", İttihatçılar da "komiteciler" olarak kabul edilmişlerdi. Bu komiteciliğe başka etkileri olan yapılanmaların başında Masonluk gelmekteydi. Özellikle Selanik ve Manastır gibi şehirlerde localar etkindi. Localar gizli fakat özgür bir hava içinde çalışmışlardı. Jön Türkler de bu "bu localarda yetişmişlerdi." İşte bu "Balkanlılık potası" içinde yetişenler, "Anadolu'ya geçip Bulgarlar gibi komite kurarak" mücadeleye girişeceklerdi.[54]

İttihat ve Terakki'nin örgütsel ve fikirsel dünyası Balkan etkisi taşıdığı gibi uygulayacağı sevk ve iskân politikasında da bu etki çok net hissedilecekti. Balkan Savaşı sonrası gelen muhacirlerin sayısı "memleketin asayiş ve inzibatını" bozacak derecede büyüktü.[55] Bu sorunun çözümüne yönelik uygulamaya sokulan, gayrimüslimlerin yerinden edilmesi politikası, Edirne mebusu Mehmet Faik Bey tarafından şu sözlerle anlamlandırılacaktı; "Biz tehciri komşularımızdan öğrendik."[56]

Burada Balkanlar'daki Müslüman ve Türk karşıtı uygulamalardan birkaç örnek vererek, olayı daha anlaşılır kılmaya çalışacağız.

Gazeteci Jacquot'un *Journal Des Debats* gazetesine gönderdiği bir haber şöyleydi: "Bütün Türk ahali göçmekte, Türklerin boşalttıkları köylere az sonra Ruslar geliyor; Bulgarlar Müslüman evlerini yağmalayıp ateşe veriyor, yola çıkmakta geç ka-

52 Tunaya, C. 1, s.549.

53 Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki cemiyetine katılması için düzenlenen tören Masonluk yeminine benzer. Enver, gözleri bağlı olarak yemin merasimine alınır, "sağ eli Kur'an-ı azîm-üşşan, sol eli bir kama ve bir bıçak üzerinde olduğu halde" yemin eder. bkz. Tunaya, C. 1, s.556-557.

54 Tunaya, C. 1, s.549-550.

55 Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın, 25 Ekim 1915'de Meclis'te yaptığı konuşma. bkz. MMZC, 3, 1, 1, 41, 25 Ekim 1915 C.2, s.572.

56 MMZC, 3, 5, 1, 24, 11 Aralık 1918, s.297.

lanları kılıçtan geçiriyorlar."[57] Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın Paris'teki Osmanlı Heyetine gönderdiği yazıda ise şunlar yer alır: "Düşman birliklerinin yaklaştığını öğrenince bir camiye sığınan Tırnova yakınlarındaki Tems köyü ahalisi tapınakla birlikte ateşe verilip diri diri yakıldı. Yolda köylerinden kaçan ailelerle dolu üç yüz arabaya rastlayan düşman onları topa tuttu, sonra da Rus birlikleri tarafından işgal edilmiş köy ve kasabalara kaçabilen, kadın olsun erkek olsun herkesi kılıçtan geçirerek bu imha işini tamamladı"[58] (Bu tür sayısız belge için bkz. Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri-I, II* ve *III*). Bir İngiliz diplomatının 1912 tarihli resmî ulağına göre; "Hiç abartmaya düşmeden denebilir ki, Kavala ve Drama yöreleriyle Bulgar komitacılarının ve yerel Hıristiyan halkın elinden çile çekmemiş tek bir Türk köyü bile yok gibidir. Çoğunda, düzinelerle erkek kıyımdan geçirilmiştir; diğerlerinde ırza geçmeler ve talan etmeler olmuştur."[59] Bir yabancı basın muhabiri I. Balkan Savaşı ile ilgili şunları yazıyordu; "Haç, merhametin sembolüdür, ama Rumlar kanla lekelediler onu. Talan, katliam, ırza geçme korkunç oranlara yükseldi. Çeteler civar köylerdeki Müslümanlara yapmadıklarını komadılar. Çok sayıda göçmen açlık ya da süngüyle öldü."[60]

Balkanlar'dan Müslümanların kovulması siyasi, ekonomik ve dinî çıkarlarla bağlantılıydı.[61] "Sırbistan, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'ın bağımsızlıklarını kazanmaları ve buralardan kovulan Müslüman ve Türkler(in), ... milliyetçi fikirlerin doğmasında etken" oldu.[62]

Sınırların daralması ve Kırım, Kafkasya ve özellikle Balkan

57 Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri-I*, TTK Yayınları, 16. Dizi, S.50, Ankara, 1989, s.131-132.

58 Şimşir, C. 1, s.141.

59 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1995, s.150.

60 Andonyan, *a.g.e.*, s.389.

61 Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadoluya Yönelik Göçler (1878-90)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 1, İstanbul, 1980, s.143.

62 Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Yayınları, İstanbul, 1995, s.241.

muhacir akımları Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus, kimlik ve sınır politikalarının şekillenmesinde temel etmenlerden biri olacaktı.[63] "Turancılık, batı cephesinde tam anlamıyla gerileyen Jön Türklerin ruhsal gereksinmelerine uygun düşüyordu." Avrupa kısmının kaybının yanısıra, Rusya Türklerinin cemiyet içinde nüfuz sahibi olması da bu politikaların şekillenmesindeki etmenlerden biriydi.[64]

İttihat ve Terakki, imparatorluğun dağılışını önlemek için öne sürülen Osmanlıcılık ve İslâmcılık'ın yerine tek gerçek kurtuluşu Türkçülük'te bulacaktı. Bu dönüşümü ve Orta Asya'ya olan ilgiyi Talat Paşa, yurtdışına kaçtıktan sonra bir yabancı gazeteciye şöyle açıklıyordu; "İnsanlar çoğu zaman yoksul yakınlarını, ancak kendileri de aynı duruma geldikleri zaman hatırlar."[65]

Sürekli toprak kayıpları, Balkanlar'dan Anadolu'ya sürülen insanlar ve Anadolu'daki gayrimüslimler arasında milli kimliğin giderek güçlenmesi gibi faktörlerle Anadolu'ya başka gözle bakılmaya başlanır; bu faktörler, geçmişte ihmal edilmiş "Türk Anadolu'nun yaratılması fikrini doğurur."[66] Artık Anadolu vatan olacaktır.

Anadolu'ya Yöneliş

Tüm çabalara rağmen Balkanlar'ın kaybı İmparatorluğu sarstığı gibi İttihat ve Terakki'yi de derinden etkiler. Kovulanlar sadece sıradan Müslüman halk değil, İttihat ve Terakki üyeleri ve aileleriydi. "Hele hele İttihat ve Terakki hareketi önderlerinin çoğunun doğum yerleri olan Makedonya'nın kaybının acısı tarif edilemez" idi.[67]

63 Benzer görüşler için bakınız Reşat Kasaba, "Göç ve Devlet", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar) Sempozyumu 1993*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s.339.

64 Ahmad, *a.g.e.*, s.188.

65 Kabacalı, 1994, s.176.

66 Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.129.

67 *a.g.e.*, s.78.

Makedonya'nın kaybı aydınları çok etkilemiş, gazete yazılarında çöküşün önlenmesine yönelik çağrılar artmıştı. Bunlardan biri Halide Edip Adıvar'ın "Padişah ve Şehzadelerimize" başlıklı makalesiydi. Adıvar, Makedonya kaybının üzüntüsüyle dolu makalesinde saltanata şöyle sesleniyordu; "Padişahım! Türk olduğunu idrak eden her ferdin bugün yalnız alnı değil ruhu yerlerde sürünüyor." Kötü gidişe dur demek için Padişahı ordunun başına çağırır; "Hiçbir şey için değilse bile kadınların namusu için."[68]

Balkanlar'ın kaybı gözleri Anadolu'ya çevirmişti. Makedonya kadar değilse de yine de zengin ve bereketli olan Anadolu toprakları elde tutulmalıydı. Aslında, Balkan Savaşı öncesi 1912 yılında *Tanin* gazetesinde yayımlanan bir makale olanları önceden görmüş gibiydi; makalede "... çünkü Rumeli'yi bekleyen kaderden Anadolu'yu kurtarmak mümkün olmayacaktır" yazıyordu.[69]

Türk Yurdu dergisinde bu konuda halkı ikna edici ve göreve çağıran yazılar çıkıyordu. Şehabettin Süleyman, "Anadolu ve Gençlik vazifesi" adlı makalesinde, "... bugün Anadolu, balta görmemiş bir orman gibi bakir ve tazedir. Onun sinesinde henüz sarf edilmemiş birçok kuva-yi hayatiye mevcuttur. ... Eğer mantıkî ... bir usûl ile o kıta-yı nefiseyi [Anadolu] ihyaya çalışırsak şüphesiz birçok felaketlerimizi tamir eylemiş ... oluruz"[70] diye yazıyordu.

Balkan Savaşı yenilgisi sonrası kamuoyundaki kötümser hava meclisteki tartışmalara da yansıyacaktı. Toprak kayıpları sonrası, düşman artık Edirne'ye gelip dayanmıştı. Bazı mebuslar Rumeli'den "nasıl olsa kovulacağımıza göre" burayı "kendiliğimizden bırakarak, Anadolu'ya çekilme önerisinde bulunmuşlardı.[71]

---

68 Halide Edip, "Padişah ve Şehzadelerimize", *Türk Yurdu*, II/2, s.33-36'dan aktaran Oba, *a.g.e.*, s.109-111.

69 Andonyan, *a.g.e.*, s.227.

70 Şehabettin Süleyman, "Anadolu ve Gençlik Vazifesi", *Türk Yurdu*, II/10, s.314-315'ten aktaran Oba, *a.g.e.*, s.115.

71 Tunaya, C. 1, s.548.

Balkanlar'dan umut kesilmişti ve Anadolu'nun elde tutulmasının coğrafi avantajlarından söz ediliyordu. Talat Paşa Anadolu coğrafyasını, "tarihî düşmanlara" karşı bir kale olarak görüyordu. Paşa, 1921 yılında İngiliz Aubrey Herbert'e yaptığı açıklamada "coğrafi durumumuz yönünden bir kaleyiz hem de çok güçlü bir kale ... Bizi Asya'nın içlerine ... süremezsiniz" diyecekti.[72] Nitekim, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Balkan Savaşları'ndan sonra, Avam kamarasında yaptığı bir konuşmada "Türkiye artık kendini Anadolu'da güçlendirsin" demişti.[73] Kazım Karabekir ise bu yöndeki düşüncelerini zamanında Enver ve Talat beylere şu sözlerle açmıştı: "Avrupa'da Trakya, Asya'da Anadolu milli hudutlarımızın içi biz Türklerin vatanıdır. Bu hudutların dışında kalan unsurların bizden ayrılmalarına intaç edecek büyük hadiselerle karşılaşacağımız zamanlar pek uzak değildir. Bunun için şimdiden milli servetimizi ve milli kudretimizi mahrem olarak mahirane bir tarzda bu Türk hududunun içine yerleştirmek ve onun hudutlarını müdafaa için her şeyi düşünmek zamanı gelmiştir. Fikrimi mahrem olarak Enver ve Talat beylere açmıştım."[74]

72 Kabacalı, 1994, s.172.

73 Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu C.2*, TTK yay, Ankara, 1982, s.xxı.

74 Kazım Karabekir, *Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Tecelli basımevi, İstanbul, 1937, s.34.

İttihat ve Terakki Dönemine Kadar Osmanlı'nın Sevk ve İskân Politikası

İttihat ve Terakki'nin tam iktidarı dönemindeki (1913-1918) göç ve iskân politikasının daha iyi anlaşılması için, Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren uygulanagelen politikalara bir göz atmak gereklidir. Zira, dönem dönem farklılıklar göstermiş olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine has bir iskân anlayışı vardı. Ve bu iskân anlayışının İttihat ve Terakki döneminde izlerini görmek mümkündür. Kaldı ki Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren uyguladığı iskân politikalarında da bunun izlerini bulmak mümkündür.[1]

Tarihte yer alan büyük imparatorlukların, kuruluş ve parçalanması sırasında büyük nüfus hareketleri yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu da kuruluşundan yıkılışına kadar hükmettiği topraklar üzerinde büyük nüfus hareketleri yaratmıştı. Kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme dönemlerinde siyasi, ekonomik ve toplumsal birçok parametreye bağlı olarak

1 Abdullah Saydam, *Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskânı*, Samsun, 1993, Prof. Bayram Kodaman'a Armağan'dan ayrı basım, s.228.

farklı göç ve iskân politikaları uygulanmıştı.[2]

İmparatorluğun kuruluşunda gaza ve cihat düşüncesinin belirleyiciliği,[3] genişleme döneminde, dışa dönük iskân politikasının da bir zemini olmuştu. Duraklama ve gerileme döneminde, Hıristiyan topraklardan kovulan Müslüman göçmenlerin ve göçebelerin iç bölgelerde uygun sahalara yerleştirilmesi suretiyle içe dönük bir iskân politikası uygulanmıştı.[4] Duraklama döneminde Hıristiyan topraklarda Müslüman unsurları tutundurmaya, gerekirse diğer Müslüman topluluklarla bunu takviye etmeye uğraşılmış, parçalanma döneminde ise gayrimüslimlerin yerine müslimler yerleştirilerek Anadolu elde tutulmaya çalışılmıştı.

Aşağıda genelleme yapılarak anlatılmaya çalışılan bu iki farklı iskân politikasının, birbirinden tamamen ayrı bir şekilde gerçekleşmediği ve çeşitli tarihlerde içiçe geçtiği göz önünde tutulmalıdır.

Kuruluş ve Genişleme Devri İskân Politikası

Müslüman Türk Beyliklerinden biri olan Osmanlı, diğer beyliklerden farklı olarak öncelikle, İslâm gaza ilkesi gereğince batıya, Hıristiyan topraklara doğru yayılmıştı. Fetih hareketlerinde ordunun yanısıra, dinî inanışları gereği savaşa girip sınır uçlarında her türlü saldırıyı göğüsleyerek büyük başarılara imza atan evlad-ı fatihanlar vardı. Fetih hareketleri sırasında Rumeli'ye halkın kitle halinde yerleşmesi söz konusudur. Ancak sınırlara, uç beyliklere iskân riskli olduğundan devletin bunu özendirici politikalara başvurduğu oluyordu. Örneğin, 1561 tarihli Osmanlı defterindeki bir kayıtta "Sarayova'nın 'kenar' yani sınır bir yer olduğu" ve bu sebepten eskiden beri avarız-

2 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-90)*, TTK yayın no:73, Ankara, 1994, s.155.

3 Toktamış Ateş, *Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı*, 3. baskı, Ümit Yayınları, İstanbul, 1991, s.106.

4 Yunus Koç, *16. Yüzyılda bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları no:1021, Ankara, 1989, s.30.

dan muaf tutulduğunu görebiliyoruz.[5] Osmanlı, sınırlarında yarı Hıristiyan tampon devletler bırakır, buraların ancak stratejik yerlerine Türkleri yerleştirirdi.[6]

Devlet, İslâmi fetih arzusuyla, bakir toprakları şenlendirmek ve güvenlik ve düzeni sağlamak için sürgün yöntemine başvuruyordu. Sürgün usulüne göre Devlet, lüzum gördüğü yerlere iskân yapabilmek için "mükellefiyeti olmayan" halkı bulundukları yerden başka yerlere nakil ediyordu.[7] Devlet için sorun olan "başıboş halk", derbendlere[8] iskân edilerek hem ıslah edilmiş oluyor hem de imparatorluk için stratejik önemde olan boğaz ve geçitlerin emniyeti sağlanıyordu.[9]

Her köy/kentteki beş veya on haneden birine sürgün uygulanırdı. Kentlerden çıkarılan sürgünlerde her meslekten bir insan olmasına özen gösteriliyordu.[10] Yerleştirildikleri yerlerde vergiden muaf tutulurlardı. İki yıl bitmeden iskân yerlerini terkettikleri takdirde cezalandırılırlardı. İskân nizamnamesi gereğince izinsiz şekilde yer değiştirenler, on yıl geçmeden yakalanmışlarsa veya bu sürede yeni bir sayım yapılmamışsa ilk yerlerine iade ve iskân edilirlerdi: "Raiyyet ve raiyyeti oğullarından olup kadimî sakin oldukları kaza ve kuraların terk ile ahar kaza ve kuraya nakl ve iskân edenlerin üzerlerinden on sene mürur etmeyüb ve tahrir-i cedid geçmemiş ise ol makule reâyâ bulundukları kazalardan marifet-i şer' ve zâbıtı marifetiyle kadırulub me'vâ-yı kadimlerine ivâ ve iskân ettirilmek

5 İlhan Şahin, "Osmanlı Dönemi'nde Saraybosna'nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)", *Bosna Hersek - Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1992, s.21-29.

6 Yılmaz Altuğ, "Balkanlar'dan Anayurda Yapılan Göçler", *Belleten*, C. 55, Ankara, 1991, s.109-120.

7 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, 2. baskı, Eren Yayınları, İstanbul, 1990, s.101.

8 Derbend: Der: Kapı, geçit ve Bend: Tutmak anlamlarında olup 15. yüzyıldan itibaren imparatorluğun yolları ve geçitlerinin güvenliğini sağlayan bugünkü karakol işlevini görüyordu.

9 Orhonlu, 1990, s.107.

10 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum Bilim*, S. 50, İstanbul, 1990, s.51.

şurût-u iskân olmağla..." [11]

Rumeli'nin İslâmlaştırılması için izlenen yöntem, Hıristiyan unsurunun "kısmen dahi olsa Anadolu'ya nakledilerek Rumeli'de azaltılması keyfiyyetidir... [Bunda] iskân ve temsil [asimilasyon] meselesi başta gelir." Bir anlamda yapılan bu iç mübadele ile Rumeli'nin Türkleştirilmesinin yanısıra Anadolu'daki diğer Türk beylikleri de Osmanlı beyliği tarafından mas olunacaktı.[12]

Osmanlı, diğer Anadolu Türk beyliklerini yenip topraklarına kattıktan sonra onlara da sürgün usulünü uygulamıştı. Türk beylikleri ayrı mıntıkalara dağıtılarak iskân edilmişlerdi. Böylece Osmanlı kendi iktidarına alternatif, geleneksel odakları etkisiz kılmış oluyordu. Rumeli'de, "bir nahiyede 2 veya 3 tane Saruhanlu, Avşarlu kariyesinin olmadığı görülür. Fakat Malkara, Hırala, Kırk-Kilise, İpsala, Edirne, Dimetoka, Çirmen, Karinabad, Yenice Kızılağaç, Yanbolu ve Silistre'de birer tane Saruhanlu karyesinin bulunması, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden nakledilen kitlelerin, cemaatlerin topluca bir yere değil, bir plan dahilinde Rumeli'nin muhtelif yerlerine yerleştirilmiş olduğunu isbat eder mahiyettedir."[13] Nitekim bugün, Anadolu'da birbirinden çok uzakta Kınık, Avşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni vs. gibi büyük Türkmen gruplarının çeşitli yer adlarına rastlanması, bu iskân siyasetinin bir sonucudur.[14]

Böylece yeni fethedilen yerler eski toprak parçalarıyla kaynaştırılmış oluyordu: "Anadolu'dan Müslüman nüfusun büyük gruplar halinde, yeni alman topraklara nakledilerek yerleştirilmesi ve yeni alınan topraklardaki Müslüman olmayan nüfusun bir kesiminin Anadolu'ya ve Müslüman nüfusun bulunduğu alanlara yerleştirilmesiyle sağlanıyordu. Böylece imparatorluğun eski ve yeni alanlarındaki nüfusun dinsel kompozisyonu sürekli olarak bir değişim içinde bulunuyordu."[15]

---

11 Cevdet Dahiliye, 3784, lef 1.

12 M. Münir Aktepe, *Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye Yerleşmeleri*, İ.Ü. basılmamış doktora tezi, 1949, s.375.

13 a.g.m, s.387.

14 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları*, S. 1, s.4

15 Tekeli, 1990, s.51.

Özetle bu dönemde padişah, müslim-müslim, gayrimüslim-müslim ve gayrimüslim-gayrimüslim toplulukları birbirine karıştırarak, yerel beylere bağlılığı azaltıcı, sultana bağlılığı artırıcı bir nüfus ve iskân politikası uygulamıştı.

Türk-İslâm Şehrinin Özellikleri

Anadolu'da iki grup yerleşim yeri vardı: Uçlar-köyler ve şehirler. Göçebe Türkler, genellikle sınır uçlarında ve köylerde yerleşirlerdi. Şehirlerde ise bir cami etrafında mahalle oluşturulurdu.[16]

Osmanlı iskân siyasetinin belli başlı kurumları, camiler, kaleler ve zaviyelerdi.

Camiler: Selçuklular devrinden beri yeni fethedilen şehir veya köyde, İslâm toplumunun en küçük birimi olan mahalleler oluşturulurdu. Mahallenin ilk ve temel yapısı cami idi. Fethedilen yerin en büyük kilisesi Ulucami adıyla camiye çevrilirdi (Katedral cami uygulaması). Nitekim bugün, Anadolu'nun birçok şehrinde Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde inşa edilmiş Ulucamiler'e rastlanılmaktadır; Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Mardin, Harput, Urfa, Niksar, Kayseri, Sivas, Erzurum, Malatya, Sinop Ulucami'leri gibi.[17]

Camilerin etrafına Müslümanlar iskân edilerek mahalleler oluşturulurdu. Yeni bir mahalle/köy için, öncelikle cami inşa edilirdi. Yani, cami iskânın çekirdeği olurdu. Bunların ismi genellikle "sultan" olurdu. Örneğin Bosna'da 1470-1570 yılları arası sultan adlı 21 cami, yani kasaba yapılmıştı: Saraybosna, İzvornik, Foça, Rogatiça, Višegrat, Srebirniça, Travnik, Akhisar, Prozor, Doboy, Knejina, Yayçe, Banya Luka, Aşağı Tuzla, Biyelina, Gradişka, Kamengrat, Obortsi, Glamoç, Dırniş ve

16 Fatih Sultan'ın kanunnamesinde "Eğer bir-iki hamr içse, Türk veya şehirli..." pasajında da görüldüğü gibi 15. yüzyıl sonlarında Türk, şehirlinin karşısında bir sıfattı. bkz. Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehrinin Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar*, S.7, Ankara, 1978, s.52-73.

17 Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi-Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 43, Ankara, 1991.

Dobrun.[18] Bu camiler genellikle, akıncı beyleri, beylerbeyleri ve sancak beyleri tarafından yaptırılmıştı.

Kaleler: Şehrin dışa karşı savunulmasını sağlayan kaleler Müslüman ve Türkler tarafından iskân edilirdi. Genellikle gayrimüslimler kale dışında yerleştirilirdi. *Aşıkpaşazade Tarihi*'nde bu durumu şöyle tesbit eder; "...Süleymanpaşa ... atası Orhan Gazi'ye haber gönderdi kim devletlu himmetinle Rumeli fetholunmağa sebebolundu. Kafirler gayet zebundur. İmdi şöyle malum ola kim bu taraftan fetholan hisarlara vilayetlere ehli İslâm'dan çok adam gerektir. Bu fetholunan hisarlar için içine komağa ve hem yarar gaziler gönderin, Orhan Gazi dahi kabul etti. Vilayetine göçer Kara-Arap evleri gelmişti, onları sürdü, Rumeline geçirdi. Bir dönem Gelibolu nevahisinde sakin oldular."[19]

Zaviyeler: Kuruluş Devrinde "Rumeli'de fethedilen herhangi bir şehir veya kasabanın fethini müteakib orada yeni bir veya birkaç Ahi zaviyesinin açılması, o mahallin organizasyonunda, içtimai ve idari meselelerinde mahalli asayiş ve emniyetin sağlamasında ilk adımın atılması demekti."[20]

Dervişler kendi zaviyelerine uğrayan yolcuların yemek, içmek ve yatmak gibi işlerine bakmak, bulundukları bölgenin asayişini sağlamak, münakale ve seyahati kolaylaştırmak için yolların emniyetini hatta bazı kayıtlara göre lazım gelen vasıtaları temin etmek, kılavuzluk yapmak, gelen gidene hizmet etmekteydiler.[21]

Derviş zaviyeleri, köy ve kasabaların çekirdeğini teşkil etmişti.[22] Derviş sıfatlı insanların, az çok bir teşkilata tâbi akınları, boş yerlere gelip yerleşmeleri ve orada bir nevi Türk uzletgâh ve manastırlarını tesis etmeleri sayesinde bu yerler zamanla bir köy, bir kültür ve tarikat merkezi haline gelerek şen-

18 Adem Handzic, "16. Yüzyılda Bosna'da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış", *Bosna Hersek - Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1992, s.15-20.

19 Aktepe, 1949, s.118.

20 *a.g.e.*, s.195.

21 *a.g.e.*, 1949, s.313.

22 *a.g.e.*, 1949, s.315.

leniyordu.[23] İslâm şövalye ve misyonerleri diyebileceğimiz bu dervişler arasında Gaziyanı Rum, Alpler, Abdallar ve Baba'lara rastlanıyordu.

Duraklama ve Gerileme Devri İskân Politikası

Osmanlı'nın fütühat dönemi II. Viyana kuşatmasının başarısızlığı ile noktalanıyordu. Bu başarısızlık, "içe yönelik göçler"in de miladı olacaktı. Osmanlı ordusunun "sancağı nereden çekiliyorsa millet de oradan çekilmeye" başlıyordu.[24] Osmanlı'ya göçün en büyük sebebi 18. yüzyılda ortaya çıkan Rus ilerlemesi idi. Göçler yıkılışı da hızlandıracaktı.[25]

Tarihte diğer imparatorluklar gibi Osmanlı'nın da sınır boylarına özel statülü topluluklar yerleştirerek komşu devletlere karşı tampon bölgeler oluşturduğundan bahsetmiştik. Gerileme döneminde kaybedilen topraklardan gelen muhacirlerin bir kısmı sınıra yakın tampon bölgelerde iskân edileceklerdi. Örneğin, Rumeli'de dağınık olarak bulunan Çerkezlerin "93 Harbi" öncesi Vidin'den Sava nehrine kadar uzanan sahaya "askerî bir kordon teşkil edecek surette iskân edilmeleri" kararlaştırılmıştı. Savaş esnasında da istila edilen yerlerden geri çekilen ahali, Yanya-Tırhala-Selanik-Edirne-İstanbul arasında kalan köy ve boş alanlara yerleştirilerek bunların Anadolu'ya göçmeleri yasaklanmıştı. Mümkün mertebe tampon bölgeler daha dışta oluşturulmaya çalışılıyordu.[26]

---

23 Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar*, S. 2, Ankara, 1942.

24 Bu durumu dönemin IAMM müdürü Şükrü Bey 1916 yıllarında Meclis-i Mebusan'da şöyle dile getiriyordu: "...muhacir meselesinin ... memleketimizde ... askerimizin Viyana'dan avdetine[dönüş] tesadüf ediyor, o vakitten son zamana kadar muhacirin meselesi memlekette devam etmiş, bizim memleket kadar hiçbir memleket ahalisi mukadderatını, ordusunun mukaderatına tabi kılmamıştır." bkz. MAZC, 3 (Devre), 2 (İçtima Senesi), 2 (Cilt), 38 (İçtima), 7 Mart 1916, s.262.

25 Faruk Kocacık, "19. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", *Tarih*, S. 32, 1979 Mart, ayrıbasım. s.416.

26 Nedim İpek, "Trablusgarb ve Bingazi Mültecileri (1911-1912)", *19 Mayıs Üniv. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, 1994, Samsun, s.156.

Ruslar, her ele geçirdikleri bölgenin Müslümanlarını kovup yerine Kazak ve Slavları yerleştiriyorlardı. Osmanlı ise, Ruslar'dan geri aldığı topraklara, Müslümanları tekrar iskân ettirmeye çalışıyordu. 1854-66 Rus savaşı aynı zamanda bir demografi savaşına sahne olmuştu.[27]

1768-1774 Osmanlı Rus savaşı'ndan itibaren Osmanlı İmparatorluğu toprak kayıplarıyla birlikte bir göçmen sorunuyla karşılaşmış, Rusya ise ele geçirdiği topraklardaki Müslüman halkların göçettirilmesi ve yerlerine Kazak, Slav veya Tatarların yerleştirilmesini içeren bir kolonizasyon hareketine girişmişti. Fransız Devrimi sonrası Balkanlar'ı saran milliyetçi dalganın da etkisiyle Sırp, Rum, Romen ve Bulgar ayaklanmaları, Müslüman muhacir sorununa yeni boyutlar katacaktı.[28] Rusya Sırbistan'dan Müslümanların çıkartılmasını 1826 Akkerman anlaşmasıyla Osmanlı devletine kabul ettirmişti. İmzalanan anlaşma ile "ehl-i İslâm'ın Sırb memleketinde sakin olmaları" yasaklanmıştı.[29] 1870'lerdeki Bulgar ayaklanmasında da benzer bir durumla karşı karşıya kalınmıştı. Bulgarlar, Ruslar'ın desteğiyle Osmanlı toprakları üzerinde bağımsız bir Bulgaristan devleti kurmak istiyorlardı. Ancak en büyük engel Müslüman nüfustu. 1876 rakamlarına göre 1.130.000'i Bulgar olan 1.233.500 nüfusa karşılık 1.120.000 Müslüman, Bulgaristan denilen sınırlar içinde yaşamaktaydı. Bu yüzden "Müslüman ahaliyi yok etmek veya ülkeden sürmek" bir çözüm olarak gündeme gelecekti.[30]

1850'den sonra Kafkasya'dan göçettirilen Çerkezlerden 175 bini Rumeli'ye yerleştirilmişti. Ancak bu muhacirler, Balkanlar'daki milliyetçilerin tepkisini çekiyor ve iskân edildikleri yerlerinden çıkarılıyorlardı. Nitekim, diğer büyük devletlerin baskısıyla ve katılımıyla yapılan 1876 Tersane Konferansı'nda alınan Kararların 10. maddesinde Balkan devletlerinin göçettirdiği Müslüman

27 Mark Pinsov, *Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy (1854-66)*, Harvard University, Yayımlanmamış Doktora tezi, 1970.

28 İpek, 1994a, çeşitli sayfalar.

29 Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök matbaası, İstanbul, 1966; s.35.

30 Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3. baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s.468-469.

muhacirlerin geri dönmeleri ve iskânları kararlaştırıldı. Böylece ilk defa uluslararası bir konferansta muhacerat meselesi kayda geçti. Ancak bir netice alınmadan konferans dağıldı ve arkasından '93 Harbi denen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı başladı.[31]

1829 yılında Dobruca'yı fetheden Ruslar, bütün yöre Müslüman halkını katliam ve tehcire tâbii tutar. Daha sonra Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilen Dobruca ovasına Müslümanlar yeniden iskân edilir. "Dobruca ovası hem stratejik ve askerî bakımdan, hem de ekonomik bakımdan iskâna açılması gereken bir bölge idi. Dolayısıyla iskân edilmesi gereken gruplar sözkonusu olduğunda Babıâli'nin ilk olarak ele aldığı yerlerin başında buranın gelmesi pek şaşırtıcı değildir. ... Nitekim Beriyetüş-Şam'dan getirtilip İstanbul Kilimhane'de istihdam edilen bir grup aileye ihtiyaç kalmayınca ... 558 Arap ...1843 yılında Dobruca'da iskân edilirler. ... İnşa edilen köyler arasındaki mesafenin 15-20 saat kadar olmasına dikkat edilmişti. ... Demek ki devletin niyeti; ... bölgedeki boş alanların değerlendirilmesini sağlamak ve özellikle Rusya'nın buraya yönelik propagandalarına karşı kendisine taraftar bir kitle oluşturmaktı."[32]

Rusların ele geçirdiği topraklarda yaşayan halk daha geride iç bölgelere sığınmaktaydı. Örneğin, Ruslar Ruscuk'u bombalayınca halk en yakın yerleşim bölgesi olan Eskicuma ve Osmanpazarı'na, burası da ele geçirilince daha geride bulunan Tırnova'ya göçmüştü. Yani Rus ilerlemesi doğrultusunda geri bölgelere, zincirleme göç ve zincirleme iskân yapılmaktaydı.[33] Osmanlı, Müslüman muhacirleri, sınırdan giriş yaptıkları bölgelere yakın mahallerde iskân ediyordu. Bununla hem Rus ilerlemesinin karşısında bir tampon bölge yaratılması amaçlanıyor ve hem de toprakların geri alınması durumunda muhacirlerin seri bir şekilde geri dönüşleri sağlanmış oluyordu. Ancak, Ruslar Müslüman muhacirlerin sınırdan uzak bölgelere iskân edil-

31 Pinsov, a.g.e, çeşitli sayfalar.

32 Abdullah Saydam, "Tanzimat Devrinde Dobruca'da İskân Faaliyetleri", *19 Mayıs Üniversitesi Dergisi*, S. 7, Samsun, 1992, s.199-209.

33 Kocacık, 1980, s.140.

melerini dayatıyordu.[34] Örneğin, 1865 yılında Kars'tan giriş yapan beş bin hane Çeçen'in "hiçbir özür ve bahane" olmadan sınıra yakın yerlerde iskân edilmeyip "Edirne ve Diyarbekir[35] taraflarına sevk" edilmesi Rusya tarafından dayatılıyordu.[36]

Devlet, Kafkas göçmenlerini Balkanlar'da "takım takım" yerleştirirken,[37] Anadolu'da dağıtarak yerleştiriyordu.[38] Muhacirlerle yerli halkın kısa sürede kaynaşması için köylere 5-10'ar hane muhacir dağıtılıyor, muhacirlerle yerli halkın "aralarında evlilikler yapılması tavsiye" ediliyordu.[39]

Osmanlı devleti, aşiret ve kabileler halinde yaşayan topluluklar üzerindeki geleneksel otoriteyi yıkarak, devlete ve saltanata bağlı hale getirmek için, onları aşiret reislerinden ayırıp iskân etmeye çalışıyordu. Örneğin, Anadolu'ya göçen Çerkez toplulukların, kabile reislerinden ayrı yerlerde iskân edilerek yerli ahaliyle daha çabuk uyum göstermeleri amaçlanıyordu.[40]

Osmanlı devleti, karşılaştığı muhacerat sorununu başlarda mahalli tedbirlerle çözmeye çalışırken, muhacir sayısındaki artış sonrası konuyla merkezî düzeyde ilgilenmek gerektiğini fark edecek ve bu nedenle özel teşkilatlar kuracaktı. Özel ko-

---

34 Bu konularda bakınız, Ufuk Gülsoy, "1828 Yılında İstanbul'a getirilen Varnalı Muhacirler", *Tarih İncelemeleri*, S. 7, 1992, Ege Üniversitesi Yayınları, s.243-270.

35 Diyarbakır ve Elazığ gibi illerin isimlerinin gerektiğinde Diyarbekir ve Ma'mûret-ül-azîz olarak kullanılmasındaki amaç, o günkü mülki sınırların bugünkünden farklı olmasıdır. bkz. Ek-1 ve Ek-2.

36 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Dizi 16., S. 75, 1997, Ankara, s.101.

37 Ömer Şen, "Osmanlı Devleti'nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834-70)", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. 10, 1997, İstanbul, s.128. Kırım'dan Rumeli'ye yerleştirilecekler için Silistre valisine gönderilen talimatnamede, muhacirlerin "müteferrikan bazı kaza ve kuraya iskân olunsa ne kendülerince ve ne mülkce bir faide hasıl olamıyacağından... bunlara ... nehir ve bahre oldukça yakın bulunan yerlerde ...birbirlerine yakınca müstakil karyeler" yapılması istenir. bkz. Meram, *a.g.e.*, s.430.

38 Nedim İpek, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *19 Mayıs Ünv. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6'dan ayrı basım, 1991, Samsun, s.133.

39 Şen, 1997, s.132. Muhacirlerin köylere dağıtımında gözetilen oran, bir başka araştırmacıya göre eşit idi. Muhacirler ile yerleşik nüfusun birbiri üzerinde hakimiyet kurmaması için yerleşik nüfusa eşit oranda muhacir iskân edildiğini öne süren çalışma için bkz. Tekeli, 1990, s.67.

40 İpek, 1994a, s.159.

misyonlar kurulmasına rağmen muhacirlerin sevk ve iskân edilmesi sırasında büyük zorluklar yaşanıyordu. Plansız ve insan sağlığını dikkate almayan iskân politikaları yüzünden göçmenler, iskân edildikleri yerlerde salgın hastalıklara tutuluyor, kitlesel ölümlerle karşı karşıya kalıyorlardı.[41]

Memalik-i Osmaniye'ye gelen muhacirlere başından beri hane ve arazi dağıtımı yapılıyordu. Ancak 1870'li yıllarda, hane başına verilen toprak 100 dönüm[42] iken bu rakam, 1890 sonlarına doğru yarım dönüme kadar düşmüştü.[43] Artan muhacir miktarı yüzünden Osmanlı sürekli arazi üretmek zorunda kalmış, bir süre sonra sıra bataklıklara gelmişti. Arazi sıkıntısı başlayınca bataklıklar ıslah edilerek buralara muhacir iskân edilmeye çalışılmıştı.[44]

Osmanlı devletinin yaşadığı muhacerat sorununun yanısıra, bir dönem yabancı göçünü teşvik ettiğini de burada belirtmek gerekir. Rusya, Fransa ve bazı Güney Amerika ülkeleri, toprak ile tarım ve hayvancılık kredisi verip vergi muafiyeti sağlayarak dışarıdan muhacir getirtiyordu; Osmanlı Devleti de 1857 yılında böyle bir girişimde bulunacaktı. 1856 yılında Osmanlı'nın bir dış temsilciliğine yapılan bir göç başvurusu üzerine, 1 Ocak 1857'de Meclis-i Tanzimat'ta teb'a nüfusunun çoğalması için Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen Avrupalı ailelere izin verileceği ve onların Osmanlı vatandaşı kabul edilecekleri yönünde bir karar çıktı. Akabinde 19 Şubat 1857 tarihinde 14 maddelik bir muhacerat nizamnamesi hazırlandı. Bu nizamnameye göre hangi din ve mezhepten olursa olsun herkes, Osmanlı vatandaşlığına kabul edilerek, devletin bedelsiz vereceği arazide iskân olunacaktı. Avrupa'dan Osmanlı topraklarına göçü teşvik için hazırlanan nizamnamede birçok muafiyet ve imtiyaz öngörülüyordu. Bu nizamname, Avrupa'nın yüksek tirajlı

41 Şen, 1997, s.125-133.

42 Dönüm, Osmanlı kanunnamelerinde "eni ve boyu kırk adım olan toprak" olarak tanımlanan yaklaşık 900 metrekarelik bir alan birimidir.

43 Kocacık, 1980, çeşitli sayfalar.

44 Nedim İpek, "Göçmen Köylerine Dair", *Tarih ve Toplum*, S. 156, Haziran 1996, s.17.

birçok gazetesinde ilan verilerek duyurulacaktı.[45]

Osmanlı İmparatorluğu'nda, yeni iskân edilmiş muhacirlerin yanısıra, yerleşik halkın iskân mahallerini terkedip başka mahallere, özellikle İstanbul'a göçmeleri sık rastlanan bir durumdu. Devlet, büyük boyutlara varan ve ülke ekonomisini sarstığı gibi Anadolu'yu bir harabeye çeviren "iç göçler"i yasaklamıştı. Bir tür "zorunlu ikamet" olarak isimlendirilebilecek bu yasak sayesinde, iç göçlerin verdiği zararların önüne geçilmek istenmişti. 1719 sonlarında yazılan bir fermana göre "vatanlarını terk etmek isteyenler subaylar tarafından" yakalanacak, başka yerde ele geçenler eski yerlerine iade edilecek, ayrıca "diğerlerine öğüd olsun diye hapsedilecek ve cezalandırılacaktı".[46] Özellikle İstanbul'a göçü engellemeleri için görevliler sık sık uyarılmaktaydı. Ama, yine de "Anadolu ve Rumeli yörelerinden Türk, Kürd, Türkmen, Arnavud ve diğer" toplulukların İstanbul'a göçleri önlenemiyordu.[47] 1746 Ocak ayında yayınlanan bir fermanda, göçlere "engel olmak için her kaza halkı(nın) ... birbirine kefil" edilmeleri emredilmişti.[48]

II. Abdülhamid dönemine kadar dışarıdan gelen muhacirler içinde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi pek ayırt edilmiyordu.[49] O dönem klasik bir inanış vardı; bir devletin en önemli zenginlik kaynağı, sahip olduğu nüfusun sayısal çokluğu ile orantılıdır. Bu düşüncelerle yabancıların bile Osmanlı toprakları içinde yerleşmelerine izin verilmişti.[50] Bunların zamanla

45 Ufuk Gülsoy, "Avrupa'dan Osmanlıya 'Gurbetçi Göçü'", *Tarih ve Medeniyet*, S. 33, Aralık 1996, s.40-44.

46 Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları*, C. 14 S. 25, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, s.174.

47 *a.g.e*, s.176.

48 *a.g.e*, s.177.

49 1856 yılında Silistre valisine gönderilen talimatta "hangi din ve milletten olursa olsun bütün göçmenlere eşit muamele edilmesi" istenmişti. bkz.Faruk Ayın, "1878'de Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı", *Askeri Tarih Bülteni*, Y. 18, S.34, Ankara, 1993, s.35.

50 Nitekim İspanya'dan kovulan Yahudileri Osmanlı topraklarına kabul eden II. Beyazıt'ın, İspanya kralını kastederek şunları söylediği rivayet edilmektedir, "Ne? Kendi tebaasının sayısını azaltarak benimkini artıran bu Ferdinand'a siz

Osmanlı aleyhinde faaliyette bulunmaları, misyonerlik yapmaları nedeniyle II. Abdülhamid, Türk ve Müslüman olmayanları Osmanlı sınırları içine kabul etmemeye başlar;[51] "İmparatorluğumuz dahilindeki boş araziyi iskân etmek için münasip şekilde muhacerat tedbirine ihtiyaç var. Yabancı dinden olanları, kıymık gibi etimize kendimiz soktuğumuz devirler geçti. Devletimiz sınırları dahilinde ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dinî inançları paylaşanları kabul edebiliriz. Rumelinde ve bilhassa Anadolu'da Türk unsurunu kuvvetlendirmek ve her şeyden evvel de içimizdeki Kürtleri yoğurup kendimize maletmek şarttır."[52] Aslında Osmanlı devleti, zaman zaman izinsiz olarak Anadolu'ya gelen göçmenlerden, yapılan tahkikat sonucu Müslüman olmadığı tespit edilenleri, memleketlerine iade eder.[53]

27 Kasım 1897 tarihli bir iradede Bulgaristan, Bosna ve mahal-i saireden[54] gelen muhacirlerin iskânında Rusya hududundan Basra'ya kadar "muhacirin iskânı nüfus-u İslâmiye'nin tezyidiyle [artış] imar-ı memleket ve terakki-i varidat-ı devlete ve takviye-i sunuf-u akeriyyeye medar olacağına binaen nüfus-u İslâmiye'nin teksiri ve akvam-ı saireye rüchanlarının [üstünlük] muhafazası" gözönüne alınıyordu.[55] İskân için düşünülen arazi-

akıllı mı diyorsunuz." bkz. Ahmet Akgündüz, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış göçler", *Toplum ve Bilim*, S. 80, 1999, İstanbul, 1 nolu dipnot.

51 Nitekim Abdülhamid olası kolonizasyon teşebbüslerine de çok duyarlıydı. Örneğin, başkenti Arap topraklarına bağlayacak Anadolu-Bağdat demiryolları için Alman Şirketleriyle yapılan görüşmelerde, demiryollarının kolonizasyon amaçlı kullanılması olasılığı Abdülhamid'in üzerinde titizlikle durduğu konu olacaktı. bkz. Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s.43. ve Murat Özyüksel, "Anadolu ve Bağdat Demiryollarını Kolonizasyon Aracı Olarak Kullanma Çabaları", *Uludağ Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 2.

52 Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, 5. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1987, s.73.

53 İpek, 1991, s.130.

54 Kemal Karpat, "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and Founding of Mecidiye 1856-78", *International Journal of Turkish Studies*, Vol.III/1, Win. 84-85, 1-19.

55 Selim Deringil, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi-Prof. Bekir Kütükoğlu'na Armağan'dan ayrı basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1991, s.436.

ler de "fen-i harb nokta-i nazarından"[56] hareketle belirlenecekti. Artık göçmenlere ilişkin önceki yıllara nazaran daha "askerî bir bakış açısı" egemen olacaktı. Kırım göçmenlerine tanınan 20 yıl askerlik muafiyeti 6 yıla inecekti. Meseleye sanat ve ziraat erbabı insanların ithali olarak salt ekonomik açıdan değil "potansiyel asker tedariki olarak" bakılıyordu.[57]

Asayişin bir türlü sağlanamadığı yerlere muhacir yerleştirilerek eşkiyalık ve şekavetin önü alınmak istenmişti. Yurtlarını bırakarak gelen Osmanlı'nın koruyucu kanatlarına giren muhacirlerin devlete karşı sadık olma ihtimalleri yüksekti. Aslında bir milis gücü olarak değerlendirilebilecek bu tedbirler sayesinde Dersim, Suriye ve Filistin gibi asayişin bozuk olduğu yerlerde devlete bağlı unsurlar artırılmış oluyordu.[58] Diğer yandan Kırım ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin iskânıyla "ekrad ve urban aşâiri"nin, devlet nizam ve düzenine alıştırılmalarına katkıda bulunulacağı hesaplanıyordu.[59]

Hatırdan çıkarılmaması gereken önemli bir nokta vardır; Osmanlı'nın son yüzyılda karşılaştığı göçlerin hemen hepsi yenilgi ile biten savaşların sonrasına rastlar. Bu yüzden göçmenlerin iskân meselesi, devletin en buhranlı dönemleriyle birlikte anılır. Savaş sonrası yapılan barış görüşmelerinin en önemli gündem maddesini de Türk ve Müslümanların durumu oluştururdu.

Göçebelerin İskânı

Yayılma döneminden farklı olarak duraklama ve gerileme döneminde; yeni alanların imparatorlukla kaynaşması değil eldeki toprakların pekiştirilmesi amacıyla iskân yapılması gerekiyordu. Bu durumda göçebe aşiretlerin iskânı da önemsenmeye başlandı. Göçebe aşiretler 'düzene' gelmiyor ve asayişi ihlal ediyorlardı. Meskûn olmadıkları için bazı bölgeler-

56 *a.g.e*, s.436.

57 *a.g.e*, s.437.

58 İpek, 1994a, s.159.

59 Saydam, 1997, s.97.

de gayrimüslim nüfus oranı, gerçeğinden fazla gözüküyordu. Batı'daki topraklar artık savaş alanlarının dışında, masa başında kaybediliyordu. Gayritürk ve gayri müslim bir topluluğun, bir bölgede nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu gerekçesiyle büyük devletler Osmanlı'ya baskı yapıyorlardı. Nüfusu karışık bölgeler için nüfus sayımları yapılıyor ve gayrimüslimlerin çoğunluk oluşturduğu ortaya çıkınca ıslahat projeleri devreye sokuluyor ve sonuçta o bölge Osmanlı'dan kopartılıyordu. Yapılan nüfus sayımlarında amaç hangi milletin çoğunluk oluşturduğunu görmekti. Çünkü, bir bölge üzerinde hak iddia etmenin en büyük hukuki dayanağı sayım sonuçlarıydı.[60]

Göçebelerin iskânında nüfus kaygısının yanısıra ekonomik ve askerî yararlar da gözetiliyordu. Önemli sayıya tekabül eden aşiretlerden doğru dürüst vergi ve asker alınamıyordu. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yeni bir askerî düzen gelmiş ve tüm Müslümanlar gibi konar-göçerler de askerlik yükümlülüğüne girmişlerdi. Ancak yerleşik İslâm ahalinin aksine göçerlerden askerî hizmete gelenler epey azdı. Göçebelerin ne cevalangâhları ne de nüfusları sağlıklı bir şekilde tespit edilebiliyordu.[61]

Bu anlamda devlete yük olan konar-göçerlerin, boş ve sahipsiz arazilere yerleştirilerek üretici duruma geçmeleri amaçlanıyordu. Boş ve harap yerlerin imara ve ziraata açılması için göçebeler iskâna teşvik ediliyor, hatta onlara örnek olması için muhacirler, göçebelere yakın bölgelerde iskân ediliyordu. Örneğin, Trablusgarp'daki urbanı (Arap aşiretleri) iskâna teşvik etmesi için buraya muhacir yerleştirilmeye çalışılmıştı.[62]

Göçebe aşiretlerin sebep oldukları eşkiyalıkları önlemek için Osmanlı devleti, göçebelerin mecburi iskânlarının yanısıra, bir türlü dizginlenemeyen aşiretlere karşı, devlete bağlı

60 Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, 1999, İstanbul, s.33.

61 Abdullah Saydam, 1993, çeşitli sayfalar.

62 İpek, 1994a, s.159.

olan aşiretleri iskân ederek bir güvenlik kuşağı oluşturmaya çalışılıyordu: "Hatta 17 Şubat 1692 tarihli bir fermanla Anaze ve Şammar aşiretlerine karşı çok sayıda Türkmen oymaklarının buralara [Halep Eyaleti] yerleştirilmesi emredilmiş ancak önemli bir sonuç alınamamıştı. ... Gerek Kırım'dan gerekse Kafkasya'dan göç eden Müslüman ahaliyi çölün etrafına topluca iskân edip hem onlara bir vatan hem de bedevilere karşı bir güvenlik kuşağı ve örnek alınabilecek yerleşim merkezleri tesis edilmek istendi."[63]

19. yüzyılda isyan çıkaran Kürt Hemvend aşireti Doğu'dan alınarak Bingazi'den Rumeli'ye uzanan bir alan üzerinde dağıtılıyordu.[64] İsyancı aşiretler bölgelerinden topluca uzaklaştırıldıkları gibi, sadece aşiret şeyhlerinin ve ileri gelenlerinin uzaklaştırıldıkları da oluyordu.[65]

Huzursuzluk çıkaran konar-göçer aşiretlerin tenkili ve iskânı içiçe geçmişti. En önemlisi 1865-1866 tarihindeki Fırka-i Islahiye'nin, Çukurova, Gavurdağı, Kürtdağı ve Kozan dağında toplam 26 aşireti iskân etmesidir. Bununla aynı zamanda Mehmet Ali Paşa komutasındaki Mısır ordusunun yayılmasını da perdelemek amaçlanmıştı.[66]

İç ihtiyaçların yanısıra, yabancı devletlerin göçebelerin iskânına olan etkilerini de buraya eklemek gerekir. Göçerlerin gayrımüslimlere saldırılarını gerekçe olarak gösteren büyük devletlerin dayatması sonucu uygulamaya sokulan ıslahat projeleri içinde, Türkmen, Kürt, Arap ve Çerkez göçebelerin iskânları da gündeme gelmekteydi.

Göçebelerin yerleşik hale getirilmesi için ya yeni köyler inşa

63 Abdullah Saydam, "Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", *19 Mayıs Üniversitesi Dergisi*, Samsun, s.243-255.

64 Kasaba, *a.g.e.*, s.337-343.

65 Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yayınları, 1998, İstanbul, s.170.

66 Bu konuda bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islahiye ve Yapmış Olduğu İskân", *Tarih Dergisi*, S. 27, İstanbul, 1973'ten ayrıbasım. Yusuf Halaçoğlu, *Fırka-i Islahiye ve Kozan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayımlanmamış Yeniçağ tarihi kürsüsü mezuniyet tezi, 1971. Bekir Sami Bayazıt, *Kürt-Dağı, Cebeli Bereket, Kozanoğulları İsyanı ve Güneydeki Aşiretlerin İskânları (1865-6)*, Antakya, 1989.

ediliyordu, ya da bu insanlar, mevcut müslim veya gayrimüslim köylere dağıtılıyorlardı. Ancak, yeni bir köyün inşa edilmesi beraberinde yeni sorunlar getiriyordu. Aşiretler ve göçerler, ellişer yüzer hane şeklinde iskân olunmaları halinde yine şekavete devam edecekler ve köylerinde "kendilerinden başka kimse de olamayacağından" yaptıklarından haberdar olunamayacaktı. Bu nedenle mevcut köy ve kasabalara müteferrik surette, 20 haneli bir köye 5-6, 30 haneli bir köye 7-8 ve 40-50 haneli köye 10-12 hane iskân olundukları takdirde "uygunsuzluk" yapamayacaklardı; buna kalkıştıkları takdirde "diğer ahali" bunlara "engel olabilecek" ya da "devlet yetkililerine haber vereceklerdi."[67]

Göçebe aşiretlerin sosyal konumlarını değiştirmek ve yerleşik hayata geçmelerini sağlamak için, Tanzimat döneminde, "şeyhlik makamı kaldırılmış" ve yerleşik hayata geçecek aşiretin "büyüklüğüne göre, aşiret şeyhlerine kaymakam veya mutasarrıf statüsü" verilmişti.[68] Ancak, aşiretlerin çoğunun bulundukları bölgelerin dağlık oluşu ve bu arazinin Osmanlı Devleti ile İran arasındaki siyasi çekişmelere sahne oluşu, göçebe ve yarı yerleşik Kürt aşiretlerin yerleşik hayata geçmelerini güçleştirmekteydi.[69] Bu aşiretlerin dönem dönem İran'a geçtikleri oluyordu. Kendi aralarındaki çatışmaların yanısıra, devletin güvenliğini zedeleyen hareketler sonrası sınır değiştiriyorlardı. II. Abdülhamid, kendi döneminde İran'a kaçan bu gibi aşiretlerden tekrar geri dönmek için müracaatta bulunanlara, "özellikle mezhepleri konusunda duyarlı" davranılmasını isteyerek, doğu bölgesini "İran etkisine sokacak bir nüfus yapısına" meydan verilmemesini talep etmişti.[70]

Tanzimat'tan sonra aşiretlerin göçebelik hayatına son verilmesi ve iskân edilmeleri ile ilgili birtakım yasalar çıkarılmıştı. Örneğin; "Kavanin ve Nizamat Mecmuası: 1257-1284" adlı döne-

67 Saydam, 1993, s.248.

68 Marufoğlu, *a.g.e.*, s.178.

69 Marufoğlu, *a.g.e.*, s.117.

70 Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s.136.

min kanunlarının yeraldığı yayında, Anadolu'daki bütün göçebe aşiretlerin bundan böyle kışlak yerlerinde iskân edilmeleri, nüfus sayımlarının yapılması, boş topraklara yerleştirilerek ziraatle uğraşmaları ve vergilerini vermeleri gerektiği belirtilmişti.[71]

Rakamlarla Muhacerat

Göç hareketlerinin henüz yoğunlaşmadığı 1820'lerde Müslümanlar Osmanlı nüfusunun %59.6'sını oluştururken, toprak kayıpları ve beraberinde gelen kitlesel göçler ile 1890'lara gelindiğinde bu oran %76.2'ye yükselecekti.[72]

I. Dünya Savaşı'na kadar en önemli göçler şöyle özetlenebilir: 1789-1800 yılları arası 500 bin Tatar, Osmanlı topraklarına göçtü. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Edirne Anlaşması sonrası gerçekleşen Kırım göçü, Anapa ve Poti Ruslar'a bırakılınca başladı. Üçüncü yoğun göç 1860-1864 yılları arasında gelen 400 bin Kırım Tatar'nın göçüydü. Tatar göçmenleri toplamda (1783-1922 arası) 1.8 milyona erişiyordu. 1859-1879 yılına kadar Kafkasyalı 2 milyon göçmenin ancak 1.5 milyonu Osmanlı topraklarına vardı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Balkanlar'dan Anadolu'ya tekrar yoğun göçler oldu. Balkanlar'dan 1.5 milyon kişi göç ederken yollarda 300 bin kişi öldü. Ve son olarak, 1912-1913 Balkan Savaşları'ndan sonra 640 bin kişi göç etti.[73]

Tabiî göçmen nüfusuna dair öne sürülen rakamlar bir tahminden öteye geçmemektedir. Çünkü, bu göçler sırasında Osmanlı Devleti, gelen göçmenlerin bir sayımını yapmamış, yapmış ise de bu belgeler bugüne dek gün ışığına çıkmamıştır. Ancak yukarıda verilen rakamlar göç ve iskân üzerine yapılan bilimsel çalışmalarda sık sık geçen rakamlardır. Bir fikir vermesi için sunulmuştur.

---

71 Marufoğlu, *a.g.e.*, s.177.

72 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Ann Arbor, Michigan, 1984'ten aktaran Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, Ankara, s.61.

73 Tekeli, 1990, s.56-57.

Göç ve iskân işiyle özel olarak uğraşan İskân-ı Aşaîr ve Muhacirîn Müdüriyeti (Göçmenler ve Aşiretler İskân Müdürlüğü, bundan böyle İAMM) teşkilatının müdürü Şükrü Bey, 7 Mart 1916 tarihinde Meclis-i Ayan'da yaptığı bir konuşmada, "Şimdiye kadar ne kadar muhacir gelmiştir, ne kadarı yerleştirilmiştir diye arayacak olursak elimizde kati bir netice ve bir vesika-i tahririyye bulamayız" demişti. 1878 savaşından sonra gelen muhacirlerin sayısı hakkında devletin elinde bir veri olmadığını, "sonradan anket suretiyle bulabildik ki, yekünü 250 bin kişiye baliğ" olduğunu belirtiyordu.[74] Oysa, '93 Harbi sonrası gelenlerin 1.5 milyonu aştığı otoritelerce ileri sürülüyor.[75] Aynı şekilde 24 Mart 1918 tarihli Meclis-i Ayan toplantısında dönemin AMMU müdürü Hamdi Bey, II. Meşrutiyete kadar gelen muhacir nüfusunun tespit edilemediğini söylüyor ancak "1293'ten beri, tetkik ettiğimiz kuyuda göre, 854.870 muhacir olduğunu anlıyoruz" diyordu.[76] Meşrutiyet'ten ve Balkan Harbi'nden sonra gelenleri ise 450.000 olarak tespit ettiklerini belirtiyordu.[77] Son savaşta doğudan gelen mültecilerin ise 1.500.000 kişi olduğunu ekliyordu.[78]

Kurulan Örgütler

18. yüzyılın sonlarından itibaren yoğun göçler karşısında kalan Osmanlı, uzun yıllar bu işler ile ilgili özel örgütlenmelere gitmemişti. O zamana kadar, gelen muhacirlerin iskânı ile normal idari organlar uğraşıyor ve merkezden gelen emirler doğrultusunda davranıyorlardı.

Tanzimat dönemi, iskân işlerinde de tanzimin yaşandığı bir dönem oldu. 1849 yıllarında Türkiye'ye gelen Macar göçmenlerinin iskânı ile ilgilenecek özel bir komisyon kuruldu.[79] An-

74 MAZC, 3, 2, 2, 38, 23 Şubat 1331, s.262.

75 Tekeli, 1990, s.56.

76 MMZC, 3, 3, 3, 49, 5 Mart 1333, 57 ve MAZC, 3, 4, 2, 41, 24 Mart 1334, s.215.

77 MAZC, 3, 4, 2, 41, 24 Mart 1334, s.215.

78 MAZC, 3, 4, 2, 41, 24 Mart 1334, s.217.

79 Eren, *a.g.e.*, s.39-40.

cak bu teşkilat, önceki yıllarda kurulan benzerleri gibi kısa ömürlü olacaktı. Zaten fiilî durumun dayatması yüzünden teşkilatlar kuruluyordu. Geçici ve sınırlı olan bu teşkilatların yanısıra Dahiliye Nezareti bünyesinde de bu konularla meşgul olan küçük birimler mevcuttu. Tabiî bu küçük daireler kitlesel büyük göçleri düzenleyebilecek bir tecrübe ve enerjiden yoksundular.[80]

Kırım Savaşı'ndan sonra akın akın gelen göçmenlerin sevk, iaşe ve iskân işleriyle ilgilenen üst makamın, özel bir komisyon veya nezaret değil, Ticaret Nezareti olduğu biliniyor. 1854 yıllarında idari düzenlemelerle birlikte kurulmaya başlanan Şehremâneti Teşkilatı, Ticaret Nezareti ile birlikte göçmenlerin problemlerini çözmeye çalışıyordu. Ek olarak Zaptiye Nezareti de göçmenlerin muhtelif meseleleriyle ilgilenmek zorunda kalıyordu. Yani göçmenlerle ilgili işlerde çok başlılık göze çarpmaktaydı.[81]

1859 yılından itibaren göçmen sayısının ciddi boyutlara çıkması ve göçün sürekliliği göz önüne alınarak, mevcut teşkilatların böylesi bir yükün altından kalkamayacağına karar verilmiş ve ilk göçmen komisyonu olan "Muhacirîn Komisyonu" Sadrazam Ali Paşa tarafından 5 Ocak 1860 tarihinde kurulmuştu. Artık mali memurların tayini ile bu işlerin halledilmeyeceği, gelen muhacirleri sevk etmek, bununla ilgili haberleşme ve yazışmalara özel bir merci olmak, devletin yanısıra halktan gelecek yardımları toplamak ve muhtaç kişilere dağıtmak ve yardım yapanların isim ve yardım miktarlarını gazetelerde neşr etmek gibi görevlerle yükümlenmiş bir komisyon kurulmuş oluyordu. Önceleri Ticaret Nezareti'ne bağlı olan bu komisyon, Temmuz 1861'de bağımsız olur. Muhacirîn Komisyonu, göçmenlerin giriş yaptıkları illere memurlar gönderip, yedi iskân bölgesine ayırdıkları Anadolu'ya birer tercüman refakatinde memurlar tayin etmişti.

10 Mart 1875 tarihinde Zaptiye Nezareti'ne bağlı olarak

80 Saydam, 1997, s.102.

81 *a.g.e.*, s.103.

"Muhacirîn İdaresi" kurulur. Bir müdür başkanlığında beş üye, bir başkatip, bir katip, bir muhasebe katibi, bir nüfus kayıt memuru, bir evrak müdürü, üç tercüman, bir sevk memuru, bir kapıcı ve bir odacı kadrosundan oluşan bu dairenin kuruluş kararının ilan edildiği "İrade-i Seniyye"den, Muhacirîn Komisyonu'nun, başkanı Muammer Paşa'nın ölümü üzerine lağvedilerek Zaptiye nezaretine bağlandığı anlaşılıyor.[82]

'93 Harbi'nden sonra gelen muhacirlerle ilgilenmek üzere 9 Temmuz 1878 tarihinde "İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu" kuruldu.[83] Bu komisyona bağlı olarak İdâre-i Umûr-ı Hesabiyye, İdâre-i Umûr-ı İskâniyye, Devâ'ir Şubeleri, Sevk-i Muhâcirîn Komisyonu ve Muhâcirîn Umûr-ı Sıhhiyye Komisyonu gibi alt şubeler dönem dönem faaliyet göstermişlerdi. Bu alt şubelerin yanısıra belediyeler dahilinde 20 şube açılacaktı.[84] 18 Haziran 1878 tarihinde bir talimatname ile muhacirler için yapılacak yardımlar ve muafiyetler belirlendi.[85] Ancak kuruluşundan birkaç yıl sonra bu komisyon 2 Ocak 1882'de lağvedildi. Aynı döneme denk gelen birçok başka komisyon da vardır. Bunlar arasında, Padişah'ın himayesi altında kurulan ve muhacirlerin sevk ve iaşeleriyle ilgili genel kararları alacak olan Umûm Muhâcirîn Komisyonu (1878 yılında lağvedilir); yirmi mebusun kurduğu ve sonra adı İâne-i Muhâcirîn Encümeni olarak değişecek olan Muhâcirîne Mu'âvenet Cem'iyyeti ile halktan yardım toplama amaçlı kurulan ve 1878'de lağvedilen Muhâcirîn İâne Komisyonu sayılabilir. Bu milli komisyonların yanısıra birçok yabancı devlet, Müslüman muhacirlere yardım eli uzatmak için çeşitli komisyonlar kurmuştur. En önemlileri; Avusturya-Macaristan Konsolosu başkanlığında kurulan Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi ve İngiltere'de bir baron tarafından kurulan Turkish Compassionatte Fund'dır.[86]

---

82 Kocacık, 1980, s.158.

83 Bu komisyonun nizamnamesi için bkz. Eren, *a.g.e.*, s.96-116.

84 İpek, 1994a, s.68.

85 Aynı, a.g.m., s.37.

86 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-90)*, Türk Tarih Kurumu Yayın no:73, Ankara, 1994, s.68-77.

1897 Osmanlı-Yunan savaşı nedeniyle Balkanlar'dan büyük bir muhacir kafilesi gelmeye başlayınca padişahın başkanlığında Muhacirîn Komisyon-ı Alisi kuruldu. Komisyon, erkan-ı Harbiye'den dört zabit ile Dahiliye Nezareti'nden iki; Maliye, Ticaret ve Nafia nezaretlerinden birer ve Orman İdaresi'nden bir olmak üzere toplam on azadan oluşmaktaydı.[87]

İtalya'nın Trablusgarp'ı 1911'de işgali sonrası Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden mültecilerle özel olarak ilgilenecek bir komisyon kuruldu ve dönemin Muhacirîn İdaresi başkanlığında, "Trablusgarp ve Bingazi Mültecilerine Mahsus Komisyon" adıyla hususi bir kurum olarak faaliyetlerini yürüttü.[88]

Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Müslüman göçünün büyük miktarlara ulaşması ile birlikte daha geniş bir düzenlemeye gidildi. 13 Mayıs 1913'te İskân-ı Muhacirîn Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamnamenin uygulanmasına Dahiliye Nezareti memur kılındı. 1914 yılı başlarında kurulan İAMM'nin,[89] nizamnamesinde, aşiretlerin tüm ihtiyaçlarını karşılamak ve dışarıdan gelecek göçmenlerin sevk, iâşe ve iskânlarını sağlamak ve Osmanlı topraklarından dışarıya göçü engellemek görevlerine sahip olduğu belirlenmişti. İdari yapısı ise, bir müdür, iki müdür yardımcısı, iki mümeyyiz, üç birinci sınıf halife, iki ikinci sınıf halife, üç üçüncü sınıf halife ile üç sevk memurundan oluşmaktaydı.[90]

Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi teşkilatı hakkındaki kanun 8 Mart 1916'da Meclis-i Mebusan'da kabul edilerek Meclis-i Ayan'a gönderilir. Bu kanuna göre İçişlerine bağlı olmak üzere muhacirlerin sevk, iskân ve tavattunu ile aşiretlerin "medenileştirilmesi" için böyle bir müdürlük kurulacağı beyan edilir. Kanun görüşmeleri sırasında söz alan İskân-ı

87 DVN.MKL 71, 22 (1310-1341)

88 Nedim İpek, "Trablusgarb ve Bingazi Mültecileri (1911-1912)", *19 Mayıs Ünv. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, 1994, Samsun, s.96.

89 *İkdam*, 6052, 16 Kânûn-ı evvel 1329 (29 Aralık 1913), s.3. Ayrıca bkz. M. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul, 1977, 81-82.

90 *İkdam*, 6052.

Aşâirin ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey, bugüne kadar düzensiz bir şekilde iskân edildikleri için muhacirlerin birçoğunun telef olduğunu, ancak kurulacak yeni teşkilat ile muhacirlerin "ırk ve iklim alışkanlıkları" göz önüne alınarak sevk ve iskân olunacaklarını belirtir.[91] Bu kurumun genel müdürü Dahiliye Nezareti'nce tayin edilecek; müdür muavini, şube müdürleri ve müfettişleri ile taşra müdürleri ise bakanlığın onayıyla genel müdür tarafından belirlenecekti. Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi altında faaliyet gösterecek daireler şunlardı; iskân şubesi, hey'et-i fenniye, hey'et-i teftişiye, sevkiyat şubesi, aşâir şubesi, ihsâiyyat ve memurîn şubesi, muhâsebe şubesi ve evrak şubesi.[92] 14 Mart 1916 tarihinden itibaren AMMU Teşkilat Kanunu tatbik edilmeye başlanır.

1336 (1917-18) yılında teşkilat daha da genişletilmiş, çeşitli şubeler oluşturulmuştu. Ana şubeleri şunlardır; iskân, hey'eti fenniye, sevkiyat ve aşâir.[93] Bu sıralarda Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti kadrosu şöyledir:

a) İdâre kısmı: Genel müdür ve muavinden oluşur; b) İskân Şubesi: Müdür, muâvenat muâvini, tâbiiyet ve muâfiyyet muâvini; c) Sevkiyat Şubesi: Müdür, muâvin, dört sevkiyât-ı hariciye memuru; d) İhsâiyyat ve Memurîn Müdüriyeti: Müdür, memurîn kısmı muavini, ihsâiyyat muâvini; e) Hey'et-i Teftişiye Şubesi: Bir baş müfettiş, üç müfettiş; f) Hey'et-i Fenniye Şûbesi: Ziraî işler müdürü, sıhhiye işleri müdürü, inşa işleri müdürü ve bir harita memuru; g) Muhâsebe Şûbesi: Müdür ve mümeyyiz; h) Evrak Şubesi: Müdür ve dosya memuru; ı) İdare ve Levazım memurluğu.

Bu arada muhacir ve aşiretlere ait işlerin iyi bir şekilde yürütülmesi için, 10 Şubat 1916 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, Dahiliye Nezareti'ne bağlı İsti'mâr Müdüriyet-i Umûmiyesi teşkil edilmişti. Kuruluş yazısında bu müdüriyetin kuruluşu-

91 MAZC, 3, 2, 2, 38, 7 Mart 1916, s.264.

92 MMZC, 3, 2, 1, 27, 12 Şubat 1916 C.1, s.575 ve MMZC, 3, 2, 2, 41, 8 Mart 1916 C.2, s.372-373.

93 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, 1987 İstanbul, s.120.

nun "acil ve katî" olduğu belirtilmişti.[94]

Milli mücadele döneminde ise göçmen işlerini Sıhhiye ve Muavenat-ı İctimaiyye Vekaleti'ne bağlı olan Muhacirîn Müdüriyeti yürütecekti.[95]

13 Ekim 1923 tarihinde, özellikle Yunanistan ile yapılan ahali mübadelesini takip etmek üzere, Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti kurulacaktır.[96] Bu bakanlık iki yıl çalışarak görevi 11 Aralık 1925 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bağlı İskân Umum Müdürlüğü'ne devredecektir.[97] Daha sonra bu kuruluşun görevleri Sıhhiye Vekaleti'ne, ardından Ziraat Vekaleti'ne verilir. 1950 yılında İmar ve İskân Bakanlığı bünyesinde Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü kurulur.[98]

İttihat ve Terakki'nin Sevk ve İskân Politikası

İskân Politikası

Gayrimüslimlerin Tehciri

İttihat ve Terakki, Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında yoğun muhaceratla birlikte ortaya çıkan sevk, iskân ve iaşe sorunlarına bir çözüm getirmeye çalışıyordu. I. Dünya Savaşı ile birlikte, savaş açısından stratejik yerlerde yaşayan ve düşmana beşinci kol görevi görebilecek unsurların iskân mahallerini değiştirmek, mezkur sorunların çözümüne de yarayacaktı.

Hükümet, 27 Mayıs 1915 tarihinde 4 maddelik geçici bir kanun çıkarır. Kısaca "Tehcir Kanunu" olarak bilinen "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun", askerî gereklerle "casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kur'a ve kasa-

94 MV, 200, 35, 10 Şubat 1916.

95 İpek, 1996, s.16. Oysa İlhan Tekeli bunun 21 Ekim 1935 tarihinde kurulduğunu ileri sürer. bkz. Tekeli, 1990, s.63.

96 İpek, 1996, s.16.

97 Tekeli, 1990, s.61.

98 Peter Alford Andrews, "Muhacirler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.12, s.520.

bat ahalisini münferiden veya müctemian diğer mahallere sevk ve iskân" yetkisini orduya veriyordu.[99]

30 Mayıs 1915 Bakanlar Kurulu kararıyla çıkarılan 15 maddelik bir yönetmelikle, tehcir süresiz oluyordu.[100] Aslında bir hükümet kararı olarak yayınlanması gereken Tehcir Kanunu, "İttihatçı bir yöntemle, tek bakan tarafından çıkarılmıştı." Böylece "tehcir operasyonu" hukukileşmiş oluyordu. Bu operasyonu güvence altına almak için başka kanunlar da çıkarılacaktı.[101]

Tehcir kanunu sadece Ermeniler için değildi, kanuna "devlet aleyhinde faaliyette bulunan bazı Rumlar, diğer azınlıklar ve Müslümanlar (da) tabi olmuşlardı". Savaş şartları ve olağanüstü siyasi zaruretler dolayısıyla nakilleri yapılan aşiretler ve Ermenilerin bu kanun çerçevesinde nakilleri sağlanmaya çalışılacaktı.[102]

Ermenilerin sevk ve iskânları ile ilgili ayrıca bir talimatname de hazırlanmıştı.[103]

Aslında, Dahiliye Nazırı Talat Paşa Meclis-i Vükela'dan karar almadan "bu işle ilgili bir kanun-u muvakkat çıkarttırmadan Ermeni Tehciri'ne başlamıştı."[104] 26 Eylül 1915 tarihinde sürülenlerden geriye kalan mallarla ilgili bir kanun çıkarılır; "Ahar Mahallere Naklolunan Eşhasın Emval, Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat."[105]

---

99 *Takvim-i Vekayi* 19 Mayıs 1331 [1 Haziran 1915], S. 2189. 4 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, öfkeli bir şekilde bu kanunu eleştirecekti, "Bu madde, değil bir ferdi memleketten çıkarmaya, hatta icabında köyleri, kasabaları, şehirleri kökünden sökmeye, bir taraftan alıp öte tarafa nakle selâhiyet veriyor." bkz. MMZC, 3, 5, 1, 11, 4 Teşrinisani 1334/1918, s.114.

100 Akşin, *a.g.e.*, s.126.

101 Tunaya, C. 1, s.604.

102 Günay Çağlar, "Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri", *Atatürk Ünv. Edebiyat Fakütesi Araştırma Dergisi*, S.24, 1997, Erzurum, s.89.

103 Bu talimatnamenin orijinalinin İngiliz arşivlerinde FO.371/9158E.5523 koduyla bulunduğunu zikreden ve eserinde buna yer veren Salahi Sonyel, *Shocking New Documents*, Londra, 1975, s.217.

104 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi C.3 Kısım 3 (1914-18 Genel Savaşı)*, TTK Yayınları, Seri 8 no.14, Ankara, 1957, s.38.

105 11 Ekim 1915 tarihinde Ahmet Rıza Bey bu kanunun 11. maddesinin tadiline ilişkin bir teklif verir. Teklifte, kanunun savaş bitiminden ve barış ilanından bir ay sonra yürürlüğe konması önerilmektedir. Savaş ortamında metruk

İttihat ve Terakki hükümeti, her ne kadar Rumlar'ın yerlerinden çıkarılmasını göze almasa da, I. Dünya Savaşı ile birlikte kıyıların güvenliği için kıyı bölgelerindeki Rum köylerinin iç bölgelere sevkini gerçekleştiriyordu.[106] Rumların sevk ve iskânlarına ilişkin ayrı bir talimatname hazırlanmamıştı. Bu yüzden Ermenilerin emval-i metrukelerinin muhafazası hakkındaki talimatnamenin Rumlar için de tatbik olunmasını, İAMM'den, Hüdavendigâr vilayetinden istiyordu.[107]

Diğer bir gayrimüslim grup olan Museviler de yoğun olarak yaşadıkları Filistin'den ihraç edildiler. Son yıllarda yoğun bir Yahudi göçüne sahne olan Filistin topraklarında, I. Dünya Savaşı günlerinde yeni nüfus hareketleri gerçekleşiyordu. Filistin'den ihraçları "icab eden" Musevilerin Şam ve Beyrut'ta ikametleri sağlanmaya çalışılacaktı.[108] Anadolu ve İstanbul'da yaşayan Museviler sevke tabi tutulmazken Cemal Paşa'nın yetki

---

malların satışa çıkarılmasının "hem sahipleri için büyük zarar ve gadri mücib olacak ve hem de o mahallerin yerlisi bu satıştan istifade edemeyecektir." Ayrıca bu kanunun meclis toplanmadan iki gün önce yürürlüğe konduğunu ve bu nedenle öncelikle meclisin onayına sunulmasını gerektiğini belirtir. Verilen teklif encümene havale edilir, ancak bir sonuç alınmaz. bkz. MAZC, 3, 1, 1, 28, 28 Eylül 1331/11 Ekim 1915, s.441.

106 Bu konuda yığınla belgeden sadece DH.ŞFR, 67, 74 ve DH.ŞFR, 68, 146'ya bakınız. Rum göçünü Halil Menteşe anılarında şöyle anlatmaktadır, "Sıra Trakya'daki Rumlar'a gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurîn resmen işe müdahale eder görünmeyecek. Cemiyet'in teşkilatı işi idare edecek bir vaka ihdas edilmiyerek yalnız Rumlar ürkütülecek bu talimat dahilinde harekat başladı...100 bine yakın Rum kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan'a çekilip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı." bkz. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, yay. haz.: İsmail Arar Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul, 1986, s.165-166'dan aktaran H.Yıldırım Ağanoğlu, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselesi (Balkan Harbi Sonrası Örneği 1912-1914)*, İ.Ü. yayınlanmamış master tezi, İstanbul, 1999, s.46-47.

107 DH.ŞFR, 54, 296. 4 Temmuz 1915 tarihinde İAMM'den Hüdavendigâr vilayetine çekilen şifre. Aslında genel talimatnameler dışında bölgelere göre özel talimatların da yayınlandığına belgelerde rastlanıyor. Örneğin, Canik sancağındaki Rum emval-i metrukesinin idaresi ile ilgili özel bir talimatname 4 Mart 1917 tarihinde hazırlanıp bu sancağa gönderilmiş. bkz. TİGMA, 272, 11, 10, 23, 8.

108 DH.ŞFR, 54, 219. 28 Haziran 1915'te EUM'den Beyrut vilayeti ve Kudüs-i Şerif mutasarrıflığına çekilen şifre.

alanındaki Filistin'deki Museviler'in bir kısmı ihraç olundu.[109] 1917 yaz aylarında Filistin'den ihraç olunan Museviler'in geri dönmeleri yönünde Dahiliye Nezareti ile 4. Ordu kumandanlığı arasında görüşmeler yapılacaktı.[110]

Rum, Musevi ve Ermenilerin yanısıra Nasturiler,[111] Süryani[112] ve Keldani[113] gibi gayrimüslimler de sevke tabi tutulmuşlardı. Gayrimüslim sürgünlerinin hemen sonrasında, terk edilmiş hane ve arazilere Müslüman muhacir ve mültecilerin iskânlarına başlanıyordu.

Müslümanların, bir şehirden diğer bir şehre gitmek için "seyahat varakası" denen pasaport işlevindeki kağıtlara sahip olmaları gerekiyordu. Seyahat varakası ile ilgili çıkarılan talimatnamenin birinci maddesi şöyleydi: "Seyahat varakalarına dair 16 Mart 1915 tarihli kanun mucibince, memalik-i Osmaniye dahilinde seyahat edecek teba-yı Osmaniye ve ecnebiyye, marbut numuneye muvafık birer seyahat varakası almağa mecburdurlar."[114]

Hükümet 17 Haziran 1915 tarihinde yayınladığı tamim ile Örfi idare kumandanlarıyla Divan-ı harbi örfileri "yerli ve yabancıları mıntıkalarından çıkarmaya yetkili" kıldı. Tamimde, hudud dışına çıkmanın ancak nezaretin müsaadesine bağlı olduğu açıkça belirtiliyordu.[115]

8 Ekim 1918 tarihinde, Talat Paşa kabinesinin istifasının hemen sonrasında, "karar-ı askerî [ile] bir mahalden çıkarılarak diğer mahallere sevk edilmiş bilumum ahalinin çıkarıldıkları

---

109 DH.ŞFR, 64, 294. 13 Haziran 1916'da EUM'den Kudüs-i Şerif mutassarrıflığına çekilen şifre.

110 DH.ŞFR, 87, 177.

111 DH.ŞFR, 46, 78 ve DH.ŞFR, 57, 293.

112 DH.ŞFR, 55, 273 ve DH.ŞFR, 54A, 154.

113 DH.ŞFR, 54A, 154.

114 Ceride-i İlmiyye, Rebi'ül-evvel 1335, 3. sene, aded 29, s.779'dan aktaran İhsan Süreyya Sırma, *2. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, 5. baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990, s.137-138. Aslında bu eski bir uygulama olup, "mürur tezkiresi" olarak buna Tanzimatın ilk yıllarında da rastlanmaktaydı. 1830'lu yıllarda da insanlar seyahat edebilmek için mürûr tezkiresi almak zorundalardı. Daha geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu'da İçgüvenlik", *Tarih Araştırmaları*, C. 13, S. 24, 1979-80, AÜDTCF yay, s.56-57.

115 DH.SN.M, 36, 60.

mahallere" dönmelerine müsaade edilecekti. Bu müsaadeye ilişkin olarak tüm vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbekir, Elazığ ve Erzincan ahalisinden mültecilerin geri dönüşleri için bu mahaller ile yapılacak muhaberat sonrası sevkiyata "peyderpey" başlanması isteniyordu.[116]

Mübadele ve Mübadele Komisyonları

Balkan savaşları sonrası, sınırlar büyük değişikliklere uğramıştı. Bu sınır değişiklikleri yeni azınlıklar yaratmıştı. Balkanlar'da kurulan ulus-devletler, etnik homojeniteyi sağlamak için kendi sınırları içindeki azınlıklardan kurtulmak ve dışarıdaki soydaşlarını getirerek nüfusu artırmak isteyeceklerdi. Bu ortak istem Balkan ülkeleri arasında mübadele anlaşmalarını bir çözüm olarak gündeme getirecekti. Zaten Balkan Savaşları karşılıklı toprak iddialarından dolayı çıkmış ve Balkanlar'dan kovulanların çoğunluğunu Müslümanların oluşturması, Anadolu'daki gayrimüslimlerin sürülmelerini beraberinde getirmişti. Savaş sonrası yapılan barış anlaşmalarındaki mübadele maddeleri, karşılıklı sürgün ve tehcirlerin yerini ahali değiş tokuşunun alması yönündeki değişimi açığa çıkaracaktı.[117]

Anlaşmalarda mübadele maddeleri yer almazdan çok önce, Osmanlı-Rus savaşları fiili bir mübadeleye sahne oluyordu. Örneğin, 1827-29 savaşlarında Rus ve Osmanlı arasında fiili bir mübadele sayılabilecek Müslümanlarla Ermenilerin değiş tokuşu gerçekleştirilmişti.[118]

1913 yılında Bulgaristan ve Yunanistan ile yapılan mübadele anlaşmaları, mübadele yoluyla göçmen meselelerinin çözülmesi için yapılan ilk uluslararası anlaşmalardır.

---

116 ———, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın no:14, Ankara, 1994, s.176.

117 Bir kaynağa göre Makedonya'da 1912-1925 yılları arasında en az on yedi göç hareketi olmuştu. bkz. A.A. Pallis, *Statistical Study of the Racial Migrations in Macedonia and Thrace* 1912-14 (Yunanca), Atina, 1925'ten aktaran Selahattin Önder, 1991.

118 McCarthy, 1995, s.30.

Aslında mübadele fikri ilk kez, 1878 Osmanlı-Rus barış görüşmelerine Osmanlı adına katılan Saffet Paşa tarafından ortaya atılmıştı. Bu mübadele önerisi; Balkan sıradağlarının kuzeyindeki Müslümanlar ile güneyindeki Bulgar Hıristiyanlarının mal ve mülkleriyle birlikte takası şeklindeydi. Ancak bu öneri Ruslar tarafından reddedildi.[119] II. Balkan Savaşı sonrası gündeme gelen mübadeleler Jön Türklerin Osmanlı devletini millî azınlıklardan kurtarmak ve homojen bir devlet yaratmak gayesinin de bir tezahürüydü.[120]

Ayrıca hükümet, kendi sınırları dahilindeki gayrimüslimlerin, savaş sırasında düşman devletlere bir cephe gerisi işlevi görecekleri kaygısıyla, mübadeleyi istiyordu.

Osmanlı devletinin Balkan devletleri ile yaptığı barış anlaşmalarında, diğer ülke sınırları içinde kalan vatandaşlarının haklarını gözeten maddelere de yer verilmişti. Mübadeleye dahil olmayıp hicret etmeyen azınlıkların, hakları karşılıklı olarak güvence altına alınmaya çalışılmıştı. Ancak, II. Balkan Savaşı'nın bitmesinden hemen bir yıl sonra I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile bu barış anlaşmalarının bir geçerliliği olmayacaktı. Hem mübadele işi yarım kalacak ve hem de sınırlar dahilindeki azınlıkların güvencesi olan Barış Anlaşmalarının bir geçerliliği kalmayacaktı. Nitekim mübadeleye 1923'ten itibaren kaldığı yerden devam edilecekti.[121] 30 Ocak 1923 tarihli "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol" sonrası, tarihte bir örneği daha olmayan bir insan takası yapılacaktı. Tam 1.700.000 insan değiş tokuş edilecekti.[122]

---

119 Selahattin Önder, "Meclis-i Vükela Mazbatalarında Türk-Bulgar Mübadelesi", *Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:3, S:1, 1991, s.211.

120 a.g.m., s.212.

121 I. Dünya Savaşı sonrası Erzurum ilinin Rus sınırına yakın bölgesindeki iki köy ahalisinin karşılıklı mübadele girişimini de burada anmak gerek. Rus işgali sırasında Rumlarla iskân edilen Altınburçak adlı köyün savaş sonrası Osmanlı sınırında kalmış olması ve hemen sınırın karşı tarafında Müslümanlarla meskûn bir köyün ahalisinin iskânı ile işin içinden çıkılmak istendiği görülüyor. bkz. DH.İUM, 20/17, 12/ 60.

122 Bu mübadele ile ilgili derli toplu bir çalışma için bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, İstanbul.

Balkan Savaşı sonrası yapılan anlaşmalar, barış anlaşması olup, sınırın dışında kalan azınlıkların karşılıklı olarak mal ve ahali mübadelesini de içermişti. İmzacı devletlere karşılıklı yükümlülükler getiren maddelere göre, isteyen kişiler tâbiiyetlerini değiştirerek kendi devletlerine göç edebilirlerdi. Osmanlı ve Bulgaristan devletleri arasında yapılan 29 Eylül 1913 İstanbul Barış Antlaşması'na göre, Bulgaristan'daki Müslümanların hakları güvence altına alınmıştı. Ayrıca bu anlaşmada yer alan diğer bir maddeye göre; "ortak sınır boyunca onbeş kilometrelik bir alan içinde kalan köylerin nüfuslarıyla birlikte mübadelesi" hükme bağlanmıştı. Bu ilk mübadele komisyonu için "Muhtelit [Karma] Komisyonlar" oluşturulmuştu. Türk-Bulgar mübadelesi ile 48.570 Müslüman ile 46.764 Bulgar karşılıklı olarak değiştirildi.[123] Haziran 1914'te görevine başlayan "Muhtelit Komisyonlar" Ekim ayında dağılıyordu.[124]

Sırbistan ile yapılan 14 Ekim 1913 barış anlaşmasında, Sırbistan topraklarındaki Osmanlı vatandaşlarının tâbiiyetlerini değiştirmeleri için 3 sene mühlet verilmişti. Bu süre sonunda Sırp ilgili memuruna verilecek bir beyanname ile tâbiiyet-i Osmaniye'ye dahil olabileceklerdi. Nakl-i mekân mecburiyetinde bulanacak olan şahıslar emval-i menkûleleri ihracat resminden muaf olarak sınırdan geçebileceklerdi. Sırbistan'da kalan Müslümanların tasarruf-ı emlak hukukuna riayet olunacaktı. Bu bağıtlar Osmanlı topraklarındaki Sırplar için de aynen uygulanacaktı.[125] Ancak I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve Sırbistan'ın Osmanlı ile düşman cephelerde yer alması nedeniyle bu anlaşmanın hükmü kalmayacaktı.[126] Bundan sonra gelecek muhacirlerin Sırp memurlarına beyanname vermelerine bakılmaksızın tâbiiyet-i Osmaniye'ye müracaatları yeterli olacaktı.

123 Önder, a.g.m., s.207.

124 Yannis G. Mourelos, "The 1914 Persecutions and The First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, C. 26, S. 2, 1985, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, s.391.

125 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C. 1-Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, TTK Basımevi, Ankara 1953.

126 DH.EUM.VRK, 15, 11.

Bu insanlar, muhacirlere tanınan haklardan yararlanacak ve tâbiiyet muameleri hemen işleme konulacaktı.

Yunanistan ile yapılan barış anlaşmasına göre, sınırın iki tarafında kalmış azınlıklara, tâbiiyetlerini değiştirmeleri için 3 yıl süre tanınmıştı.[127]

Bulgaristan'ın yanısıra Yunanistan'la da, emlak ve arazi mübadelesi temelinde anlaşmalar yapılmıştı. Karşılıklı yükümlülükler ekseninde; mal, mülk ve arazi takası yapılarak mübadillerin gittikleri yerlerde eski yaşam seviyesini devam ettirmeleri sağlanmaya çalışılmıştı. 1916 sonlarına gelindiğinde hükümetin hazırladığı bir tezkire ile memalik-i Osmaniye dışına göç eden Rum ve Bulgarlar'dan Ziraat Bankasına borcu olanların, bu borçlarına karşılık olarak, geride bıraktıkları emlak arazi bedel ve gelirlerinin gösterilmesi kararlaştırılmıştı.[128]

Yunanistan ile yapılan mübadele anlaşması gereği,[129] memalik-i Osmaniye ve Yunanistan'da büyük arazi sahibi olan muhacirlerin zarara uğramaması için, karşılıklı olarak verilen arazi miktarında eksiklik olanların telafi edilmesi yönünde bir mutabakata varılmıştı.[130] Bu nedenlerle İzmir,[131] Edirne[132] gibi illerde Mübadele-i Muhacirîn Muhtelite Komisyonu kurulmuştu.

16 Ekim 1914'te Hariciye yetkilileri, Selanik ve havalisinde Müslüman halka karşı yapılan zulümlere bir çözüm olarak, "Müslümanlarla Rumların mübadelesini kolaylaştırmak üzere İzmir'de kurulmuş olan ve şimdi de İstanbul'da kurulması kararlaştırılan" komisyonca gerekli işlemlerin seri bir şekilde yapılarak "oradaki Müslümanların bu tarafa getirtilip yerleştirilmeleri" kararını verir.[133] Nitekim, Osmanlı ve Yunan yetkilileri

127 Erim, *a.g.e.*, s.479-480

128 MV, 207, 73, 14 Mart 1917. (tam metin için bakınız, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.171-172.)

129 Bazı araştırmacılara göre Türk-Yunan mübadelesi anlaşması için yapılan görüşmelerden bir sonuç alınmamıştır. bkz. Önder, a.g.m., s.208.

130 MV, 191, 29, 12 Ağustos 1914.

131 MV, 191, 21, 5 Ağustos 1914.

132 MV, 190, 3, 29 Ağustos 1914.

133 Tülin Sümer, "Türkleri Makedonya'dan Göçe Mecbur Eden Yunan Zulümleri", *BTTD* S.15, Aralık 1968, s.53.

arasındaki görüşmelerde Doğu Trakya ile Aydın vilayetindeki 150.000 Rum ile Makedonya ve Epirus'taki 52.000 Müslümanın mülkleri ile birlikte mübadelesi gündeme getirilecektir.[134] Ancak 14 Aralık 1914 tarihinde bu görüşmelerin kesilmesi ile birlikte, söz konusu mübadele istendiği biçimiyle devreye sokulamamıştır.[135]

Makedonya ve Epirus'taki Müslümanlarla, Edirne'deki Rumların değiştirilmesi için görevlendirilen kimseler için Bakanlar Kurulu, 29 Ağustos 1914 tarihinde, gerekli harcırahın tamamlanması yönünde bir karara varıyordu.[136] Bu komisyonların savaş nedeniyle nasıl çalıştıkları bilinmiyor, ancak Mayıs 1916 tarihlerinde Mübadele-i Muhacirîn Komisyonu reisi Muhtar Bey'e yevmiyeye devam edilmesi yönünde Bakanlar Kurulu'nda bir karar çıkarıldığını görüyoruz. Bu kararda Mübadele-i Muhacirîn Komisyonu reisine iki seneden beri verilen 200 lira yevmiyenin üçüncü senesinde de "gayr-i muhtemel masraflar tertibinden" verilmesi buyuruluyordu.[137]

Nitekim, I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı sınırları dahilindeki nüfusun etnografik dağılımı belirlenirken, Balkan Savaşı'ndan sonra mübadele anlaşmasına göre firar ya da hicret eden veya Osmanlı vilayetlerinde kalan Bulgar, Rum ve Ermeni miktarının bildirilmesi vilayetlerden istenecekti.[138]

Rum emval-i metrukesi hakkında 21 Şubat 1916 tarihinde düzenlenen talimatnamede, I. Dünya Savaşı öncesi Yunanistan'a firar eden Rumlara ait "emval ve emlâkın Yunanistan'dan hicret eden İslâmların emlâkıyla mübadelesi" temelinde Müslüman muhacirlere verilmesi istenmişti.[139]

134 Mourelos, a.g.m., s.394 ve 405.
135 Mourelos, a.g.m., s.409.
136 MV, 190, 22, 29 Ağustos 1914.
137 MV, 201, 87, 1 Mayıs 1916.
138 DH.SN.THR, 85, 67.
139 DH.HMŞ, 12, 82.

Celp Politikası

İttihat ve Terakki hükümeti, zorunlu olarak gelmiş olan Müslüman muhacir ve mültecileri Anadolu'ya bir iskân politikası çerçevesinde yerleştiriyordu. Bunun yanısıra İttihat ve Terakki gerektiğinde "celp"[140] yöntemine de başvuruyordu. Yani, sınırlar dışında yaşayan Türk ve Müslümanlar, oralardan çekip alınarak memalik-i Osmaniye'ye getiriliyordu.

İttihat ve Terakki hükümeti 15 Şubat 1916 tarihinde meclise sunduğu "Aşaîr ve Muhacirîn Müdüriyyet-i Umumiyesi'nin teşkiline Dair Kanun Layihası"nda, müdüriyetin görevleri arasına "celp"i de katacaktı. Sunulan layihanın 1. maddesi; "Dahiliye Nezareti'ne merbut olmak ve celp, sevk, iskân, tavtîn-i muhacirîn ile temdin ve tehîl-i aşâir ve umur ve muamelatını ifa eylemek üzere AMMU teşkil edilmiştir" şeklindeydi. Ancak, Meclis-i Ayan'da yapılan itirazlar üzerine bu madde şu şekilde değiştirilecekti; "Dahiliye Nezareti'ne merbut olmak ve muhacirînin sevk, iskân ve tavtîni ile aşâirin temdini muamelatını ifa eylemek üzere AMMU teşkil edilmiştir."[141] Böylece, "celp" kelimesinin çıkarılması ile yeni muhacir teşkilatının kuruluşu, Meclis-i Mebusan'ın 8 Mart 1916 tarihli toplantısında kararlaştırılmış oldu.[142]

İttihat ve Terakki, başından beri "celp"e başvurmaktaydı. Örneğin; Gümülcine, Koşukavak ve Ahiçelebi'deki Pomaklarla Ahiliyanların Hıristiyanlaştırılmaktan kurtarılmaları için Edirne'ye nakil ve iskânları söz konusuydu. Bu nedenle 31 Ağustos 1913 tarihinde, Dahiliye Nezareti'nden Edirne vilayetine çekilen bir şifre ile vilayet dahilinde celpedileceklerin iskânı için münasip ve kafi arazi olup olmadığı soruldu.[143]

İttihat ve Terakki hükümeti meclisten "celp" yetkisi alına-

---

140 Celp, kendine çekme, yazı ile çağırma anlamlarındadır. bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, 1998, 15. baskı, Ankara, s.130.

141 MAZC, 3, 2, 2, 38, 7 Mart 1916, s.268 ve 269..

142 MMZC, 3, 2, 2, 41, 8 Mart 1916, s.373.

143 DH.İD, 85, 44, 31 Ağustos 1913.

masına rağmen, memalik-i Osmaniye dışında yaşayan Türk ve Müslümanları celp etmeye devam edecekti. 7 Kasım 1917 tarihinde, Çatalca'da iskânları için, Bulgaristan'dan Türk ve Müslüman getirilmesi kararlaştırıldı.[144] 13 Aralık 1917 tarihinde Niş bölgesinden Müslümanlar celp edilerek Müslüman nüfusa ihtiyaç olan Çatalca livasına iskân edileceklerdi.[145]

AMMU teşkiline ilişkin kanun layihasında "celp" kelimesinin yer alması, Meclis-i Ayan'da büyük tartışmalara neden olmuştu. "Sevk" kelimesinin zaten "celp"i kapsayıp kapsamadığı yönündeki itirazlar, ilkinin "kendiliklerinden gelmiş olanlar"ı, ikincisinin ise muhacir "getirtmek" anlamlarında olduğu şeklinde cevaplanıyordu. Bir ara söz alan Ahmet Rıza Bey, celbe karşı olduğunu belirterek celp maddesinin kaldırılması gerektiğini şöyle gerekçelendiriyordu; "Celp kelimesinde bir taahhüt, bir mesuliyet-i maneviye vardır. ...Celp kelimesinde siyasi bir mana da mündemiçtir. Hükümet-i Osmaniye, memalik-i ecnebiyede bulunan Müslümanları yerinden yurdundan ayırıyor."[146] İttihat ve Terakki'nin belirli bölgelerin Türkleştirilmesi gayesiyle başvurduğu celp yöntemine, meclis çatısı altında muhalefet devam edecekti. 24 Mart 1918 tarihli Meclis-i Ayan toplantısında AMMU bütçesi tartışılırken Ahmet Rıza Bey, hükümetin muhacir politikasını öğrenmek istediğini, çünkü "muhacir celp ve iskânında takip edilen" siyasetten dolayı İttihat ve Terakki'den koptuğunu belirtir. İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin, "İçlerinde Türklük politikası" doğrultusunda "muhacir celbi ile burada gelip yerleştirmek" amacı güttüklerini ve bu yüzden "memlekette de bir Türklük meselesi" çıkardıklarını ekler. Ahmet Rıza ayrıca, celp yoluyla muhacir getirildiği için Batum, Selanik gibi yerlerde "Türk ve Müslüman unsurun" azalacağını ve bu nedenle devletin zarar göreceğini sözlerine ekler.[147]

144 DH.ŞFR, 81, 52, AMMU'dan Çatalca mutasarrıflığına çekilen şifre.

145 DH.ŞFR, 82/97, 13 Aralık 1917, AMMU'dan Çatalca'ya çekilen şifre.

146 MAZC, 3, 2, 2, 38, 7 Mart 1916, s.267-269.

147 MAZC, 3, 4, 2, 41, 24 Mart 1918, s.213-214.

Göçebelerin İskânı

İmparatorluğun duraklama devrinden beri üzerinde durduğu göçebelerin iskânı sorunu, İttihat ve Terakki döneminde yerini daha bilimsel ve sonuç alıcı çabalara bırakır. Memalik-i Osmaniye'nin dört bir tarafında yapılan araştırmaya göre bir milyon Türkmen, bir milyon Kürt ve 3 milyon Arap göçebe yaşamaktadır. Bunlar devletin otoritesinden uzak, müstakil ve göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Secaa-i milliyelerini muhafaza eden bu unsurlardan istifade etmek ve bunları toprağa bağlamak lüzumu hissedilerek Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'nde bir de aşâir şubesi tesis edilmişti. Ancak ilk yıllar uygun bir teşkilata gidilmediği ve müdüriyetin sırf muhacirler ile uğraşması yüzünden 1917'nin sonlarına kadar bu şube pek faaliyette bulunmamıştı. Aşâir şubesinin başarısızlığındaki sebepler arasında şunlar da sayılıyordu; "Gerek aşâirin ve gerek muhacirînin iskân, temsil temeddünü idari ve kırtasi muamele olmakdan ziyade ilmi bir işdir." Böylece AMMU bünyesinde bir ilmi araştırma heyeti kurulur.[148]

Göçebe aşiretlerin bir plan ve program doğrultusunda iskân edilmeleri ile ekonomik fayda sağlanmaya çalışılıyor ve bazı bölgelerde Müslüman çoğunluğu artırmaya uğraşılıyordu. Kürt, Arap aşiret ve urbanıyla birlikte Türkmen aşiretleri de, hem vergi ve askerlikten kaçıyor hem de yerleşik halka zarar vererek asayişi bozuyorlardı. Bunları toprağa bağlamak ve ameliyelerini muhafaza eden bu anasırdan[149] istifade etmek lüzumu hissediliyordu.[150]

Parti ve Cemiyetlerin Yaklaşımı

Devletin idari ve hukuki alanlarda yaptığı düzenlemelerin içinde göçebe ve muhacirlerin iskânıyla ilgili maddeler de var-

148 TİGMA, 272, 12, 37, 21, 1.

149 *Anasır*, kelime kökü olarak unsurlar ve öğeler anlamında olup Osmanlı belgelerinde, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan farklı ırk, millet ve dinden toplulukları kastetmek için kullanılırdı.

150 TİGMA, 272, 12, 37, 21, 1.

dı. İttihat ve Terakki'nin 1917 kongresine sunulan raporda yeni kanunların yanısıra mevcut olanların bir kısmında da değişiklik yapıldığı ve "iskân-ı muhacirîn umurunu tanzim, teshil eden" kanunların hazırlandığı belirtiliyordu. Ayrıca aynı kongrede siyasal programda istenilen değişiklik konuları arasında "Aşâirin suret-i iskânı ve aşâir ile meskûn olan mahallerin suret-i idaresi hakkında hükümetçe" kanun ve nizamların tanzimi karar altına alınmıştı.[151]

Ekim 1918'de İttihat ve Terakki'nin eski mebusları tarafından kurulan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın parti programının 6. maddesinde, "Osmanlılar serbesti-i seyr-ü sefer hakkına malik" olacaklardır vaadi yer alıyor ve ayrıca; 30. maddede "Yerleşmek üzere memalik-i Osmaniye'ye münferiden ve mücteminan gelecek muhacirlerin kabul ve bunlar için iskân mıntıkaları tayini ve bunlara tanınacak bazı müsadat ve muafiyetler ile bir iskân ve imar programı hazırlanacağı" ifade ediliyordu.[152]

İttihat ve Terakki'yi "değişik bir isim altında sürdürmek amacıyla",[153] 9 Kasım 1918 tarihinde kurulan Teceddüt Fırkası, isminden de anlaşıldığı gibi "yenilenme" iddiası taşıyan bir parti olacaktı. İttihat ve Terakki'nin yenilenmiş hali olan bu parti, diğer birçok iç ve dış soruna yaklaşımında olduğu gibi azınlık ve etnik sorunlar ile seyahat ve iskân sorunları üzerine oldukça farklı görüşler ileri sürmüştü. Bu parti, hangi din, mezhep ve millete mensup olursa olsun tüm Osmanlılar'ın eşit haklara sahip olacağını söylüyordu (madde 4,5 ve 6). İttihat ve Terakki'nin üzerinde en çok tartışılan politikalarından olan seyahat ve iskân ile ilgili, geçmiş uygulamaların tersi yönünde görüşlere yer verilmişti. Bu partiye göre, herkesin serbestçe seyahat etme ve dilediği yerde ikamet etme hakkı vardı, "nefy [sürgün] ve tagrip [kovma]"in yasak olacağı vurgulanıyordu (madde 9). Memalik-i Osmaniye'de yaşayan "herkesin mesken ve menzili taarruzdan korunacaktır" denilerek, kanunun belirlediği sınırlar dışında hiç kimsenin meskenine

151 Tunaya, C. 1, s.155-157.

152 Tunaya, C. 2, s.97.

153 Tunaya, C. 2, s.113.

cebren girilmeyeceği hükme bağlanıyordu (madde 15).[154] Muhacirlerin iskânı ile ilgili yeni bir iskân programı düzenleneceğine dair madde, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın programından aynen alınmış gibidir (madde 93). İskân sorununun sadece hükümetin yardımı ile üstünden kalkılamayacak derecede büyük bir sorun olduğu ve "sermayedarların teşkil edecekleri şirketler"in de icraatına ihtiyaç duyulduğu belirtilir (madde 94).[155]

20 Kasım 1918 tarihinde İttihat ve Terakki'nin muhalifleri tarafından kurulan Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti, iskân ve muhacir sorunlarının çözümüne dair bir projesi olmamasına karşın, İttihat ve Terakki'nin geçmiş uygulamalarına yönelik eleştirilere nizamnamesinde yer verir. Nizamnamesinde İttihat ve Terakki'nin Arap, Ermeni, Rum, Türk, Arnavut, Kürt ve diğer unsurlara yönelik uygulamaları eleştirilerek "tehcir ve evlad-ı mümtaze-i vatanı memleketten yaşamağa mecbur eden her nevi" uygulamanın cezalandırılmasını istenir (madde 2).[156]

Programında sosyo-ekonomik projelere ilk yer veren parti Ahali İktisat Fırkası'dır. Fırkanın programında memalik-i Osmaniye'de büyük miktarda bulunan göçebe aşiretlerin bilimsel ve idari usüllerle "temeddini için ayrıca köyler teşkil" edileceği ve arazi sağlanacağı (madde 47), belirtilmekte ve mevcut köylerin yaşama uygun hale getirileceği ifade edilmekteydi (madde 48).[157] Memalik-i Osmaniye'den dışarı göçlerin azaltılmasının ancak insanların yaşadıkları yerlerden memnun olmaları halinde sağlanabileceği belirtiliyor ve dışarıdan gelen muhacirler için konut tedarik edilmesi ve bu insanların refahlarının sağlanması gerektiği söyleniyordu (madde 51).[158]

Kürt Teali Cemiyeti'nin çalışmalarına ilişkin 17 Haziran 1919 tarihinde özel bir oturum gerçekleştiren Meclis-i Vükela, Kürtleri Osmanlı'dan koparmak için Cemiyet üyelerinden bir-

154 Tunaya, C. 2, s.122-123.
155 Tunaya, C. 2, s.129.
156 Tunaya, C. 2, s.159.
157 Tunaya, C. 2, s.181.
158 Tunaya, C. 2, s.182.

takım kişilerin çeşitli faaliyetlerde bulundukları ifade edilmişti. Toplantıda aşiret reislerini hükümete ısındıracak nişan, madalya ve münasip miktarda paranın dağıtılması önerilmiş ve harp sebebiyle Konya ve Ankara vilayetlerine iskân edilmiş olan "Kürd ahalinin memleketlerine iadesi" ve seferberlikten kalan hayvan ve çadırların söz konusu Kürt ahaliye askeriye tarafından verilmesi istenmişti.[159]

Mütareke döneminin göç sorununu çözme amaçlı tek cemiyeti Makedonyalılar Cemiyeti idi. 10 Ocak 1920 tarihinde kurulan bu cemiyet, Balkan ve I. Dünya Savaşı sonunda göç ettirilen Makedonyalılar'ın memleketlerine iadesini ve Makedonya'da bıraktıkları mal ve mülklerinin savunulmasını asıl işlevi sayıyordu.[160]

Meclis Tartışmaları

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile teslimiyet ve yenilgiyi kabul eder. Bu anlaşmayı imzalayan kabine, Talat Paşa kabinesi sonrası işbaşına gelen ve sadece 25 gün görevde kalacak olan Ahmet İzzet Paşa kabinesidir. Ardından kurulan Damat Ferit Paşa kabinesi döneminde, I. Dünya Savaşı'nın muhasebesinin yapıldığı meclis tartışmaları gerçekleşir. Özellikle Ermeni tehciri ekseninde öne çıkarılan "harp içinde iç ihanetlere karşı alınan tedbirlerin" tartışıldığı toplantılarda İttihat ve Terakki'nin Müslümanlara ve özelliklere Türklere uyguladığı sevk, iskân ve zulümler bahis konusu edilir.

Yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesi, İttihat ve Terakki iktidarının kanun dışı uygulamalarını soruşturma ve yargılama çabasına girişir ve geçen dönemden kalmış ve çoğu "geçici" olarak çıkarılmış kanunları yürürlükten kaldırır. Diğer yandan, eski hükümet döneminde tehcir edilmiş olan anasırın memleketlerine iadesi ile ilgili çalışmaları başlatır. Bununla ilgili projeler hazırlanır. Yerlerinden çıkarılmış insanların geri getirilmesi ve bunların iskânları için "tahrip olunan köylerin

159 Tunaya, C. 2, s.234.

160 Tunaya, C. 2, s.527-528.

tamiri ve bunların yeniden kabil-i iskân" bir hale getirilmesi, bir anda yapılacak bir şey değildir; "her şeyi birden yıkmak kolay ise de yerine getirmek kolay" olmayacaktır.[161]

Meclis'in 4, 2, 23 Kasım ve 11, 12 Aralık oturumlarında gayrimüslimlerin yanısıra müslimlerin de sevki ile ilgili tartışmalar yapılır.

Meclis-i Ayan'ın 21 Kasım 1918 tarihli toplantısında İttihat ve Terakki'nin amansız muhalifi Ahmed Rıza Bey, genel harbin başlangıcından Talat Paşa kabinesinin düşmesine kadar geçen sürede "hükümet tarafından irtikab [işleme] edilen hatiat [suç, günah] ve ceraimin" tetkiki ile "mücrimlerin" Divan-ı Ali'ye sevkleri hakkında bir önerge sunar. Ahmet Rıza Bey önergesinde, siyasi baskı ve suçlar ile birlikte "katliam, aleni şekavet, masuniyet-i şahsiyyeye ve emval ve mesâkine tecavüz" gibi tüm Osmanlılar üzerinde birçok "ef'al ve cinâyât dahi" işlendiğini "ve bilhassa Arap, Ermeni, Rum vatandaşlarıma şimdiye kadar tarih-i Osmaniye'de emsali görülmedik mezalim icra" olunduğunu ve bunlar Divan-ı Ali'ye sevkedilene kadar geçen sürede delillerin ziyan olacağını öne sürüyordu. Delillerin yok olmaması için "canilerin bir an önce" adalete teslim edilmesini talep ediyordu.[162]

Bu önerge sırasında söz alan Topçu Feriki Rıza Paşa, Arap ve Hıristiyanlara Türklerin de eklenmesini ister; "Türklere karşı icra edilen mezalimin tedkiki"ni isteyerek metnin "Ermeniler, Rumlar, Araplar ve Türkler hakkında icrâ-yı mezalim edenler" diye değiştirilmesini talep eder.

Tartışma alevlenir:

> "Ahmet Rıza Bey: Niçin Kürtler dahil olmasın?
>
> Rıza Paşa: Hay, hay Kürtler de ithal edilsin.
>
> Ahmet Rıza Bey: Hatta Çingeneler de zulüm görmüştür. Bu mesail huzur-ı mahkemede tetkik edildiği zaman hepsi birer birer tezahür eder.
>
> Rıza Paşa: ...Halbuki Türkler de anasır-ı saireden daha az

161 MMZC, 3, 5, 1, 11, 4 Kasım 1918, s.113.

162 a.g.b., s.114.

zulüm görmemişlerdir. Binaenaleyh teklifimde ısrar ediyorum. Takrire "Türkler" tabiri de ilave edilmelidir.

Ömer Rüştü Paşa: Madem ki ... anasır-ı saire zikrolunmuştur... bir de "Türk" kelimesi ilave edilirse mesele tavazzuh eder.

Ahmet Rıza Bey: Bu mezalim yalnız Araplara, Ermenilere, Rumlara yapılmadı. Kürtlere de, Arnavutlara da, hatta Çingenelere de yapıldı. Bu meyanda Türkler de dahildir. Bilcümle Osmanlılar diyorum, hepsi hakkında adalet istiyorum."

Ahmet Rıza Bey takrire ek olarak bir notanın da dikkate alınmasını talep eder; "Ötede beride sürülen birtakım mazlumîn var. Bunlar sefil ve sergerdan, aç biilaç yollarda kalmışlar. Vesait-i nakliyye de yok. Bunların içinde Ermeniler de var, Rumlar da var, Kürtler de, saire de var" diyerek tümüne hükümet tarafından erzak ve nakliye vasıtası tedarik edilmesini ister. Bu görüş de kabul görür.

Arada yapılan tartışmalardan sonra tekrar söz alan Ahmet Rıza Bey, "Hükümet ise, maatteessüf Türk hükümeti olduğu için, Türkün çektiklerini ortaya alenen koymadım. Evet onlar da mazlumdur. O hükümet Türk'e de acımamıştır" der. Sözü daha sonra Araplara getiren Ahmet Rıza Bey, Abdülhamit Zühravi Efendi asılırken "hiç kimse(nin) burada sesini çıkarmadı"ğını hatırlatır.

Aristidi Paşa, meseleyi "hükümetin memuriyetine ait bir keyfiyyet mi (addedeceğiz), yoksa memuriyetinden hariç; yani bir cinayet-i şahsiyye suretinde mi" algılanacağı sorusunu ortaya atar. Ayrıca, tartışılan diğer bir konu da, "tehcir ve kıtal"den, hükümetin mi yoksa İttihat ve Terakki'nin mi sorumlu tutulacağıdır.

2 Aralık 1918 tarihli toplantıda Ahmet Rıza Bey, verdiği önerge sonrası neler yapıldığına dair yeni bir takrir daha sunar. Bu takrirde anasır isimleri tek tek zikredilmeyip "bilcümle Osmanlı" olarak geçer. İkinci takriri Damat Ferit Paşa sunar. Paşa takririnde, İttihat ve Terakki hükümetinin sorumluluğunda katılınan Dünya Savaşı'nda milyonlarca insanın hayatını kaybettiğini ve Osmanlı devletinin perişan olduğunu "bu

esnada Türkler, Araplar, Rumlar ve Ermeniler aleyhinde ... fecayi" vukua geldiğini belirtir. Dört senelik savaşta ve onu takip eden dönemde "fecayi-i dahiliye sebebiyle memalik-i Arabiyye ve Anadolu'nun şimal-i şarkisi müntahibleriyle [seçmen] hal-i temasta bulunamayan mebuslar(ın) müvekkillerinin tercüman-ı ahvali" olamayacağını vurgular.

Mahmut Paşa, eski vekillerin sadece devleti savaşa sokmakla kalmadığını ve birçok başka suç işlediğini belirterek; "Gerek Ermeni, Rum gibi gayrimüslim ve gerek müslim unsurlar hakkında irtikap olunan mezalim ve cinayet"lerin bazı kabine azaları ile "çeteler denilen Teşkilat-ı Mahsusa vasıtasıyla icra" edildiğini savunur. Sadrazam Mahmut Paşa'nın bu takriri mecliste kabul edilerek mülkiye encümenine havale edilir.

Ahmet Rıza Bey'in önergesi 9 Aralık 1918 tarihli toplantıda Adliye Nazırı Haydar Molla Bey tarafından cevaplandırılır.

Meclis-i Mebusan'da tehcir ve İttihatçı hükümetin uygulamaları tartışılırken Müslümanların sevklerine de değinilir. Dönemin kabineleri olan Said Halim ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Ali'ye sevkleri için verilen takrir, Beşinci Şubeye gönderilir.

"Vakt-i seferde icraatı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kararname"nin kaldırılması amacıyla 4 Kasım 1918 tarihinde bir toplantı yapılır. Konu ile ilgili söz alan Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, kanunda geçen "mülk ve memlekete mazarratları olan kimseleri memleket haricine çıkarabilir" maddesinin, "değil bir ferdi memleketten çıkarmaya, hatta icabında köyleri, kasabaları, şehirleri kökünden sökmeye, bir tarafdan aldırıp öte tarafa nakle salahiyet" verdiğini ileri sürer.

4 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında tartışmaların Ermeni tehciri üzerinde yoğunlaşması karşısında söz alan Trabzon mebusu Mehmet Emin Bey, İttihat ve Terakki dönemi uygulanan "mezalimden Türkler[in] hariç" kalmadığını ve bu yüzden Ermeni, Rum ve Araplardan bahsederken Türklere yapılan zulümlere de değinmek gerektiğini söyler.[163]

163 MMZC, 3, 5, 1, 11, 4 Kasım 1918, s.115-116.

İttihat ve Terakki'nin sorgulanması için kura çekimi yapılır ve sorgunun 5. Şubece yapılması belirlenir. Bu şube çalışmalarına 9 Kasım 1918'de Said Halim Paşa'nın sorgusu ile başlamıştır. Meclis tartışmalarında olduğu gibi bu sorgularda da odak Ermeni tehciri olup, Rum ve Arap sevklerine de değinildi. Diğer Müslüman topluluklara değinilmedi ve Meclis-i Mebusan ve Ayan'da yapılan tartışmalardaki gibi Türkler'e yönelik kötü muameleler hakkında konuşulmadı. Bu sebeplerle araştırmamızla ilgili doyurucu bilgiler elde edemiyoruz. Ancak bahsi geçen tartışmalar yine de bize İttihat ve Terakki'nin sevk ve iskân politikası açısından önemli bilgiler ulaştırmaktadır.

5. Şube sorgularına ilk olarak Said Halim Paşa alınır. Paşa'ya, "Suriye meselesi" başlığıyla Arap sevkiyatı sorulur; "Bazı aileler Anadolu'ya gönderildi. Bunlardan Babıâli'nin malumatı yok muydu?" sorusuna, "Hayır; Suriye vâkayı'ine dair Sadaret Dairesinde harf-i vahid olmamıştır, yoktur" karşılığını verir. Diğer bir soru, Cemal Paşa'nın "bazı kimseleri irade-i seniyye"siz asmasıdır. Said Halim Paşa, kabine ve hükümetin de idamların birçoğundan haberi olmadığını, duyduklarını da kendisinin engellemeye çalıştığını belirtir.[164] Verdiği yazılı savunmasında; Cemal Paşa'nın "Suriye'deki mezalimi icra" ederken elindeki "mazlumları kurtarmaya" çalıştığını belirtir.[165]

12 Kasım 1918'de eski Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey, "Suriye'de vâki' olan fil-i kıtalden Meclis-i Vükela'nın haberi var mı idi? Çünkü ne askerin arkasını kesecek, ne de memleketin asayişini ihlal edecek adamlar asılmıştı" sorusuna karşılık, "Bu, ihtimalki kumandanların elindeki kanuna müsteniden yapılmıştır" diye karşılık verir. Mahkeme heyetinin 4. Ordu Kumandanı'nın "üç vilayet tüccar ve ayanını tagrib [kovma] edeceğini önceden ilan ettiği" ve buna "bir itiraz olup olmadığı" şeklindeki sözleri, Ahmed Şükrü Bey tarafından cevapsız bırakılır.

Aynı gün eski Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'in sorgusu yapılır. Tehcir Kanunu'nun menatık-ı harbiye dışında yapılma-

164 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.94-97.

165 *a.g.e.*, s.105-106.

sının kanun dışı olduğu meyanında sözler sarf ederek, eğer böyle bir şeyi "kimler yapmış ise", cezalandırılmalarını ister. Ahmed Nesimi Bey, Zöhravi Efendi'nin, Ayan olmasına rağmen idam edilmesinin yanlış olmadığını belirtir ve "Heyet-i Teşriyye hal-i ictimada değil iken Mebusan ve Ayanın bir imtiyazi kanunileri" olmadığı iddiasında bulunur.[166]

Eski Adliye Nazırı ve Meclis-i Mebusan eski reisi Halil Menteşe Bey'in sorgusu 23 Kasım 1918'de yapıldı. Halil Bey, Arapların tehcirinin, Cemal Paşa'nın "düşman tarafına temayülleri tahakkuk eyleyen bazı adamları" sevk etmesinden ibaret olduğunu ve hatta tehciri önlemeye çalıştığını böylece uygulamanın sınırlı bir sahada kalmasında teşebbüslerinin büyük bir payı olduğunu belirtir.[167] Sorgu üyesi Kudüs-ü Şerif mebusu Râgıb Neşâşihî Bey ise Cemal Paşa'nın "birçok ahaliyi hiç cürmü olmadan bilâ sebeb tehcir" ettiğini vurgular.[168]

Diğer sanıklar da benzer açıklamalarda bulunarak, ya göreve başlamadan önce veya görevi bıraktıktan sonra tehcirin gerçekleştiği ve bu yüzden hiçbir sorumlulukları olmadığı yönünde savunmalar yaparlar.

Divan-ı Harbi Örfi mahkemesinin kararında ise İttihat ve Terakki'nin para ve mal yağması, ev ve ceset yakma, nüfus katliamı, eziyet ve işkence gibi suçları işlediği ve bunları uygularken "cins ve mezhep veya memleket ayrımı" yapmadığı, yapılan zulümlerin büyük bir kısmının muhatabı Ermeniler ise de diğer kısmının da "diğer anasırdan veya bilhassa her vakit ve her yerde Türkler olduğu" belirtilir.[169]

İsim Değişikliği

İttihat ve Terakki bir yandan nüfus hareketlerinin gündelik sorunları ile baş etmeye çalışıyor diğer yandan da geleceğe ilişkin projeleri gözden uzak tutmayıp, mümkün koşullarda

166 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.125-126.

167 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.272.

168 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.274.

169 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.515.

iskân politikasını tüm detaylarıyla devreye sokmaya çalışıyordu. Bunlardan biri de iskân mahallerine "uygun" isimler verilmesi sorunuydu. 1913 Muhacirîn nizamnamesine göre muhacirler için yeni inşa edilecek köylere "uygun isimler" verilmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştı.[170]

I. Dünya Savaşı boyunca, gayrimüslim sahipleri başka yerlere sevk edilen köylere Müslüman muhacirler iskân ediliyordu. Bu köylerin artık yeni misafirleri vardı ve Türkçe olmayan isimlerin değiştirilmesi gerekiyordu. Bu operasyon dahilinde, büyük bir coğrafyada bulunan köy ve kasabaların yanısıra dağ, ova, orman gibi topoğrafya isimleri de değiştirilecekti.

Gayrimüslimlerin arazi ve emlaklarından çıkarılmalarından kısa bir süre sonra, 1915 yaz aylarında, yerleşim yerlerinin isimleri değiştirilmeye başlandı. Ancak, her vilayetin il idare kurullarınca yapılan faaliyetleri belli bir düzen ve yöntemden yoksundu. İsim değişikliği konusunda, Başkumandan Vekili sıfatıyla Enver Paşa 5 Ocak 1916 tarihinde bir talimatname yayımladı. Bu talimatnamenin birinci maddesine göre, memalik-i Osmaniye'de Ermenice, Rumca veya Bulgarca gibi "İslâm olmayan milletler lisanıyla yad edilen vilayet, sancak, kasaba, köy, dağ, nehir,..ilâh bilcümle isimlerin Türkçeye tahvili"nin kararlaştırıldığı belirtiliyor ve "Şu müsait zamanımızdan süratle istifade edilerek bu maksadın" bir an önce devreye sokulması isteniyordu. Talimatnamenin ikinci maddesinde mıntıka dahilindeki mülki memurlar ile askerlerin ortak kararıyla değiştirilecek isimlerin yer aldığı cetvellerin vilayet ve sancakların kaza merkezlerinde toplanarak genel karargâhlara gönderilmesi isteniyor ve birbirine çok benzeyen isimler burada incelenip değiştirildikten hemen sonra, Dahiliye ve Posta nezaretlerine gönderilecek deniyordu.[171]

Konacak isimlerin seçiminde göz önüne alınacak şeyler, üçüncü maddede detaylıca belirleniyordu; "Yeni konulacak isimlerin daima çalışmakda ibret ve mi'yâr [ölçü] olacak tari-

170 İskân-ı Muhacirîn Nizamnamesi, İstanbul, Matbaayı Amire 1329 (1913).
171 DH.İUM, 48, 17.

hi mefâhir-i [övünç] askeriyemize şamil olmak mültezimdir. Gerek şimdi ve gerek evvelce vaka-yı harbiyeye maruz kalmış olan mevkiler oraya mahsus şanlı geçen hadisatı hatırlatmalı." Böyle olmadığı durumlarda "en namuslu ve memleketine" faydalı hizmetlerde bulunup da vefat etmiş zatların isimleri veyahut "vaziyet ve coğrafyasına yakışan isimler" konulmalıydı. "Velhasıl mekteb hocaları talebelerine coğrafya öğretdikleri sürede vatanımızın her parçasını zikr iderken ötelere aynı zamanda her mevkîn şanlı tarihine iklim, mahsul, sanaat ve ticaretine aid kaideli mevzular bulunabilmelidir." Bulunacak bu isimlerin Müslüman halk tarafından kolayca benimsenmesi için eski isimlerine yakın isimler olmasına dikkat edilmeliydi. Bu zikredilen esaslara uygun isimler bulunmaz ise eskisine en yakın sesteş isimler bulunmalıydı. Buna bir de örnek verilir; "'Erkli'ye Erikli veyahud ... Gelibolu'ya 'Velibola' yapılması gibi."[172]

Ancak bu isim değişiklikleri sorun yaratacaktı. 15 Haziran 1916 tarihinde alınan bir kararla bu uygulamanın durdurulması istenir. Askerî kıtalar arasında yapılan yazışmalarda "mübâyenet [tutmazlık] ve teşevvüşât [karışıklıklar]"ın sorun çıkardığı ve daha da çıkaracağı gerekçesiyle seferberliğin bitimine kadar köy ve kasabaların isimlerinin değiştirilmemesi istenir. Bu yönde yapılmış değişiklikler seferberliğin bitimine kadar ertelenmelidir.[173]

Bu yıllarda birçok kura ve nahiyenin isimleri değiştirildi. İsimleri değiştirilenlerden örnekler vermek gerekirse; Dersim Kızılkilise Nazimiye, Hüdavendigâr iline bağlı Atranos kazası Orhanili, Mihaliç kazası Karacabey, Büyükçekmece Papaz Bergos kazası Ahmediye, Konya Üçkilise köyü Orhaniye, Menteşe sancağı Papas köyü İzzeddin, Mekri Fethiye, Manastır Fineli, Karahisar-ı Sahib'e bağlı Corca-i Kebir Fethi Bey, Corca-i Sagir Sadık Bey ve Mihail Nuri Bey, Kayseri'ye bağlı Dimitre köyü Turan, Karakilise Cihadiye, Çorum'a bağlı Rum adlı karye Ye-

172 DH.İUM, 48, 17, 27 Temmuz 1915.

173 DH.HMŞ, 30, 132.

niçamlıca, Kuşadası'na bağlı Ayasluğ nahiyesi Selçuk, Gerede kazasına bağlı Alman köyü Dursun, Tekfur köyü Ertuğrul, Mersin'in Hıristiyan köyü Osmaniye adını almıştı.[174]

İsim değişikliklerinin yanısıra idari teşkilatta da değişikliklere gidildi. Mülki idarede yapılacak değişiklikle hükümet merkezi (kaza, nahiye gibi) başına düşecek köy sayısı azaltılacaktı. Böylece hükümet buralara daha çok hizmet sunabilecekti. Edirne vilayetinde her hükümet merkezine 18 ila 20 köy isabet ederken, Halep-Zor arası 650 köy hükümetsiz durumdaydı. Halep vilayetinin hudud değişikliği ile eskiye nazaran bir ilerleme olmasına rağmen sayı yine yüksek olacaktı; her kazaya vasati 130 köy düşecekti.[175] Fırat ve Dicle arasında Cizre, Habur ve Sincar adlarıyla üç müstakil mutasarrıflık teşkiline 7 Ocak 1918'de karar verilirken;[176] Halep, Antep ve Elazığ hudut ve teşkilatı yeniden düzenleniyordu.[177]

Nüfus Sayımları

İmparatorluğun asli unsuru olan Müslüman teba, etnik ve kültürel açıdan farklı gruplardan oluşuyordu ve bu grupları birbirine bağlayan en önemli ortak payda İslâm diniydi. Osmanlı Devleti, millet sistemi ile yönetildiğinden yapılan nüfus sayımlarında bu insanlar, II. Abdülhamid'in İslâm Birliği siyasetinin gereği olan Müslümanları birarada tutarak güçlendirmek maksadıyla, Müslüman olarak kaydediliyorlardı. Ancak, İttihat ve Terakki'nin tam iktidarında bir değişiklik yaşanacaktı. Her ne kadar resmî sayım yapılmadı ise de, yapılan gizli sayımlarda Müslüman unsurlar kimliklerine göre ayrıştırılıyorlardı. Bu bilgiler, Müslüman muhacir ve mültecilerin sevk ve iskânında kullanılacaktı. Ve farklı iskân siyasetleri takip edil-

174 Bakınız DH.İD, 97, 1, DH.İD, 97, 2, DH.İD, 149, 1 ve DH.İD, 149, 2 ile DH.İUM, 47 ve DH.İUM, 48 nolu dosyalar bu yıllardaki isim değişiklikleriyle ilgilidir.

175 MAZC, 3, 4, 1, 28, 23 Şubat 1918, s.430.

176 MMZC, 3, 4, 1, 29, 7 Ocak 1918, s.520.

177 MMZC, 3, 4, 1, 25, 31 Aralık 1917, s.449.

mesine yarayacaktı. Bir bölgeden göç eden gayrimüslim nüfus istatistikleri bilinmeliydi ki yerine yerleştirilecek Müslüman muhacir nüfus belli olsun.

I. Dünya Savaşı öncesi tüm yerleşim yerlerinin milliyet esasına göre nüfus dağılımı tespit edilmişti. Savaşta, müslim ve gayrimüslim nüfusun büyük kesiminin yer değiştirdiği sıralarda resmî olmayan nüfus sayımları yapılarak Anadolu'nun etnik dağılımı tespit edilmeye çalışılıyordu. Örneğin, 1914 Şubat ayında Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdaresi, Basra, Muş, Bitlis ve Van illerinde yapılan sayım sonuçlarının merkeze bildirilmesini istiyordu.[178] Bu sayımlarda gayrimüslim cemaatin nüfus vukuatını bildirmekle görevli papaz, haham ve muhtarların görevlerini yerine getirmedikleri takdirde cezalandırılmaları istendi.[179] Bu sayımlar bugün bildiğimiz sayım tekniğiyle yapılmazdı. Köye veya mahalleye giden nüfus memuru, mahalle muhtarı, hoca ve gayrimüslim dinsel önderleri karşısına alır ve onların verdiği sayılarla bölgenin nüfusunu çıkarırdı.[180] Yani hane hane dolaşılmazdı. Ancak 1882, 1895 ve 1905 sayımları tüm eksikliklerine rağmen bir nüfus sayımı olarak kabul edilir. Son resmî sayım 1905 sayımıdır. İttihat ve Terakki hükümeti nüfus hareketlerini (doğum, ölüm, göç gibi) adım adım takip ediyordu. Kazalardan her üç ayda bir gelen doğum ve ölüm gibi nüfus vukuatları 1905 sayımına ekleniyor ve elde edilen veriler Sicill-i Nüfus İdaresi'nden hükümete iletiliyordu. İstatistik cetvellerine sadece doğum ve ölüm gibi nüfus vukuatları eklenmez, dışarıya ve içeriye göçler de işlenirdi.[181] Her üç ayda bir, kaza itibariyle müslim ve gayrimüslim nüfus istatistik cetvelleri hazırlanırdı.[182]

Nüfus vukuatlarından elde edilen istatistik cetvelleri ile Osmanlı devletinin etnografik haritaları hazırlanıyordu. 20 Temmuz 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından tüm vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen bir şifreli telgraf ile köylere varıncaya ka-

178 DH.SN.THR, 48, 75.

179 DH.SN.THR, 49, 39.

180 Dündar, *a.g.e.*, s.18.

181 DH.SN.THR, 56, 61 ve DH.SN.THR, 69, 96.

182 DH.SN.M, 4859, 37, 80, 34za22.

dar mülki teşkilatı gösterir bir harita ile köy ve kasabalardaki "ahalinin milliyet esasına" göre "evvelce ve elyevm [şimdi] mevcud olan" miktarlarını içeren cetvellerin bir an önce gönderilmesi isteniyordu.[183]

AMMU, Nüfus İdaresi'nin muhacir miktar ve oranlarının sık sık kendisine ulaştırılmasını istiyordu. Böylece Müdüriyet çalışmalarını daha bilimsel yürütecekti.[184]

İttihat ve Terakki iktidarının hemen sonrası Kasım 1918 tarihinde, Osmanlı vilayetlerinin herbirinde sakin ahalinin kavim ve mezhep olarak nüfuslarını gösteren bir cetvel etnografik haritasıyla birlikte hazırlandı ve kimliklerin birbirine oranlarını gösteren defterler çıkarıldı.[185] Düzenlenen etnografya haritasının esasını teşkil eden büyük ölçekli haritalar, 87 adet ve 8 pafta toplam 95 parçadan oluşuyordu.[186]

İttihat ve Terakki dönemine kadar yapılan sayımlarda müslimler ırklarına göre tasnif edilmezken gayrimüslimler mezhep ve ırklarına göre ayrı ayrı tasnif edilirdi. Ancak İttihat ve Terakki yaptırdığı yerel ve resmî olmayan sayımlarda Müslümanların ırklarına göre tasnif edilmesini istiyordu. Örneğin, Çatalca'daki Müslüman nüfus içindeki Arnavut oranı istatistiklere yansıtılmıştı.[187]

Mütareke döneminde 26 Şubat 1919 tarihlerinde memalik-i Osmaniye'nin 1/1.000.000 ölçeğinde etnografya haritası tanzim edilecekti.[188] Bu haritalar İslâm muhacirlerin dağılımı ve iskân mahalleriyle, seyyar ve yarı seyyar aşiretlerin iskân bölgelerini içerecekti. Böylece memalik-i Osmaniye'de mevcut muhtelif tüm kavim ve mezheplerin miktarıyla bulundukları mahalleri ve dağılımlarını içeren haritalar yabancı devletlerin nüfus iddialarına bir yanıt olacaktı.[189]

183 DH.ŞFR, 54A, 51.
184 DH.SN.THR, 78, 4.
185 DH.SN.THR, 81, 68, 5 Kasım 1918.
186 DH.SN.THR, 2, 3, 21 Kasım 1918.
187 DH.SN.THR, 60, 95.
188 DH.SN.THR, 82, 91.
189 DH.SN.THR 78, 4.

Göçebelerin iskânı ile birlikte yapılması gereken en önemli işlerden biri nüfus sayımlarıydı. Vergi ve askerlik sorumluluğundan kaçan göçebelerin iskânı ile devletin ihtiyaç duyduğu asker sayısında ve alınacak vergide bir artış olacaktı. Ama öncelikle bir sayım yapılarak aşiretin nüfusu tespit edilmeli ve ardından iskân faaliyetlerine girişilmeliydi. I. Dünya Savaşı'nın en kızgın olduğu yıllarda o güne dek doğru dürüst sayımı yapılmayan Halep, Suriye vilayetleri ile Urfa sancağında nüfus sayımı yapılması için tahsisat ayrılmıştı.[190] Meclise verilen önergede, sayım sayesinde 400 bin kadar nüfusun askerliğe çağrılacağı, bunun da ordu için büyük bir kaynak olacağı dile getiriliyordu.[191]

Geri Dönen Gayrimüslimler

I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin büyük oranda belirlendiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yenik taraftan olacağının anlaşıldığı günlerde, dünyada meydana gelen siyasi değişiklikler ve özellikle dış devletlerin baskıları sonucu Osmanlı Hükümeti, tehcir edilen ve yerleri değiştirilen gayrimüslimlerin geriye dönüşlerini de gündemine aldı. Hadise ilk önce yabancı ve "azınlık" basını tarafından kamuoyuna duyurulmuştu. Konuyla ilgili hükümetin resmî açıklaması daha sonra yapılacaktı.[192]

10 Nisan 1918 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Rum, Ermeni ve Suriye'den tehcir edilmiş Araplardan 60 yaşını geçmiş ve yardıma muhtaç olanların iadesi kararlaştırıldı. Hükümet aynı günlerde Rum, Ermeni ve Arap muhacirlerinin yeniden iskân ve iaşeleri için seferberlik tahsisatından 60 milyon kuruş ayırdı.[193]

Tehcir veya hicret olup dönenlere ait emval-i gayr-i menkule-

190 MV, 203, 74.

191 MAZC, 3, 3, 1, 28, 10 Şubat 1917.

192 İ.E. Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine bir bakış", *Toplumsal Tarih*, S.9, s.45.

193 İ.E. Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", *Atatürk Yolu*, C.4, S.14, Kasım 1994, s.122.

lerin iadesiyle iskân ve barınmayla ilgili tüm hususlar İAMM'nce takip edilecekti.[194] Bu teşkilat, Müslüman muhacir ve mültecilerin metruk evlere ve köylere iskânını başarıyla gerçekleştirmiş ve kayıtlarını tutmuştu. Bu açıdan hangi kaza, köy veya hanenin gayrimüslimlere ait olduğu, hangisinin Müslüman muhacirler tarafından mal sahiplerinden para karşılığı alındığı, hangisine muhacir yerleştirildiği biliniyordu. Bu bilgilerin mevcudiyetinden dolayı, yeniden iskân işini İAMM rahatlıkla yapabilecekti.

Bugünler, beş yıl boyunca hüküm süren İttihat ve Terakki iktidarının da bittiği günlerdir. Talat Paşa sadrazamlığı halefi Ahmed İzzet Paşa'ya bırakıp Osmanlı sınırları dışına çıkmıştı.

Yeni sadrazam yeni hükümetin programını Mebusan Meclisi'nde okurken, tehcir edilen Rum ve Ermenilerin yeniden iskânına da değiniyordu. Gayrimüslimlerin tasfiyeye tabi tutulmuş mallarının iadesinin de hükümet gündemine alındığını vurguluyordu.[195] Bu açıklamadan sonra yeni hükümet çalışmalara hız verecekti. Hükümet ilk önce, 26 Eylül 1915 tarihli emval-i metrukenin tasfiyesi ile ilgili kanunu 4 Kasım 1918'de iptal etti. Ardından, tehcir edilmiş şahısların peyder pey iskân edileceği sadrazam tarafından kamuoyuna duyurulurken, tüm vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen şifreli telgraflarda Rum ve Ermenilere ait emval-i metrukelerin tahliye edilerek dönenlere iadesi, boş olanların da korunması isteniyordu.[196] Ancak Diyarbekir, Elazığ, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetleriyle Erzincan mutasarrıflığı iskân sahası dışında tutulmuşlardı.[197] İkinci bir emre kadar yasak bölgelere geri dönmelerine müsaade olunmayacaktı.[198]

Meclis-i Mebusan'da gayrimüslimlerin dönüşü ile ilgili yapılan özel oturumda hükümet adına söz alan Dahiliye Nazırı Fethi Bey, tehcir edilmiş olanların geri dönüşlerinden başka bir şey düşünmediklerini belirterek; "tahrib olunan köylerin

194 DH.HMŞ, 4-2, 11-20.

195 Atnur, Kasım 1994., s.124.

196 DH.ŞFR, 92, 285.

197 Atnur, Kasım 1994, s.125.

198 DH.EUM.VRK, 18, 41.

tamiri ve bunların yeniden kabil-i iskân bir hale ifrağı ise ahval-i hazıra sebebiyle ne hükümetin ne de hiçbir kimsenin yed-i iktidarında olan bir şeydir. Binaenaleyh bunların tamirini zamana bırakmak muvafık" olacaktır der.[199]

Dönecek gayrimüslimlerin evlerini boş bulmaları için buraların önceden tahliye edilmeleri gerekiyordu. Böylece, hem fiilî durum yaratılarak iki taraf karşı karşıya getirilmeyecek ve hem de gayrimüslimlerin daha fazla mağdur edilmesi önlenmiş olacaktı. Ama hükümetin, diğer tarafı düşünecek ne gücü vardı ne de zamanı. Evleri boşaltan ve çoğu mülteci ve muhacir olan aileler ne yapacaktı? Nasıl barınacaklardı? Savaş harcamaları ile ekonomisi büsbütün çökmüş devlet, yeni hane ve köyler inşa edebilecek miydi? Yeni hane ve köy inşa projeleri hayata geçmedikçe, Müslüman muhacir ve mülteciler geldikleri yerlere geri döneceklerdi yani cami, duvar dipleri, köprü altları gibi izbe yerlere.

Müslüman muhacirlere alternatifler sunmadan, emlak ve arazilerini terk etmelerini istemek, çaresizlikten başka bir şey değildi. Örneğin, Orhangazi Soföz köyüne yerleşen Müslüman muhacirlerin Ermenilerin geri gelmesi nedeniyle mesken ve arazilerini terk etmeleri bir şifreli telgrafla isteniyordu.[200]

Hane bulamayan Müslüman muhacirlerin devletin yardımı olmaksızın, kendi imkânlarıyla hane inşa ettikleri oluyordu. Ancak bu hanelerin bir kısmının fenni ve sıhhi koşullara uygun olmadığı görülüyordu.[201]

Başka hane bulanlar şanslıydı. Örneğin, Eskişehir'de Ermeni mahallesinde iskân olunup sicill-i nüfusa kaydedilen İslâm muhacirleri, geri dönen muhacirler nedeniyle Hacı Ali Bey mahallesine naklediliyorlardı.[202] Diğer yandan mağdur durumda kalan Müslüman muhacirlerin devlet dairelerindeki işlemlerinde kolaylıklar sağlanmaya çalışılmıştı. Örneğin, Rum-

199 MMZC, 4 Teşrin-i Sani 1334 (4 kasım 1918), 1.5, İn.11, D.3, s.85-88.

200 DH.ŞFR, 93, 230. Benzer vakalar için varolan birkaç belgeden bkz. DH.ŞFR, 95, 180, DH.ŞFR, 63, 88, DH.ŞFR, 95, 178 ve DH.ŞFR, 93, 230.

201 DH.EUM.AYŞ, 2, 5.

202 DH.SN.THR, 83, 56.

ların dönüşünden sonra hanesiz ve arazisiz kalmış olan İslâm muhacirlerinin nüfus muameleleri ücretsiz yapılacaktı.[203]

Müslüman muhacirler sahipleri olmasalar bile yerleştirildikleri hane ve köylerde yeni hayatlarını düzene sokmaya başlamışlardı. Geçici iskân niyetiyle değil kalıcı bir yaşam alanı diye sahiplendikleri yerler şimdi ellerinden alınacak yine eski muhacir hayatlarına döneceklerdi. Hükümet Müslüman muhacirlerin çok kötü durumlarla karşı karşıya kalacağını düşünerek, 1918 Aralık ayında bir talimatname yayınlar. Bu talimatnameye göre; "1- Rum ve Ermenilerin iade edilecek fazla emlakı taraf-ı hükümetden isticar [kira] edilerek, Türk muhacirlere tahsis olunacaktır. 2- Yerlerine avdet etmeyen veyahud vefat etmiş Rum veya Ermenilerin emlâki taraf-ı hükümetden isticar edilerek Türk muhacirlerine tahsis edilecektir. 3- Isticar müddeti altı sene olup, bedeli belediyeler tarafından tayin ve tediye olunacaktır."[204]

AMMU 26 Ocak 1919 tarihinde, memleketlerine dönen gayrimüslimlere emlak ve mallarının iade edilmesiyle Müslüman mülteci ve muhacirlerin "fuzuli sefalet [ve] mağduriyete" düşecekleri kaygısıyla "açıkda kalacak olan" bu tür ailelere mümkün olan tüm yardımın yapılması için tüm vilayet ve mutasarrıflıklara bir genelge gönderir.[205] Ancak bazen ön hazırlıklar yapılmadan, Müslüman muhacirlerin meskenlerinden çıkarıldıkları oluyordu. Bu durumda kalan Müslüman muhacirlerin direndikleri ve gayrimüslimlerin kendi "karyelerine girmelerine müsaade" etmedikleri oluyordu. Böylesi bir durumda bile verilen emir doğrultusunda davranılarak Müslümanların çıkarılması hükümet tarafından yerel yetkililerden isteniyordu.[206]

İtilaf devletlerinin gayrimüslimlerin, bir an önce yerlerine iadeleri konusundaki baskılarının artması üzerine; gayrimüslimlerin geri dönüşü ile birlikte "açıkda ve acınacak bir halde kalmış olan" Müslüman muhacirlerin de göz önüne alınması

203 DH.SN.THR, 83, 93.

204 Atnur, Eylül 1994, s.46.

205 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.211-212.

206 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.214-215.

ve öncelikle bunlara bir mesken temin edilmesi gerektiği vurgulanır.[207]

Rum ve Ermeni mallarının iadelerinin geciktirilmemesi ve "girintili çıkıntılı yollara" başvurulmaması gerektiği yerli ve yabancı çevreler tarafından dile getiriliyordu. Gayrimüslimlerin mallarının iadeleriyle ilgili hukuki ve idari sorunlar üzerine İngilizler tarafından verilen bir notada, tehcir edilenlerin ve Osmanlı tebası olsun ya da olmasın bütün Hıristiyanların hükümetçe ne kadar elkonulmuş malı varsa iade edilmesi ve bu insanlara tazminat verilmesi isteniyordu. Konuyla ilgili hazırlanan kanun layihası çeşitli hükümet kuruluşları arasında gide gele, neredeyse bir yıl sonra, Meclis-i Vükela'nın 8 Ocak 1920 tarihli toplantısında bir kararname olarak kabul edilecekti.[208]

Bir yandan gayrimüslimlere haneler devredilirken, diğer yandan açıkta kalan Müslüman muhacirler için çareler düşünülüyordu. Müslüman hanelere geçici olarak yerleştirilen ailelerin yanısıra açıkta kalan Müslümanların da bir an önce kendilerine ait evleri olması için çeşitli plan ve projeler hazırlanıyordu. Aslında yeni muhacir köyleri projeleri Balkan muhacirleri için hazırlanmış, ancak, I. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştı. Şimdi bu imar planları ışığında yeni köylerin inşası için AMMU'nun iskân şubesi tarafından hazırlanan tamim, 1919 Mart'ında mahalli yetkililere gönderiliyordu.[209]

Devlet kaynaklarına göre, 1920 Ocak ayının sonuna kadar yerlerine dönen Ermeni ve Rumlar'ın sayısı 335.883 idi. Bu tarihten sonra geri dönüş faaliyetleri az da olsa devam edecekti. 1920 sonlarına doğru gayrimüslimlerin geri dönüş ve iskânları son bulacaktı.[210]

Böylece savaş sonrası başka yerlere nakledilmiş gayrimüslimlerin memleketlerine dönerek terk ettikleri mülklerine ye-

207 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.247.

208 Atnur, Eylül 1994, s.47.

209 DH.EUM.AYŞ, 2, 5.

210 *İleri* gazetesi 28 Nisan 1335, numro: 470-488'den aktaran Atnur, Kasım 1994, s.130.

niden sahip çıkmaları sonucunda onların yerlerine daha önce yerleştirilmiş on binlerce göçmen açıkta kalmıştı.[211]

Daha sonraki tarihlerde gerçekleşen Yunan işgali yüzünden, Müslüman muhacirler yerlerinden edilecekti. Sadece bir örnek vermekle yetineceğiz. Adalara Rumların ev ve arazilerine yerleştirilen Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk, Epir, Yunan Adaları ve Girit'ten gelen 30 bin Müslüman muhacir, Yunan ordusu tarafından hane ve köylerinden çıkartılmış ve yerlerine Rum muhacirler yerleştirilmiştir.[212]

Müslümanların Sevk ve İskânı

Araplar

Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman halklarından biri olan Arapların, 400 yıl idaresi altında yaşadıkları padişah ve halifeye karşı hoşnutsuzlukları son yüzyılda bir hayli artmıştı. İngiliz ve Fransızların nüfuz mücadelesi yürüttüğü bu Osmanlı toprakları, 19. yüzyılda, Almanya'nın da devreye girmesi ile karmaşık siyasi ilişkilere sahne olacaktı.

I. Dünya Savaşı'na Osmanlı devletinin katılması kararı ile birlikte, 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa, askerî ve sivil konularda tam ve tek yetkili vali olarak Suriye'ye Kasım 1914'te atandı. Mayıs 1915'te kendisine olağanüstü yetkiler verilerek Suriye'ye ilişkin tüm kabine kararları onun onayına bağlandı.[213] Cemal Paşa, Aralık 1917'ye kadar bu görevde kalacaktı.

Cemal Paşa'nın görev yerine vardığında yaptığı ilk iş, savaşta Arap topraklarını Osmanlı hakimiyetinde tutarak Batılı devletler karşısında kahramanca savaşacak Arap kabileleriyle

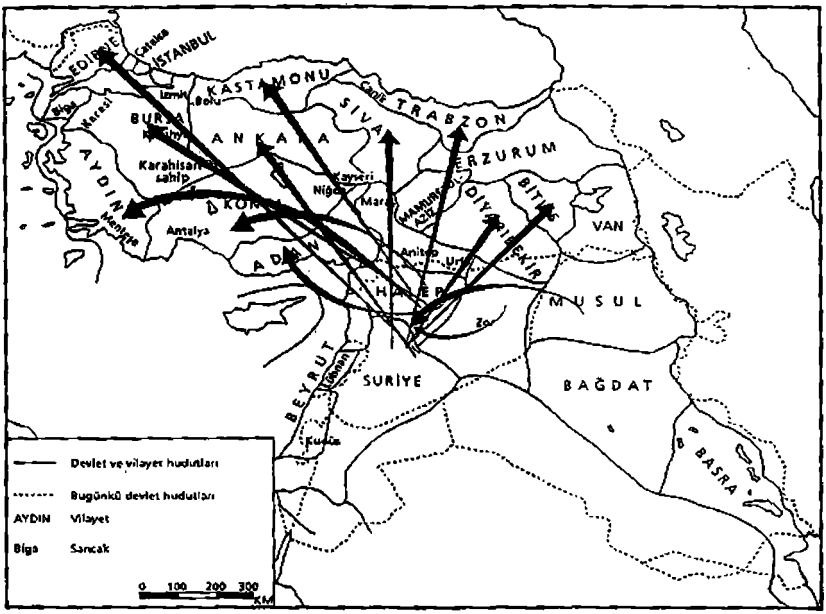
---

211 Cengiz Orhonlu, "Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlılar'ın Yaptıkları 'Tehcir'in Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, C.37, 1973, s.490.

212 Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997, s.318.

213 Kayalı, *a.g.e.*, s.217.

Harita 1. Arapların sevk edildikleri bölgeler

dostluk ilişkileri kurmaktı. İngilizler'den hoşnut olmayan, İslâm ve Halife'ye bağlı kalan urban ve aşiretlerle sağlanan birlik, Suriye'nin savaşın en uzun ve belki de diğer cephelere göre en başarılı mücadelesinin verildiği bir cephe olmasını sağladı. Cemal Paşa'nın çözmesi gereken en önemli sorunlardan biri, "dize gelmez, kural tanımaz" göçebe Arapların iskânıydı. Geçmişten devralman bu sorunun İttihat ve Terakki hükümeti tarafından, hem de savaşın kızgın olduğu günlerde gündeme alınması, Anadolu'nun İslâmlaşması ve Türkleşmesi politikasının bir gereğiydi. Göçebelerin iskânı, geçmişteki gibi sadece aşiretlerin medenileşmesi sorunu olarak ya da iktisadî kaygılarla ele alınmıyordu. Hem asayişin sağlanması hem de asker temini için göçebelerin iskânı gerekliydi. Ayrıca Osmanlı coğrafyasında Müslüman nüfusu artırmak ve gayrimüslimlere nazaran nüfus çoğunluğunu sağlamak için de iskân gerekliydi. 31 Mayıs'ta Ermenilerin tehciri ile ilgili kanun kabul edildikten hemen bir gün sonra, 1 Haziran 1915'te İAMM'den Suriye

vilayetine çekilen şifreli telgrafta Müslümanların metruk köylere iskânı isteniyordu:[214]

> "Suriye vilayetine
> Şifre
> Suriye'de yerleştirilen Türk muhacirlerinin mahsûlâtı ba'del-idrak [yetiştikten, olgunlaştıktan sonra] Halep ve Adana'da tahliye edilen Ermeni köylerine sevkiyle yerlerine Trablusgarb muhacirleriyle urbânı aşâirden temeddüne salih olanların yerleştirilmesine ve neticeden malumat itâsı"

Öteden beri Arap urbanının "medenileşmesi ve tedibi" için başvurulan iskân yöntemi, İttihat ve Terakki'nin hükümet programında da yer almıştı. Düzeni ve asayişi sağlamak için göçebe Arapların iskânı, her zamankinden daha çok kendini dayatıyordu. Çünkü, Ermeni sevki sırasında "jandarma azlığından dolayı" urban ve aşiretlerin saldırısına uğrayan kafilelerin sevk güzergâhı değiştirilmek zorunda kalınmıştı.[215]

Düşmanla işbirliği yapan urban bir başka yere sevk edilirken, devletten yana savaşan urban kendi bölgesinde iskân edilmeye çalışılıyordu. Ancak yine de dost urbanın kilit yerlerde iskânları için henüz erkendi ve savaşın sürdüğü günlerde böyle bir risk İttihat ve Terakki tarafından göze alınamazdı. Ordu için demiryolları çok önemli olduğundan tren hatları boyunca "kural ve düzen" tanımaz urbanın iskânından kaçınılması gerekiyordu. Bunun için İAMM tarafından Urfa mutasarrıflığına gönderilen 22 Haziran 1916 tarihli bir şifreli telgrafta, şimendifer güzergâhlarının imarı ve bu güzergâhta iskân edilecek ahalinin bilhassa Gazze aşiretinin tecavüzatına karşı korunması gerekirken aynı aşiretin hat boyunca "iskâna teşvik" edilmesinin bir çelişki olduğu anlatılıyordu. Bu aşiretin temdid mazeretiyle iskân ve ıslahı hakkındaki politikanın bilahare bildirileceği, ama "evvel emirde hat güzergâhının aşiretten tecridiyle oralarda Türk muhacirlerinin iskân edilmeleri"

214 DH.ŞFR, 53, 205.

215 DH.ŞFR, 57, 190. 30 Ekim 1915 tarihinde EUM'den Mamuret-ül Aziz vilayetine çekilen şifre

isteniyordu.[216] Diğer yandan EUM, bölgenin "en büyük iki aşiretinden biri olan Aneze"[217] aşiretinin Zor'a yerleştirilmesini, Urfa mutasarrıflığından istiyordu.

Şam'daki Fransız Konsolosluğu'ndan, birçok Arap ileri geleninin Fransa ve İngiltere'ye hizmete hazır olduklarını gösteren belgeleri ele geçiren Cemal Paşa, 1915 yazına kadar belgelerde ismi geçen Araplar hakkında hiçbir şey yapmaz.[218] Cemal Paşa bu konudaki suskunluğunu şöyle açıklayacaktı; "Fakat bu hainler aleyhine derakap [hemen] takibat-ı kanuniye icrasına başlamak, teminine çalıştığımız tevhid-i harekat-ı İslâmiye gayesini tehlikeye ika edebilirdi. ... Mısır gibi, Hindistan gibi, Cezayir ve Fas gibi İslâm memleketleri Türklerin bir his-i intikam veyahut Turan anasırının temin-i tahakkümü maksadiyle ekabir-i Arab'ı imhaya kıyam ettikleri nazariyesine ikna olabilirlerdi."[219] Ancak Cemal Paşa, Mısır seferinde başarısız olup Şam'a döndükten sonra, tüm Arap gizli derneklerini ve diğer muhalif grupları tasfiyeye girişti. On bir Arap, 21 Ağustos 1915 tarihinde Beyrut'ta asıldı. Cemal Paşa olası Arap isyanını engellemek için yaptıklarıyla aslında istemeden de olsa, "Suriye'deki tüm sınıfları, koşulları ve inançları [Osmanlı'ya karşı] birleştirmiş" ve böylece "planlı bir isyanı mümkün hale getirmişti."[220]

Cemal Paşa'nın, Fransız yanlısı olan Arapları "irade-i seniye'siz idam etmesi"nin yanısıra 5000 civarında Arap ailesini Anadolu'nun içlerine sürmesi, başvurduğu sindirme harekâtının en önemli parçasıydı.[221] Sınırdışı edilenlerin çoğu "siyasi nüfuzları ve faaliyetleri olmayan" Arap aileleriydi.[222]

Şerif Hüseyin ilk ayaklanma bildirisini 27 Haziran 1916'da yayımladı. Bu bildirisinde İttihatçılara karşı büyük suçlamalar

216 DH.ŞFR, 65, 65.

217 MMZC, 3, 4, 1, 29, 7 Ocak 1918.

218 Bayur, *a.g.e.*, s.212.

219 Bayur, *a.g.e.*, s.212.

220 Palmer, *a.g.e.*, s.370.

221 Kayalı, a.g.m., s.218.

222 *a.g.e.*, s.218.

yer alıyordu; "İslâm dinini ve kavmimizin geleceğini İttihatçıların elinde oyuncak olarak bırakamayız."[223] Böylece, tüm İslâm dünyasının Halifesi olan padişahın Cihad çağrısına Arapların cevabı isyan olmuş oluyordu. Osmanlı Meclis-i Ayan'ı, Mekke Şerifi Hüseyin'in isyanını yüce sülaleye "bir hakaret" olarak değerlendirdi.[224] Şerif Hüseyin ayaklanıp Mekke'deki Osmanlı kuvvetlerine saldırdığı zaman Arap sevkiyatında epey yol alınmıştı. Suriye'deki tehcir muamelesi 1916'da başlayıp[225] 1917 senesine kadar devam etmişti.[226]

Araplar bağımsızlık savaşı "yaptıklarını sanıyorlarsa çok şaşıracaklardı." Çünkü, İtilaf devletleri önceden, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi durumunda Osmanlı topraklarını "aralarında nasıl paylaşacakları konusunda gizli bir anlaşma" yapmışlardı. Hepsi bununla kalmıyordu, İngiltere "savaştan sonra Filistin'de bir Yahudi millî yurdu kurulmasını hükümetin destekleyeceğini bildir[iyordu]."[227]

Oysa Balkanlar'ın kaybedilmesinden sonra Osmanlı içinde, Araplara olan ilgi artmış, ıslah ve imar çalışmalarına hız verilmişti. Hatta başkentin İstanbul'dan Konya, Ankara veya Şam gibi yerlere taşınması düşünülmüştü. Elbette bunda Arap dünyasını kaybetme kaygısı vardı.[228]

Arap sevk ve iskânıyla ilgili İAMM İskân Şubesi, 23 Nisan 1916 tarihinde bir talimatname çıkardı. Suriye'den belirlenmiş mıntıkalara sevk edilen "Arap ailelerinin suret-i iskân ve iaşeleri hakkında tanzim edilen talimatname" Talat Paşa tarafından Şam 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen şifreli bir telgrafla açığa çıkacaktı. Bununla birlikte talimatnamede emredilen işlerde sarf edilmek üzere Ankara'ya 330 bin, Sivas'a 220 bin, Konya'ya 110 bin, Bolu'ya 100 bin, Kastamonu'ya 60 bin, Hüdavendigâr'a 90 bin, Eskişehir'e 360 bin, Ka-

223 Alpay Kabacalı, *Arap Çöllerinde Türkler*, Cem Yayınları, İstanbul, 1990, s.60.

224 Tunaya, C.1, s.517.

225 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.400.

226 Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.272. Kudüs-ü Şerif Milletvekili Ragıb Neşaşi Bey'in sözü.

227 Hopkirk, *a.g.e.*, s.287.

228 Tunaya, C. 1, s.481.

resi'ye 110 bin ve Aydın'a 110 bin kuruşluk tahsisat gönderiliyordu:[229]

"Şam'da 4. Ordu Kumandanlığına

Şifre

Madde 1- Her aile eski toplumsal ve iktisadi vaziyetine ve aile fertlerinin sayısına göre emval-ı metrukeden münasip evlere yerleştirilecektir. Hanelerin birbirinden ayrı, dağınık olmasına dikkat edilecektir.

Madde 2- Her aileye tahsis edilecek hanelerin oturmaya elverişli olmasına itina edilecek ve icap ettiği takdirde derhal gereken tamirat yaptırılacaktır. Emval-i metrukeden boş haneler bulunmadığı takdirde evvelen: Tasfiye-i emval komisyonları tarafından depo olarak kullanılan veyahud alet ve eşyası nakledilmeyen hanelerdeki eşya mevcudunun diğer tarafa nakliyatından sâniyen: yerlilere kiraya verilmiş hanelerin kira sözleşmeleri feshedilerek tahliyesinden sâlisen: Cihet-i askeriye tarafından lüzumundan fazla olarak işgal edilmiş veyahud derûnundaki (iç, içeri, dahil) levazımat veyahud kıtaâtın diğer mahale naklinden râbian: Memurlara kiralanan hanelerin kira sözleşmelerinin feshinden hâmisen: Muhacirîne verilip de kendisine aynı mahalde diğer bir hane itâsı kabil olan muhacirlerin nakil ve ihracından boş kalacak hanelere yerleştirilecekdir.

Madde 3- Madde-i sabıka vechile hane bulma imkânı olduğu halde muhacirîn tahsisatından karşılanmak üzere kiralanacak hanelere yerleştirilecekdir.

Madde 4- Tahsis edilecek hanelerin tefrîşâtı evvela takdir-i kıymet olunarak muhacirîn tahsisatından mahsub-ı icra edilmek üzere emval-i metruke meyanında mevcud saniyen: bulunmadığı takdirde muhacirîn tahsisatından pazardan tedarik olunacak eşyalardan temin edilecektir.

Madde 5- Sanat erbabı olanlara icra-yı sanaatlarına müsait dükkan ve alet tedarik edilecektir.

229 DH.ŞFR, 63, 145. Arapların iskânlarında uyulacak esaslar için ayrıca bkz. TİGMA, 272, 11, 10, 26, 1.

Madde 6- Ziraat erbabı olanlara derhal kafi mikdarda arazi tefrik ve tahsis edilerek hayvanat-ı ziraiye ve tohumluk tedarik edilecektir.

Madde 7- Servet sahibi olanlara memleketlerinde bıraktıkları emvallerinde emlak ve arazi tefviz edileceğinden malumat-ı muhteziye istihsal edilip edilmez ayrıca talimat gönderilecekdir.

Madde 8- Kendi çabalarıyla veyahud kendilerine dağıtılacak emlak ve araziden gelir elde edene kadar iaşeye muhtaç olanların nafakaları ve iaşeleri mahalinde, ihtiyacına göre nüfus başına beşten on kuruşa kadar yevmiye verilmek suretiyle temin edilecektir. Yevmiyeler peşin olmak üzere her on günde bir aile reisine verilecektir.

Madde 9- Her aile vürud ettikçe nüfus ve isimleri, aile ünvanı nezarete bildirilecekdir. Ve iskân muamelesinin bitmesinden sonra sakin oldukları mahallin nüfus kütüğüne yazılacaktır.

Madde 10- İşbu ailelerin nakilleri memleketin ve nakledilen ailelerin selamet ve saadetine matuf-u icabat-ı siyasiyeye müstenid olup hiçbir vakit menfiyen veya menkuben götürülmediklerinden haklarında hüsn-i muamele edilecek ve yerli ahali ile iyi geçinmelerinin teminiyle beraber adet ve lisana alışmaları temin edilecektir.

Madde 11- Bunların iaşeleri, tahsis edilecek hanelerin tamiri ve kira gibi velhasıl bilkulye masrafları muhacirîn tahsisatın iskân faslından sağlanacaktır.

Madde 12- Her bir aileye tahsis edilecek hane emlak ve arazi, sermaye-i sanaiye ve ziraiye kıymeti sebt ü defter edilecek vezîri mahallinin en büyük memuru ve maliye memurlarıyla tahsis edilen ailenin reisi tarafından tasdik ve imza edilerek birer suret-i mahziye ve masadakaların Dahiliye Nezareti'nden 4. Ordu Kumandanlığı'na gönderilecektir.

Madde 13- Bunlar hakkında ihtiyar edilecek iaşe-i yevmiye, giysi, eşya vesair masarafat-ı mütteferike her aileye mahsus olmak üzere tanzim edilecek özel defterlere kaydedilerek her ay nihayetinde mahallin en büyük mülkiye ve maliye memur-

larıyla kendisine muavenat olunan aile reisi tarafından tasdik ve imza edilecek ve birer suret-i musaddakası Dahiliye Nezareti ve 4. Ordu kumandanlığına gönderilecektir.

Madde 14- Nezaretden izin ile özel yazılı bir emir alınmadıkça gerek topluca ve gerek birey olarak mahal-i müretteb ve iskânlarını terk edemiyeceklerdir."

Görev yerine ilk vardığında Cemal Paşa'nın işi, bir kısım Arap ailesinin Batı Anadolu'daki metruk Rum evlerine yerleştirilmesi için sevke çıkarılması idi. Nitekim iskân için Karesi limanına gönderilen Burhaniye'de sakin Arap ailelerinden askerlik mükellefi olanların askere alınmaları hususunda 1 Aralık 1914 tarihinde Harbiye Nezareti'nden Karesi mutasarrıflığına müraacat ediliyordu.[230]

Suriye Arapları'nın geniş çaplı ilk sevki 30 Eylül 1915 tarihinde olur. Havran'dan Osmaniye'ye Dürzi aileleri sevkedilir. Sevkiyat merkezden habersiz Cemal Paşa'nın inisiyatifiyle yapıldığından, EUM, 4. Ordu kumandanlığına çektiği bir telgrafta, Dürzi ailelerin "hangi emir ve sebeple gönderildiklerinin" merkeze bildirilmesini emreder.[231] Zaten seferberlikten sonra askere alınmalara karşı çıkan Dürziler, "hükümet aleyhinde teşvikatta bulunuyorlardı."[232]

Dürzilerin hemen ardından, Ekim 1915'te, Suriye'li Lica urbanı sürgün edildi. Bu urbanın bir kısmının öncelikle, Adana ve Osmaniye'deki, Ermenilerden boşalan mahallere iskânları sağlanırken,[233] geri kalan kısmı Sivas vilayetine dağınık olarak yerleştiriliyordu.[234]

4. Ordu komutanı Arap bölgesine başka milletlerden toplulukların yerleştirilmesi fikrindeydi. Cemal Paşa bu nedenle "göç ettirilecek Ermenilerin kendisine bırakılmasını" merkezden isteyerek "bunları Suriye içlerine oturtacağını, bu sayede

230 DH. İUM, E, 23, 86, 1 Aralık 1914

231 DH.ŞFR, 56, 237, 30 Eylül 1915.

232 DH.ŞFR, 44, 167. 2 Eylül 1914 tarihinde EUM'den Suriye vilayetine çekilen şifre.

233 DH.ŞFR, 56, 389 ve DH.ŞFR, 57, 346.

234 DH.ŞFR, 57, 346.

de aşırı Arap milliyetçiliğine karşı bir güvence" sağlayacağını belirtmiş olmasına rağmen önerileri kabul edilmedi. Ermeniler için, "Hama, Havran, Kerek sancaklarıyla Halep'in güneyini ve kısmen batısını iskân bölgesi olarak ayırmıştı."[235]

Süveyş kanalı seferi öncesi cephe gerisini sağlama almak için olası Arap isyanını çıkaracak Arap kitlesinin Anadolu'nun içlerine ve batısına sevkleri hızlandırılmalıydı. Ama öncelikle, Arapların sevk ve iskân edilecekleri yörelerdeki metruk köy ve arazi miktarı bilinmeliydi. Bu nedenle İAMM'nin Konya, Hüdavendigâr, Ankara, Sivas ve Kayseri'ye 27 Aralık 1915 tarihinde çektiği telgrafta, il dahilindeki Ermeni arazi ve çiftliklerinde "kaç ailenin iskân olunabileceği" soruluyordu. Yirmidört saat içinde gelecek bu bilgiler üzerine bu illere sevk edilecek Arapların sayısı belirlenecekti:[236]

> "Konya, Hüdavendigâr, Ankara, Sivas vilayetleri ile
> Kayseri Mutassarrıflığı'na
> Şifre
> Suriye'den ihrac edilmiş derdest olan ve suret-i katide Anadoluda iskânları mukarrer bulunan aileleri iskân edilmek üzere oraca Ermenilerden kalmış ve iskâna müsaid ne kadar arazi ve çiftlikat mevcud olduğunun ve kaç aile iskânı mümkün olacağının nihayet yirmi dört saat zarfında bittahkik inbası."

Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgali ile Trablusgarp ve Bingazi mültecileri 1912 yılında imparatorluğun çeşitli vilayetlerine iskân edilmişlerdi. İklimine alışkın oldukları Osmanlı coğrafyasının güney bölgelerinde iskân edilen Trablusgarp mültecileri, 1915 yılında tekrar başka bölgelere sevk edileceklerdi. Bu yıl, Suriye'den Halep ve Adana'ya kaydırılan "Türk göçmenlerinin yerine, Trablusgarp mültecileri yerleştirilmek isten[iyordu]."[237] Ocak 1916 tarihine doğru, Suriye'de henüz iskân edilmemiş olan Trablusgarp, Bingazi ve Cezayir mülteci-

235 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 3. baskı, TTK Yayınları Dizi 7, S.79, Ankara, 1985, s.269.

236 DH.ŞFR, 59, 107.

237 İpek, 1994b, s.102 ve 103.

lerinin bir kısmı iskân edilmek üzere Sivas'a sevk edilecekti.[238] AMMU, 15 Ocak 1916 tarihinde 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa'ya yeni bir kararı iletiyordu; Suriye'deki bu mülteciler, Sivas'ın yanısıra Diyarbekir, Bitlis ve Ma'mûret-ül-azîz vilayetlerine de iskân edilebilirlerdi. Ardından, hazırlık yapmaları için bu üç vilayete telgraflar çekilecekti. Suriye vilayetine Talat Paşa tarafından bizzat açılması koşuluyla gönderilen bir şifreli telgrafta Trablusgarp ve Cezayirli Arap muhacirlerinin kolaylıkla asimile olabilecekleri Diyarbekir, Bitlis ve Ma'mûret-ül-azîz gibi illerde iskânları emrediliyordu:[239]

> "Suriye vilayetine
> Bizzat Açılacaktır
> Şifre
> Zeyl 26 Kanunuevvel 331. Suriye'de mevcud henüz iskân edilmemiş Trablusgarb ve Cezayir muhacirlerinin sevk olunan mahallerde iskânları temessül [asimilasyon] itibariyle daha muvaffık olacağına binaen Diyarbekir, Bitlis, Ma'mûret-ül-azîz vilayetine sevk ve orada müteferrikan iskânları tensib ve iktiza eden tedabirin istikmal ve makam-ı valaları bilmuhabere-i celilelerinin temini vilayet müşârün-ileyhümâya [adı geçen] işar kılınmışdır. Bu suretle muamele ifası ve sevk edildikce malumat itası."

Mültecilerin bir kısmının, Sivas vilayetine iskân edilmesi kararından dolayı, gereken hazırlıkları yapması için Sivas vilayeti, 23 Ocak 1916 tarihinde haberdar kılınıyordu.[240]

Aynı gün, 15 Ocak 1916 tarihinde, Talat Paşa Cemal Paşa'nın adına özel bir telgraf gönderiyordu. Bu telgrafta, henüz

---

238 1847 yılında Cezayir'in Fransa tarafından işgali sonrasında kurulan Fransız yönetimini onaylamayan Cezayir Araplarının 15 bin kadarı Suriye, Beyrut ve Kudüs'te iskân edilmişlerdi. [bkz. Buzpınar, Ş. Tufan, "Suriye'ye yerleşen Cezayirli muhacirlerin Tâbiyeti meselesi (1847-1900)", *İslâm Araştırmaları*, Sayı 1, 1997 İstanbul, s.91-106.] Yine daha sonra 1911'de İtalya'nın Trablusgarb'a asker çıkarması sonrası Tunus, Cezayir ve Trablusgarb'tan kaçan veya kovulan Araplar Suriye'ye yerleşmişlerdi.

239 DH.ŞFR, 60, 9.

240 İpek, 1994b, s.102 ve 103'te bakınız 60 nolu dipnot.

iskân edilmemiş Arap muhacirlerin asimile olmaları için dağınık olarak yerleştirilmeleri isteniyordu:[241]

> "4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hazretlerine
> Şifre
> C. 29 Kanunevvel 331 iş'âr-ı devletleri muvafikdır. Trablus ve Cezayir muhacirlerinden henüz iskân edilmemiş olanları da Diyarbekir, Bitlis, Ma'mûret-ül-azîz Vilayatında müteferrikan iskânları için tedabir-i iskâniyenin ihzar [hazır etme] ve ikmali ve celplerinin temini vilayet-i müşarûl-ileyhimaya ve sevkleri hususunda Suriye vilayetine işar kılınmışdır. Türk muhacirlerinin Filistin'de ve Suriye'de iskânları meselesi ise ayrıca tedkik ve teemmül edilecektir."

Kuzey Afrika kökenli Araplar Diyarbekir, Bitlis, Ma'mûret-ül-azîz gibi vilayetlere iskân edilirken, Suriyeli Araplar batı bölgelerine iskân için sevk ediliyorlardı. Bunlar, batı illerinde dağınık bir şekilde iskân edilecekti. Bu muhteviyatta bir şifreli telgraf Kastamonu vilayetine 20 Nisan 1916 tarihinde çekiliyordu. İAMM'den Kastamonu vilayetine çekilen telgrafta, "4. Ordu mıntıkasından vürûd etmekde olan ailelerin" Ermenilerin boşalttıkları hanelere "müteferrikan iskânı" ile iaşelerinin muhacirîn tahsisatından sağlanması ve "muhtaç oldukları eşyanın emval-i metrukeden temin" edilmesi isteniyordu.[242]

Suriye'den Kayseri'ye sevkedilen Arap nüfusu büyük bir sayıya ulaştığı için kalanlar Sivas, Amasya ve Tokat gibi illere gönderiliyorlardı. EUM müdürlüğünden bu illere gönderilen 20 Temmuz 1916 tarihli şifreli telgrafta, sevkedilen şahıslarla birlikte sevkiyat görevindeki polislerin sefer masraflarının Harbiye Nezareti'nden karşılanacağı belirtiliyordu.[243]

Suriye'den sevk edilen Araplar muhacir sayılmıyorlardı. Zaten konuyla ilgili Osmanlı belgelerinin çoğunda bunlardan mülteci veya muhacir diye bahsedilmez; "sevkedilen Araplar","gelen", "gönderilen", "ihraç olunan", "sürgün olunan" gi-

241 DH.ŞFR, 60, 10.

242 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.137. DH.ŞFR, 63, 60.

243 DH.ŞFR, 66, 45.

bi ifadeler kullanılırdı. Ayrıca, Medine'den Konya'ya sevkedilen Arapların muhacir sayılmayacağı İAMM tarafından Konya vilayetine gönderilen bir resmî yazıda açıkça ifade ediliyordu.[244]

Suriye'den Araplar batı illerine sevkedilirken, boşalan yerlere Müslüman muhacirler iskân edilmiyordu. Çünkü burası iskân mıntıkası dahiline alınmamıştı. Rus ilerlemesinden kaçışın olduğu sıralarda, 3 Ağustos 1916 tarihinde Talat Paşa'dan Halep vilayetine çekilen bir şifreli telgrafta, Halep vilayetinin "iskân mıntıkası haricinde" olduğu ve "talimat hilafına" oraya mültecilerin gönderildiği vurgulanıyordu. Talimata uygun biçimde, Türklerin ve Kürtlerin bu bölgeye iskân edilmemesi, Türklerin Antep ve Kürtlerin İçel'e sevk edilmesi isteniyordu.[245] 2. Ordu bölgesindeki Balkan mültecilerinin de, Halep ve Suriye vilayetlerine nakilleri İAMM tarafından 28 Nisan 1917 tarihinde, uygun bulunmayacaktı.[246]

Böylece iki yıl içinde Suriye vilayetinden sürülen Araplar, Anadolu'nun iç ve batı bölgelerine iskân edilirler. Araplar, 4. Ordu mıntıkası ve İstanbul dışındaki illerde iskân edildiler.[247] iskân olunan il ve mutasarrıflıklar içinde; Adana,[248] Ankara,[249] Aydın,[250] Balıkesir,[251] Bilecik,[252] Bitlis,[253] Bolu,[254] Bursa,[255] Diyarbekir,[256] Edirne,[257] Eskişehir,[258] Hüdavendigâr,[259] Isparta,[260]

244 TİGMA, 272, 74, 64, 6, 15.
245 DH.ŞFR, 66, 127.
246 TİGMA, 272, 14, 73, 4, 16.
247 DH.ŞFR, 81, 242. 25 Kasım 1917.
248 DH.ŞFR, 56, 389.
249 DH.ŞFR, 56, 346.
250 DH.ŞFR, 86, 77.
251 DH.ŞFR, 86, 68.
252 DH.ŞFR, 86, 68.
253 DH.ŞFR, 86, 68.
254 DH.ŞFR, 86, 68.
255 DH.ŞFR, 84, 187.
256 DH.ŞFR, 84, 187.
257 DH.ŞFR, 84, 187.
258 DH.ŞFR, 79, 60.
259 DH.ŞFR, 85, 105.
260 DH.ŞFR, 86, 68.

İzmir,[261] İzmit,[262] Karesi,[263] Kastamonu,[264] Kayseri,[265] Kırşehir,[266] Konya,[267] Kütahya,[268] Ma'mûret-ül-azîz,[269] Musul,[270] Sivas,[271] Tokat,[272] Trabzon,[273] Urfa,[274] ve Uşak[275] bulunmaktaydı.

İaşe ve Giderler

Arap ailelerinin sevki sırasında ve sevkten sonra iaşe ve yevmiyelerinin aksamadan karşılanmasına titizlik gösterildi. Arap Talimatnamesi'ne uygun olarak günlük yevmiye, 5 veya 10 kuruş idi.[276] Yetersiz olduğu durumlarda yirmi kuruşa dek çıkarılabiliyordu.[276] Arap ailelerin yanlarında getirdikleri uşak ve hizmetçilere de yevmiye veriliyordu.[278] Masraflar muhacirîn tahsisatından karşılanamadığında, bazen Harbiye tahsisatından,[279] bazen de seferberlik tahsisatından[280] karşılanırdı. Ancak savaş harcamalarına ek olarak muhacir ve sevk giderlerinden dolayı iaşeleri yeterince karşılanamadığı için, bir ara memleketlerinden mefruşat ve elbiselerinin ve emval-i menkulelerinin getirtilmesi dahi düşünüldü.[281]

261 DH.ŞFR, 86, 68.
262 DH.ŞFR, 86, 68.
263 DH.ŞFR, 85, 259.
264 TİGMA, 272, 74, 65, 17, 11.
265 DH.ŞFR, 72, 16.
266 TİGMA, 272, 11, 10, 26, 1.
267 TİGMA, 272, 74, 65, 19, 7.
268 DH.ŞFR, 82, 102.
269 DH.ŞFR, 86, 68.
270 DH.ŞFR, 86, 68.
271 DH.ŞFR, 79, 59.
272 DH.ŞFR, 79, 59.
273 TİGMA, 272, 74, 68, 39, 7.
274 DH.ŞFR, 86, 68.
275 DH.ŞFR, 81, 242.
276 DH.ŞFR, 86, 77.
277 DH.ŞFR, 64, 228 ve TİGMA, 272, 11, 10, 26, 11.
278 TİGMA, 272, 74, 64, 8, 15.
279 DH.ŞFR, 79, 110
280 DH.ŞFR, 74, 234.
281 DH.ŞFR, 82, 98.

Barınma sorunları da Ermeni ve Rum emval-i metruklara yerleştirilerek halledilmeye çalışılıyordu.[282] Geride bıraktıkları malları, "tasfiye kanunu"nun tatbikine mahal görülmüyordu. Yani bir anlamda, Arap ailelerin geri dönüşleri baştan beri ihtimal dahilinde tutulmuştu.[283]

İskân edildikleri yerleri terketmeleri yasak olmasına rağmen, bazen oturdukları mahali beğenmeyip başka illere göç eden Arap ailelerine rastlanıyordu. Bu izinsiz göç önceleri yasaktı; 1917 sonlarına doğru gevşetildi ve hükümetçe gösterilen yerlerini (İstanbul ve 4. Ordu mıntıkası dışındaki yerler) değiştirmek isteyen ailelere, nakil masraflarının kendileri tarafından karşılanması şartıyla izin verilmeye başlandı.[284] Arap iskân mıntıkası içinde olan bazı illerde de fiilî sebeplerden dolayı izin verilmiyordu. Örneğin, İzmir Araplara yasak bölge olmamasına rağmen ildeki konut yokluğu nedeniyle "sefalete maruz kalacakları" düşünülerek buraya gelmelerine müsaade edilmedi.[285]

29 Temmuz 1916 tarihinde AMMU'den Aydın, Hüdavendigâr, Ankara, Konya, Kastamonu vs. vilayetler ile Eskişehir, Kütahya, Bolu ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen şifreli telgrafta; "velilerinin vefatı üzerine memleketlerine iadelerini talep eden" Arap ailelerin istekleri geri çevrilerek bunların bulundukları mahalde iskân ve iaşelerine devam edilmesi istendi.[286]

1916 yılı başlarında çıkarılan 98 numaralı kanun lâyihasındaki, tüm muhacirlerin 3 ay içinde silah altına alınacağı şeklindeki karar gereği[287] Arap muhacirlerinden de yaşı uygun olanlar silah altına alındı.[288]

---

282 TİGMA, 272, 11, 8, 9, 22.

283 DH.HMŞ, 1-1, 6-23.34.12.23, 21 Ekim 1916.

284 DH.ŞFR, 83, 161.

285 DH.ŞFR, 86, 78.

286 DH.ŞFR, 66, 102.

287 MMZC, D:3, İS:2, İ:18, 4 Ocak 1918.

288 DH.ŞFR, 79A, 155. 22 Eylül 1917.

Cemal Paşa'nın Suriye valiliğinden istifasından sonra Meclis-i Vükela'nın 23 Şubat 1918 toplantısında alınan karar ile şartlar daha da hafifletilerek, kadınlarla on altı yaşından küçük erkeklerin geri dönüşlerine izin verilmeye başlandı.[289] Ancak dönmek istemeyenlerin iaşe ve yevmiyelerinin ödenmesine devam edildi.[290] Tabiî ki geri dönüş masrafları hükümet tarafından karşılanıyordu.[291]

Suriye'den ihraç edilmiş Araplardan 60 yaşını geçen ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iadesi Meclis-i Vükela'da 10 Nisan 1918 tarihinde kararlaştırıldı.[292] Ve bunun için de 12 Mayıs tarihli toplantıda, seferberlik tahsisatından 60 milyon kuruş ayrılması yönünde karar alındı.[293]

Ekim 1918'de İttihat ve Terakki'nin hükümetten çekilmesinden sonra, Kasım ayında yaşlı, genç, kadın ve erkek tüm Arap ailelerin memleketlerine geri dönmeleri için izin çıktı.[294]

Muhacir ve mülteciler geçici iskân olundukları yerlerde yabancı defterine, kalıcı iskân olundukları yerlerde yerli defterine kaydediliyorlardı. Arap ailelerinin kayıt edildikleri defter konusunda bir bilgiye rastlanmadı. Geri dönüşleri, baştan düşünülmüş olmalı ki, geride kalan mallarına "emval-i metruke" kanunu[295] uygulanmamıştı.

Arap ailelerin geri dönüş masrafları hükümet tarafından karşılanacaktı. Ancak kendi arzularıyla "memleketlerinden başka yerlere" giden Arap ailelerine yol masrafı verilmeyecekti.[296]

Rum, Ermeni ve Arap ailelerinin geri dönüş masrafları için, seferberlik tahsisatından sarfiyat icrasına dair İAMM'den Ada-

289 DH.ŞFR, 84, 187 ve MV, 211, 76

290 DH.ŞFR, 85, 72.

291 DH.ŞFR, 85, 105.

292 MV, 211, 169.

293 BEO Umumi 338597 ve MV, 212, 16.

294 TİGMA, 272, 12, 37, 23, 9.

295 13 Eylül 1331 tarihli geçici kanunun 11. maddesi sevkedilenlerin mallarını komisyonlar tarafından satışa çıkarılması ile ilgilidir.

296 DH.ŞFR, 86, 82.

na,[297] Ankara,[298] Diyarbekir,[299] İçel,[300] Karahisarı Sahip,[301] Kastamonu,[302] Kayseri[303] Konya,[304] Kütahya,[305] Ma'mûret-ülazîz,[306] Maraş,[307] Musul,[308] Niğde,[309] Sivas,[310] Suriye[311] ve Urfa[312] gibi vilayet ve mutasarrıflıklara şifreli telgraflar çekilir.

Meclislerde Yapılan Tartışmalar

Ermeni ve Rumların hakkında mezalimin tahkiki için bir komisyon kurulması kararlaştırılırken, Araplar hakkında "böyle bir şey duyulmuş olmadığı"[313] Meclis-i Vükela'nın 15 Aralık 1918 toplantısında karara bağlanıyordu.[314]

Meclis-i Mebusan'ın 21 Aralık 1918 tarihli oturumunda bir soru önergesini yanıtlayan Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa; "tehcir ve tebid edilmiş olanlardan, mevki-i iktidara geldiğimiz bugüne kadar ... 2.555 müslim ... mesken ve mevalarına iade ve iskân edildiğini" dile getirir.[315] Ancak, bunların Arap olup olmadığına dair bir bilgi vermez.

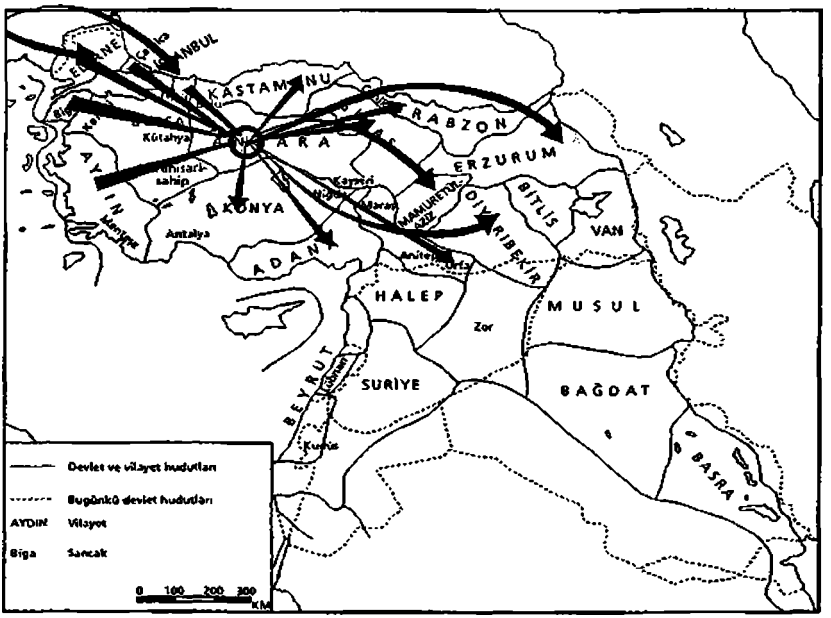
297 DH.ŞFR, 85, 205.
298 DH.ŞFR, 85, 218.
299 DH.ŞFR, 85, 214.
300 DH.ŞFR, 85, 206.
301 DH.ŞFR, 85, 211.
302 DH.ŞFR, 85, 220.
303 DH.ŞFR, 85, 219.
304 DH.ŞFR, 85, 217.
305 DH.ŞFR, 85, 215.
306 DH.ŞFR, 85, 212.
307 DH.ŞFR, 85, 207.
308 DH.ŞFR, 85, 209.
309 DH.ŞFR, 85, 216.
310 DH.ŞFR, 85, 210.
311 DH.ŞFR, 85, 213.
312 DH.ŞFR, 85, 208.
313 MV, 213, 67.
314 Bu konu geniş bir şekilde, İttihat ve Terakki'nin Genel İskân Politikası bölümünde, Meclis Tartışmaları başlığında incelenmişti.
315 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu - İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Yayınları, İstanbul, 1999, s.436.

Arnavutlar

18. asrın sonlarındaki İşkodralı Kara Mahmud Paşa ve Tepedelenli Ali Paşa hareketleri Arnavut isyanlarının ilk nüveleri idi. 20. yüzyıla sarkan Arnavut milliyetçi hareketleri diğer Balkan uluslarından farklı bir seyir izleyecekti.

Arnavut milliyetçileri Balkan Savaşları'na kadar otonom bir yönetim için mücadele etmişlerdi. Ancak, komşu Hıristiyan halkların bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini kurdukları bir süreçte, Arnavutlar kendi topraklarının bu ülkeler arasında pay edilmesini engellemek için bir çözüm olarak otonomdan daha ileri taleplerde bulunmaya başlayacaklardı.[316] Zaten Ayastefanos anlaşması ile ilk şoku yaşamışlardı; "kendi toprakları addettikleri yerler Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'a verilmiş"ti.[317] Uzun yıllar "Hıristiyan reayanın isyanları-

Harita 2. Arnavutların sevk edildikleri bölgeler

316 Oba, *a.g.e.*, s.102.

317 Oba, *a.g.e.*, s.104.

na karşı" kullanılan Arnavutlar, Osmanlı'ya karşı ayaklanan Hıristiyanların gazabına uğrayacaktı.

Tanzimat'ın ilanı sonrası isyanlar, İslâmi huzursuzlukla eklemlenerek şiddetlendi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan ve giderek Balkanlar'dan dışlandığı günlerde, Arnavutlar bazen destek bazen köstek olacaklardı. Osmanlıcılık, İslâmcılık ve milliyetçilik sarmalında İttihat ve Terakki içinde Arnavut aydınları da yer alıyordu. Son yüzyılda artan isyanlar daha çok, Osmanlı Ordusu'ndan ayrılan paşalar ve yerel beylerin önderliğinde gerçekleşiyordu.

Uzun süre Arnavut sorununa uzak duran Osmanlı devleti, çözüme yönelik bir reform paketi sunar. Bir süre önce böyle bir öneriye hayır demeyecek olan Arnavut ileri gelenleri artık bağımsızlıktan geri taleplerde bulunmayacaklardı. Bu yöndeki faaliyetleri bir sonuca ulaşmış, milli birlik kurma yolunda epey mesafe katetmişlerdi. 28 Kasım 1912'de Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşmuş millet meclisi Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etti. Böylece ilk defa halkının çoğunluğu Müslüman olan bir Osmanlı toprağı imparatorluktan ayrılmış oluyordu. Londra Konferansı'nda büyük devletler tarafından masaya yatırılan sorun, 29 Temmuz 1913'te Arnavutluk'un bağımsızlığının tanınması ile sonuçlandı.[318]

İş ve eğitim gibi nedenlerle gelip yerleşmiş, savaşlar sonucu göç etmiş ya da isyanlar sonrası Anadolu'ya getirilip yerleştirilmiş Arnavutlar vardı. Bu kitleye, Balkan muhacirleri arasına karışıp gelen Arnavutlar da eklenecekti. I. Dünya Savaşı'na girilirken Arnavutlar, özellikle Marmara bölgesinde ve daha yoğun olarak Dersaadet ve Edirne civarında yaşıyorlardı. Bunlar Arnavutluk bağımsızlığını kazandığı halde Osmanlı topraklarını terk etmemişler ve Osmanlı tâbiiyetinden ayrılmamışlardı. İki Müslüman devlet oldukları için Osmanlı ile Arnavutluk arasında, bir ahali mübadelesi de yapılmamıştı.[319] I. Dünya Savaşı sırasın-

318 Ancak Osmanlı Devleti tam dokuz yıl boyunca Arnavutluk'u resmen tanımayacaktı. bkz. Y. Saner Gönen, "Bab-ı Ali Arnavutluk'u Neden Dokuz yıl Resmen Tanımadı", *Toplumsal Tarih*, S. 71, Kasım 1999, s.4.

319 Lozan'da yapılan mübadele Anlaşması'nda da Arnavutluk-Türkiye arasında

da da, Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına Arnavut göçü oldu. Arnavutluk bağımsızlığını kazanmış ayrı bir devlet olmasına rağmen, Balkan Hıristiyan devletlerden kovulan Arnavutların bir kısmı Osmanlı devletine sığınıyordu.

İttihat ve Terakki hükümeti, büyük savaş öncesi ve sırasında gelen Arnavutları, ne muhacir olarak kabulde ne de iskânda mağdur etmedi. Ama Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü de tehlikeye sokmayacak bir iskân politikası izledi. Konunun daha iyi anlaşılması için, öncelikle Arnavutların Osmanlı topraklarına kabulünü, ardından Trakya ve Anadolu'da iskânlarını inceleyeceğiz.

Arnavut Muhacirlerin Kabulü

Arnavutluk'tan Dersaadet'e gelenlerin çoğu Sırp pasaportu, Yanya tarafından gelenler Yunan pasaportu ve İşkodra tarafından gelenler tezkire-i Osmaniye ve bazıları da Arnavutluk hükümetine ait pasaportlar taşıyorlardı. Bunların çoğunluğu muhacir olarak gelmekteydiler, diğerleri de ticaret için. Sırp ve Yunan pasaportu ile gelenler Osmanlı vatandaşı olmak istedikleri takdirde yanlarındaki pasaportları alınıyor ve kendilerine geliş tarihlerini içeren birer vesika veriliyordu.[320]

Arnavutluk'tan gelen kimselerin durumlarını tayin için göz önünde tutulması gereken bazı şeyler vardı: "Arnavudluk'u teşkil eden arazinin bir kısmı Sırbistan ve bir kısmı Yunanistan ve bir kısmı Karadağ'a ilhak edilmiş ve dördüncü bir kısmı da Arnavudluk hükümetine aid" idi. Yunanistan ve Sırbistan'a kalan arazi ahalisinden gelecek Arnavutlara sırasıyla 14 Kasım 1913 tarihli Atina anlaşması ve 14 Mart 1914 tarihli İstanbul Anlaşması'na uygun muamelede bulunulacaktı. Gelmek isteyen Arnavutların Osmanlı konsoloslarına dilekçe vererek veya hangi Osmanlı Şehbendarından vesika ahz eylemiş olduğundan bahisle gittikleri mahallerde tezakir-i Osmaniye almak için dilekçe vermeleri ve iskân olunacakları mahallerin sicill-i

bir mübadele düşünülmemiş, bu iki ülke arasında böyle bir anlaşma yapılmamıştır.

320 DH.SN.THR. 69, 41.

nüfusuna kendilerini kaydettirerek tezkire-i Osmaniye almaları gerekiyordu.[321]

Şayet mahalli memurlara beyanname vermemiş ve Osmanlı konsolosluklarına gerekli müraacatları yapmadan gelmişseler, kendilerinden isim ve şehirleri ile ebeveynlerinin isim ve şehirleri ve yaş, mezhep ve ikamet etmiş oldukları mahallin isimlerini içeren bir beyanname doldurarak Hariciye Nezareti'ne vermeleri isteniyordu. Vatandaşlığa kabul muamelelerin sağlıklı yürütülmesi için Sırbistan'daki Osmanlı şehbendarhanelerine gönderilmek üzere, zikredilen kişilerin Osmanlı topraklarındaki ikametgâhları, zevc ve zevcelerinin isimleri, erkek çocuklar ve annelerinin isimleriyle her birinin doğum tarihlerini de bildirmek gerekliydi. Sırp veya Yunan pasaportuyla gelen Arnavutların pasaportları alınarak kendilerine geliş tarihlerini içeren bir vesika verilmesi kafi olmayıp, bunların memleketlerinde beyanname verip vermedikleri öğrenilmeli, vermedikleri anlaşıldığı takdirde kendilerinden birer beyanname alınmalıydı.[322]

Arnavutluk Hükümeti'nin yetki alanında bulunan topraklardan, "ahali-i asliyesinden" gelenlere ise, son ikamet tarihlerine göre davranılacaktı. Arnavutluk daha yeni 10 Ağustos 1913 tarihinde müstakil bir hükümet olduğundan ve Hükümet-i Osmaniye ile Arnavutluk hükümeti arasında bir tâbiiyet anlaşması imzalanmamış bulunduğundan bunlar tâbiiyet-i Osmaniye'den mu'dûd olmak lazım gelir. Arnavutluk Hükümeti tarafından verilmiş pasaportu hamilen gelseler bile Osmanlı topraklarında bulundukça Osmanlı Hükümeti bunları Osmanlı tanıyacağından ister hicret etsinler ister ticaret için gelsinler ellerindeki pasaportları alınarak haklarında Osmanlı muamelesi tatbik olunacaktı.[323]

10 Ağustos 1913 tarihinden önce orada ikamet etmiş olanlara gelince; bunlar Arnavutluk Hükümeti tâbiiyetini almış olduklarından memalik-i Osmaniye'ye gelenlerin Arnavut tâbi-

321 a.g.b.

322 a.g.b.

323 a.g.b.

iyetini haiz ecnebi kabul edilerek haklarında "hukuk-i umumiye düvel-i kavaidi mucibince" muamele olunması ve "mıh [ile, ile beraber] mâfîye temellik gibi teba-i Osmaniye'ye ve icabında hükümet-i seniyenin bir mukavele mahsusa akdetdiği devletler tebasından haiz olduğu bazı hukukdan istifade ettirilmemeleri muktezidir." Şayet bunlar memalik-i Osmaniye'ye hicret etmek ve tâbiiyet-i Osmaniye'ye girmek isterlerse hükümetçe uygun bulunduğu takdirde haklarında muhacir muamelesi tatbik olunabilecekti.[324]

3 Şubat 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti, aldığı bir kararla, Manastır ve Kosova ahalisinden olup da İzmir'de bulunanların 15 gün içinde nüfus ve polis idarelerine müracaatla kendilerini sicile kaydettirmeleri ve tezkire-i Osmaniye almalarını zorunlu kıldı. Bu müddet zarfında tezkire almayan Arnavutların, Aydın vilayetinden ihraç olunacakları ilan edilecekti. Daha sonra bu genelge tüm Osmanlı vilayetlerini kapsayacak şekilde genişletildi.[325]

Arnavutların İskânı

İttihat ve Terakki hükümeti, Arnavut muhacirlerin belirli mıntıkalarda iskânlarına çalışırken bazı mıntıkaları kendilerine yasaklamıştı. Henüz sınır ötesinden gelmekte olan muhacirler iskânları için Anadolu'ya gönderildikleri gibi yasak mıntıkalarda mevcut Arnavutların da daha doğuya, Batı sınırından ve Marmara bölgesinden uzak bölgelere sevk ve iskân edilmeleri gerekiyordu. Arnavut muhacirler, diğer Osmanlı vatandaşları gibi, kendilerine tahsis edilen bölgeler dışındaki bölgelere yerleşemezlerdi.

Uzun süren isyanlar ve büyük devletlerin baskıları sonucunda bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Osmanlı topraklarını terk etmeyen ancak isyana katılmış olan Arnavutların Dersaadet'te kalmalarına hükümet tarafından, 17 Mayıs 1914 tarihli bir genelge ile izin verilmeyecekti.[326]

---

324 a.g.b.

325 DH.SN.THR.69, 41, 3 Şubat 1914 ve DH. HMŞ, 30, 65.

326 DH. EUM.EMN, 2116, 72, 42, 17 Mayıs 1914.

Hükümet 19 Mayıs 1913 tarihinde Aydın vilayeti yetkililerinden, vilayet dahilinde bulunan Arnavut öğrencilerin anne babası hicret etmemiş olanların memleketlerine geri gönderilmelerini, diğerlerinin ise evvelce okudukları okul ve isim listelerinin bildirilmesini istiyordu.[327]

Arnavut muhacirlerin sevk ve iskânları konusunda hükümet uygulamalarının genel çerçevesini sunan ancak arşivlerde 1917 tarihli olarak kaydedilen bir talimatnameyi inceledikten sonra İttihat ve Terakki'nin bu doğrultudaki uygulamalarına değineceğiz.

"Arnavut muhacirlerin suret-i celp ve iskânı hakkında talimatname[328]

1- Rumeli'nde hakimiyet-i ve saltanat-ı Osmaniye'nin tesrî (sûrat) ve temîn-i zevaline gerek ihtilal ve gerek kargaşalık yapan ve gerek düşmana müzâharat suretiyle yardım eden ve Osmanlılığa ve Türklere husumetle bilinen, memleket dahilinde yerleşmesinde siyasî ve inzibatî mahzur görülen Arnavudlar memalik-i Osmaniye'ye kabul edilmez.

2- Gayrimüslim Arnavudların Memalik-i Osmaniye'ye kabulü memnudur.

3- İstanbul, Aydın, Edirne, Hüdavendigâr vilayetleriyle Çatalca, Kale-i Sultaniye, İzmit, Gelibolu livaları Arnavudlar için menatık-ı memnuadandır. Burada Arnavudların gerek ailecek gerek tek tek yerleşmelerine müsaade edilmez. Yalnız öteden beri bu mıntıkalarda teassüs ederek nüfusa kaydedilmiş, emlak ve arazi satın alarak alaka peyda etmiş olanlara ve bunların hariçten yanlarında getirecekleri ve iaşesiyle muhatım ve şeran nafakasıyla mükellef olduğu akrabalarına ilişilmez.

4- Menatık-ı memnua haricine sevk edilen Arnavudlar müteferrikan ve diğer ırklarla karışık ikâme ve iskân olunur. Bir mahale iskân edilen aile veya şahıs diğer mahale tebdil-i mekân etmesine menatık-ı memnua ve gayrimemnuada Arnavudların ve bilhassa bir kabile halkının aynı mahallere yoğun-

327 DH.İD, 26-2, 28.

328 TİGMA, 272, 14, 74, 9, 15.

laşma ve birikmesine meydan bırakılmıyacaktır.

5- Menatık-ı memnua dahilinde iskânına ruhsat verilen Arnavudlar zabıtaca lüzum görüldüğü takdirde izin alındıktan sonra menatık-ı memnuaya sevk olunur.

6- Memalik-i Osmaniye'ye kabul edilen Arnavudların menatık-ı memnua dahilinde müteferrikan iskânı zabıtaca bir mahzur olmadığı lede-t-tahkîk anlaşılmasına ve nezaretden ruhsat istihsaline mütevakıfdır."

İttihat ve Terakki hükümetinin iktidara geldiği yıllarda Arnavutluk sorunu "çözümlenmek" üzereydi. Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte hükümetin Osmanlı sınırları dahilindeki Arnavutlara yönelik sevk ve iskân politikası netleşiyordu. Arnavutların, bir bölgede yoğunlaşmalarına müsaade edilmeyecek ve Balkanlar'a uzak bölgelere iskân edileceklerdi.

Öncelikle Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları ve cepheye yakın mıntıkalardan biri olan Çatalca, Arnavut muhacirlere yasaklandı. Bu nedenle İttihat ve Terakki, Çatalca'da bulunan Arnavut muhacirlerin miktarına, buraya ne zaman geldiklerine, emlak ve arazi sahibi olanla ve yerli ahali ile evlenenlerin ne kadar olduğuna dair yerel memurlardan malumat ister. Arnavut olup da, memuriyet gibi görevlerle yasak mıntıkalarda bulunanların ve yerli ahali ile evlenmiş olanların tâbiiyet-i Osmaniye'yi kabul ettiklerine dair kendilerinden alınacak beyanname üzerine yerli sicile kayıtlarının yapılmasına izin verilir.[329]

Dahiliye Nezareti 18 Mart 1915 tarihli bir tamimde, Arnavut muhacirlerin Edirne, İstanbul, İzmir vilayetleriyle Karesi ve Kale-i Sultaniye'ye toplu olarak yerleşmelerine "men olmak üzere ittihaz edilen tedabir-i idariye yalnız lisan-ı madirzadları [analisanları] Arnavutça olup Türklük ile hiçbir alakasıyla ve münasebet-i ırkiyeleri bulunmayan cemaat-i malume efradına münhasır" olduğu belirtilerek gerek hicret ve gerek iltica ederek gelenlerin menatık-ı memnuada müteferrikan iskânlarına mahzur görülmüyerek "aslen ve lisanen Arnavut olup menatık-ı memnuada iskânlarına zabtiyece mahzur görülenlerden ma-

329 DH. SN.THR, 60, 95.

adasının menatık-ı memnua haricinde kalan vilayetlere sevk edilerek oralarda müteferrikan iskânları" isteniyordu. Bu arada, Arnavut tabirinden ne anlaşılması gerektiği üzerine bir tespit de yapılıyordu. Tespit için coğrafyaya başvuran İttihat ve Terakki "Arnavutların Meskûn oldukları Mevaki"leri belirleyerek, buna göre muamele yapılmasını isteyecekti. "Arnavutluk coğrafyası tabirinden ne anlaşıldığı izaha muhtaçtı."[330] Hükümet, Arnavutluk memalik-i Osmaniye'nin bir parçasıyken idari taksimat dikkate alınarak Kosova, İşkodra ve Yanya gibi vilayetlerden gelen her muhacire Arnavut milli sıfatının verilmesi veyahut kaybedilen toprakların bugünkü siyasi vaziyetine nazaran Arnavut tabirinin düvel-i müstevliye arazisine dahil edilmeyip özel idareye tabi tutulan ve Arnavutluk Prensliği'nin hüküm sürdüğü araziden gelenlere uygulanması sonucuna varıyordu. Kosova, İşkodra ve Yanya vilayetlerinden gelecek muhacirlerin "... tefrik edildikten sonra aslen ve lisanen Arnavut olup yasak mıntıkada iskânlarına zabtiyece mahzur görülenler yasak mıntıka haricinde kalan vilayetlere sevk edilerek oralarda müteferrikken iskânları" kararlaştırılıyordu.[331]

Hükümet, Arnavut muhacirleri önceden belirlediği mıntıkalara iskâna büyük özen gösteriyordu. Ancak, bazı Arnavutların kendilerine yasaklanan bölgelere giriş yaptıkları ve buralarda mesken inşa ettikleri oluyordu. Yerel yetkililerin, bu duruma seyirci kaldıklarına rastlanıyordu. Daha önce yayımlanan talimatnamelere rağmen, yasak mıntıkalarda yerleşimlerin artması üzerine 24 Eylül 1914 tarihinde İAMM tarafından bir genelge yayımlanıyordu. Bu genelgeye göre: "Bu gibi muhacirlerin tümünün" yasak bölgelerde ve İstanbul'da yerleşmek üzere hücum ettikleri, hatta bu gibi kimselere, talimatnamelerin aksine, vesika dahi verilmekte olduğu için bundan böyle her ne suretle olursa olsun "Arnavut muhacirlerinin yasak bölgelerde yerleşmelerine ve yerleştirildikleri bölgelerden çıkmalarına" engel olunması polis müdüriyetinden isteniyor-

330 a.g.b.

331 DH. SN.THR. 60, 95.

du.[332] Her şeye rağmen muhacirler ailelerinin ve akrabalarının bulunduğu İzmir ve İstanbul gibi illere gizlice geri dönüyorlardı. Hükümet mevcut politikanın sağlıklı yürütülmesi için İstanbul'a dönüşlerin önlenmesini 30 Mart 1914 tarihli tezkire ile tüm mahalli teşkilatlardan istemek zorunda kalıyordu: "Arnavutluk'tan hicretle Dersaadet'e ve İzmir'den gayrı mahallerde iskânları taht-ı karara alınan bazı Arnavutların sevk edildikleri mahallere giderek bilahare Anadolu şimendüferi ve vesait-i saire ile Dersaadet'e avdet etmekde bulundukları anlaşılmasına nazaran bu kabil muhacirlerin avdetlerine mahal bırakılmamak üzere iskân edildikleri mahallerde polisin nezareti altında cerid-i nüfusa kayıtlarının icrası ve bera-yı maslahat gelmek isteyenlerin tahkik-i hüviyet ve iadelerine itina edilmesinin usul-ittihazı hususunda tamimen tebliği lüzumu polis müdüriyeti umumiyesinden bildirilmiş ve doğrudan doğruya zabıtaca ol tarafa sevk olunanların isimlerini mübeyyin varaka leffen gönderilmiş olmakla ol vecihle muamele ifası lüzumu beyan olunur."[333]

Meclis-i Vükela 31 Temmuz 1915 tarihli toplantısında, Yunanistan'a terk edilen yerlerdeki Arnavut Müslümanların memalik-i Osmaniye'ye serbestçe giriş çıkış yapmalarına izin veren bir karar aldı.[334]

Meclis-i Ayan'ın 24 Ocak 1916 tarihli toplantısında Arnavutluk için bir genel af çıkarılması ile ilgili Musa Kazım, Aristidi ve Abdulhalim Dilber beyler tarafından bir kanun layihası verilir. 1912 yılının Mayıs-Ağustos ayları arası Kosova, Manastır, İşkodra ve Yanya vilayetleri dahilinde halktan ve devlet memurlarından (asker ve polis dahil), isyana iştirak edenlerin affı istenir. İtirazlar sonucu devlet memurları ve askerler kapsam dışında tutularak bir af çıkarılır.[335]

İstanbul'da biriken Arnavut muhacirlerin Anadolu'nun içlerine dağıtılması için hem kara hem deniz yolları kullanılıyor-

332 DH. HMŞ, 27, 46, 24 Eylül 1914.

333 DH. SN.M, 33, 111.

334 MV, 198, 101

335 MAZC, 3, 2, 1, 22, 24 Ocak 1916, s.387.

du. 26 Nisan 1914 tarihinde İAMM'den İzmit'e çekilen şifreli telgrafta, "Bu sabah nimet vapuruyla Ankara'da iskân olunmak üzere 23 hanede 92 nüfus Arnavut ve Konya'da li-ecli'l-iskân, 27 hanede 108 nüfus ve Boşnak muhacir gönderildi. Bunların bir tarafa savuşmalarına meydan verilmeyerek, taht-ı nezarette olarak mahalli iskânlarına müreffehen sevkleri" isteniyordu.[336] 1 Eylül 1914 tarihinde de 607 nüfus Arnavut muhacirin Ankara ve Konya vilayetlerinde iskân edilmek üzere bir yabancı kumpanyaya ait vapur ile İzmit'e sevk olunduğu bilgisi alınıyordu. İAMM İskân şubesi tarafından İzmit mutasarrıflığına çekilen şifreli telgrafta; "Vaktin darlığı hasebiyle bunlar sebt ü defter edilmediğinden vusûlünde alel-esami defterlerinin hemen tanzim edilerek bir gün evvel sevk edilmeleri ve içlerinden kimsenin avdetine meydan bırakılmaması" isteniyordu.[337]

Konya'nın Ereğli, Karaağaç, Ilgın, Akşehir ve Karaman kazalarında misafireten bulundurulan 64 hane Arnavut'un; "lisân ve âdât-ı milliyeleri az bir zamanda izâle edecek surette müteferrikan iskânları" düşünülüyordu.[338] Bu yüzden, Arnavut'ların, Boşnak ve Türk muhacirlerle birlikte Diyarbekir, Sivas ve Adana civarlarında iskânları için kafilelerin sevke hazırlanmasına dair 30 Haziran 1915 tarihinde İAMM'den Konya vilayetine bir şifreli telgraf çekildi.[339] Bir önceki gün 29 Haziran'da Diyarbekir'e çekilen telgrafta ise, "Arnavut ve Boşnak muhacirlerin iskânlarının zaruri" olduğu belirtilmişti.[340] Yola koyulan kafilenin varacağı iskân mahallinde karşılanması için 11 Temmuz 1915 tarihinde Ma'mûret-ül-azîz, Diyarbekir ve Sivas

336 DH.ŞFR, 40.88, 26 Nisan 1914, "Bu sabah nimet vapuruyla Ankara'da iskân olunmak üzere 23 hanede 92 nüfus Arnavut ve Konya'da li-ecli'l-iskân, 27 hanede 108 nüfus ve boşnak muhacir gönderildi. Bunların bir tarafa savuşmalarına meydan verilmeyerek, taht-ı nezarette olarak mahalli iskânlarına müreffehen sevkleri" ş. İAMM'den İzmit'e

337 DH.ŞFR, 44, 158, 1 Eylül 1914 ve DH.ŞFR, 44, 158.

338 DH.ŞFR, 54, 216, 28 Haziran 1915.

339 DH.ŞFR, 54.246, 30 Haziran 1915. Ayrıca bkz. DH.ŞFR, 54, 216, 28 Haziran 1915.

340 DH.ŞFR, 54.272, 29 Haziran 1915. "Mülhakatla muhabere edilmekte olunduğundan Türk muhaciri gönderilecektir. Mamafih Arnavut ve Boşnak muhacirlerin de iskânları zaruridir." İAMM'den Diyarbekir vilayetine çekilen şifre.

vilayetleri İAMM tarafından uyarılır.[341] Ayrıca, Sivas'a gönderilmek üzere Ankara'ya sevk edilmeleri gereken Arnavut ve Boşnaklardan geri kalanların Ankara'ya sevk edilerek burada iskânları istenmiştir.[342]

Bunların, "Türk unsuru arasına taksim edilerek yerleştirilmeleri ve muhtaç olanlara muhacir tahsisatından yardım yapılması" 5 Ekim 1915 tarihli telgrafla Ankara vilayetinden istenir.[343]

Aralarında Arnavutlarında bulunduğu muhacirlerin bir ara, Zeytûn'a[344] sevkleri düşünülür ancak bu bölge İAMM tarafından "taşlık ve ziraate gayr-ı salih bulunduğundan" muhacir sevk edilmemesi kararlaştırılır. 4. Ordu'ya çekilen şifreli telgrafta muhacirlerin, siyasi gerekçelerle Zeytun'a sevk edilseler bile, "bilahare firar edecekleri" için bu sevkten vazgeçilmesi istenir.[345]

Muhtelif mahallerden Ankara'ya gelen Arnavut ve Boşnaklar'ın ne şekilde iskân edileceğinin sorulması üzerine, Talat Paşa tarafından yazılan 1 Ekim 1915 tarihli cevabî telgrafta Arnavutların metruk köylere dağıtılarak iskân edilmeleri istenir:[346]

> "Ankara vilayetine
>
> Şifre
>
> ...Arnavud ve Boşnaklar % 10 nisbetinde Türk unsuru arasına tevzi' [dağıtılması] ve taksim edilmek suretiyle muhacirîn-i mezkurenin [adı geçen] dahil-i vilayetde tahliye edilen kuray-ı malumede iskânları mûnsiz kalanlar ile muhtac-ı muavenet olanlarının da muhacirîn tahsisatından i'aşesi kendilerine yemeklik ve tohumluk zahire ile çift hayvanatı i'tası."

1916 yılı başlarında, Babaeski'de oturan Arnavutlar, Edirne Uzunköprü'den İstanbul'a kadar olan köylere saldırarak asayi-

---

341 DH.ŞFR, 54.402, 11 Temmuz 1915.

342 DH.ŞFR, 54-A, 357.

343 DH.ŞFR, 56, 290, İAMM'den Ankara vilayetine 5 Ekim 1915 tarihinde çekilen şifre.

344 Bugünkü, Kahramanmaraş'a bağlı Süleymanlı ilçesi.

345 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.23. 20 Nisan 1915 tarihli şifreli telgraf.

346 DH.ŞFR, 56, 290.

şi bozuyorlardı. Bu durumun önlenmesi yönünde sevk ve iskân işinin daha hızlı yapılması için yerel muhacir memurlar uyarılıyordu.[347]

Balkan Savaşları ve sonrası Batı sınırına yakın yerlerde büyük miktarda Arnavut nüfusu birikmişti. Özellikle 1914-1915 yıllarında İç ve Doğu Anadolu'ya yoğun bir şekilde sevk edilmelerine rağmen 1917 yılına gelindiğinde buralarda, buralarda, yine de büyük miktarlarda Arnavut nüfus barınmaktaydı. 17 Aralık 1917 tarihinde AMMU, Arnavut muhacirlerinin "rızaları hilafında" gönderilmesini Edirne vilayetinden istedi.[348]

1917 sonlarında bile Arnavut muhacirlerin kendileri için yasak mıntıkalardan alınıp iç bölgelere sevkleri devam ediyordu. Gayrimeskûn Arnavutların "hal-i müsaferette bulunduklarından bahisle, Karacabey ve Kirmasti havalisinden kaldırılmalarına lüzum-u kati görüldüğü takdirde merkeze celpleri" şeklinde bir telgraf AMMU'den Hüdavendigâr vilayetine 19 Aralık'ta çekiliyordu.[349]

İskân politikasının tek merkezden sürdürülmesi için İAMM'den, yani Talat Paşa'dan habersiz muhacir sevki yasaktı. İskân memurları gelen emirler dışında davranmamalıydılar. Aksi durumda merkezden uyarılıyorlardı. Örneğin, Kayseri'den Ereğli'ye 500 kadar Arnavut'un, merkezden habersiz sevk edilmesi karşısında, bu sevkiyatın durdurulması AMMU'den Kayseri mutasarrıflığına çekilen 22 Aralık 1917 tarihli bir telgrafla istendi.[350]

1918 yılına gelindiğinde Arnavut muhacirlerin Aydın, Edirne, Hüdavendigâr vilayetleri ile Kale-i Sultaniye, İzmit ve Gelibolu Livalarından doğu taraflarına sevkleri devam ediyordu. İskân mıntıkalarına sevk edilene kadar buralarda misafir olarak tutulan Arnavutların, iskân olunacakları mahale bildirilmek şartıyla, yabancı sicil defterine kayıtları yapılarak tezkire-i Osmaniye'leri veriliyordu. Bu kurallara uyulması gerektiği

347 TİGMA, 272, 11, 9, 20, 13.

348 DH.ŞFR, 82.117, 17 Aralık 1917.

349 DH.ŞFR, 82.135, 19 Aralık 1917.

350 DH.ŞFR, 82.156, 22 Aralık 1917.

İAMM İskân Şubesi tarafından Nüfus Müdürlüğü'ne 14 Mart 1918 tarihli bir tamim ile bildirilecekti:[351]

"Nüfus Müdürin Alisine

Arnavud muhacirlerin suret-i kabul ve iskânları hakkında 3 Teşrinevvel E 333 tarihli tahrirat-ı umumiye nezaretpenahı ile tebliğ olunan mahrem talimatnamenin 3. maddesinde İstanbul, Aydın, Edirne, Hüdavendigâr vilayetleriyle Çatalca, Kale-i Sultaniye, İzmit ve Gelibolu livaları Arnavudların iskânı için menatık-ı memnuadan olduğu cihetle burada Arnavutların gerek müteferrikan ve ma' aile birleşmelerine müsaade edilmeyeceği ve 4. maddesinde dahi memalik-i Osmaniye'ye kabul edilen Arnavudlar'ın menatık-ı mezkure dahilinde münferiden iskânı zabıtaca bir mahzur olmadığı ledel-tahkik anlaşılmasına ve nezaret-i celileden ruhsat istihsaline vabeste bulunduğu muharrer olmasına binaen ötedenberi menatık-ı mezkure dahilinde tesis ederek nüfusa kaydedilmiş ve emlak ve arazi satun alarak alaka peyda etmiş olanlar müstesna olmak üzere elyevm alifulbeyan menatık-ı memnuada mukim olub henüz muamele-yi iskâniye görmemiş bulunan Arnavud muhacirle mültecilerin memleketlerine iadeleriyle onlardan kalacak mebani ve arazi ile vesait-i saire iskâniye elde edildikten sonra menatık-ı memnua haricinde tayin edilecek mahalle-i iskânlarına sevk ve oralarda iskân edilmek üzere şimdilik bulundukları mahallerde hal-i müsâferatda tutulmakda olup, şu kadar ki bu gibi eşhasın sıfat-ı ecnebiyyeye haiz olarak memleketin herhangi bir noktasında temadi-i ikametleri daimi mahzur görüldüğünde muhacirîn-i mezkurenin tescilleri muamele-i iskâniyeleri icra ve ikmaline taalik [tehir] olunmamasına ve halbuki bunların beyan edildiği üzere diğer mahallere sevkleri mukarrer bulunmasına nazaran elyevm muvakkaten mukim bulundukları menatık-ı memnuada misaferet suretiyle sicill-i nüfus kanunu 38. maddesi mucibince yabancı defterlerine bi-l-kayd yedlerine tezkire-yi Osmaniye itası zaruri görülmekte olduğundan menatık-ı memnua dahilinde

351 DH. SN.THR. 76, 44.

hal-i müsâferatda tutulan ve fakat şimdiden tescilleri icab eden bu kabil muhacirînin yabancı defterlerine kayd ve tescilleri hususunun balada zikr edilen mahaller memurin-i mütealikasına tebliği ve neticeden malumat itası temennisi ile teyid-i ihtiram olunur efendim."

Arnavut muhacirler, İzmit'e oradan İç Anadolu ve doğu taraflarına sevk ve dağıtım için Ankara ve Konya'da biraraya getirildiler ve daha sonra; Adana,[352] Ankara,[353] Bafra,[354] Bursa,[355] Diyarbekir,[356] Ereğli[357] Konya,[358] Maraş[359] ve Sivas[360] gibi yerlere gönderildiler.

Kalıcı bir iskân mahalli bulunana kadar, geçici iskân edildikleri Konya, Ankara, İzmit ve Bursa'da[361] kaldıkları süre içerisinde nüfusa kayıtları yabancı defterine yapılmış, daha sonra sevk edilecekleri son iskân yerinde ise yerli deftere kayıt edilmişlerdir.

Yasak mıntıka dahilinde tek tek bireylerin veya akrabası olanların iskânlarına izin veriliyordu. Kocaeli iskân mıntıkası olmamakla birlikte, buraya gönderilen az sayıda Arnavut'un iskânına Hükûmet tarafından göz yumulmuştu.[362]

Hüdavendigâr vilayeti, Dahiliye Nezareti'ne 20 Aralık 1913 tarihinde, memleketleri Sırbistan veya Arnavutluk dahilinde kalan yerler ahalisinden mülk sahibi veya hizmetkârlık yapan Arnavutlardan bazılarının "ahali-i kadimeden olan kız ve kadınlarla" evlenmek istediklerini bildirdi ve bir kısmı nüfusa kayıtlı ve diğer kısmı kayıtsız olan bu insanların askerlik vb.

352 DH.ŞFR, 54, 246 ve DH.ŞFR, 54, 272.
353 DH.ŞFR, 44, 158.
354 DH.ŞFR, 97, 276.
355 TİGMA, 272, 11, 11, 32, 14.
356 DH.ŞFR, 54, 246 ve DH.ŞFR, 54, 272.
357 DH.ŞFR, 82, 156.
358 DH.ŞFR, 44, 158.
359 DH.SN.THR. 61, 59.
360 DH.ŞFR, 54, 246 ve DH.ŞFR, 54, 272.
361 TİGMA, 272, 11, 11, 32, 14.
362 TİGMA, 272, 11, 35, 7, 9.

işlemlerinin nasıl yapılacağını sordu. Dahiliye Nezareti'nin 13 Ocak 1914 tarihli cevabında, nüfusa kayıtlı olanların kayıtları esas sicilde "yani yerli meyanında ise" muamele-i askeriyelerinin elyevm bulundukları mahallerden takip ve icrası; yabancı defterde kayıtlı bulunanların ise, bunlar tâbiiyet-i ecnebiyyeye geçmek durumunda değil ise memalik-i Osmaniye'nin bir mahalinde sicill-i esasiyyeye geçmek mecburiyetinde bulunacaklarından gerek bunların ve gerekse kayıtlı olmayan Osmanlı tebasının tescillerinin bulundukları yerlerde yapılması istenir.[363]

Bir kısım Arnavut muhacir diğer Müslüman muhacirler gibi, yerleştirildikleri gayrimüslimlere ait metruk emlak ve arazilerden, Mütareke döneminde çıkarılacaklardı. Örneğin Bafra'ya bağlı Rum köylerine tehcirden sonra yerleştirilen Arnavutların 1919 Mart'ında tahliye edilmesi ve emlak ve arazilerin, geri dönen asıl sahiplerine verilmesi muhacir memurlarından istenecekti.[364]

Muhacerat zamanlarında gelen Arnavut muhacirler, diğer milliyetler gibi ayrı ayrı köylerde iskân ol(un)dukları için, bu köylerin asayiş ve düzenlerinin sağlanması amacıyla zabıta ve memuriyet reislerinin Türklerden olması, Hükümet tarafından 1919 Aralık ayında yayımlanan bir tamim ile zorunlu tutulacaktı.[365]

Mütareke döneminde Osmanlı topraklarında kurulan mezhep ve milliyet esaslarına dayalı cemiyetlerden biri de Arnavut Teavün Cemiyeti'ydi.[366] Bu cemiyet Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde şubeler açmaya çalışmış, İzmit gibi yerlerde kuruluşu yasal gerekçelerle engellenmişti. Balkan Savaşı'ndan ve Arnavutluk'un bağımsızlığından altı yıl sonra Türkiye'de Arnavut adıyla bir cemiyetin "kuruluşuna rastlanması

363 DH. SN.THR, 47, 68.

364 DH.ŞFR, 97, 276.

365 DH.İUM.11, 1, 2, 84, 7 Aralık 1919

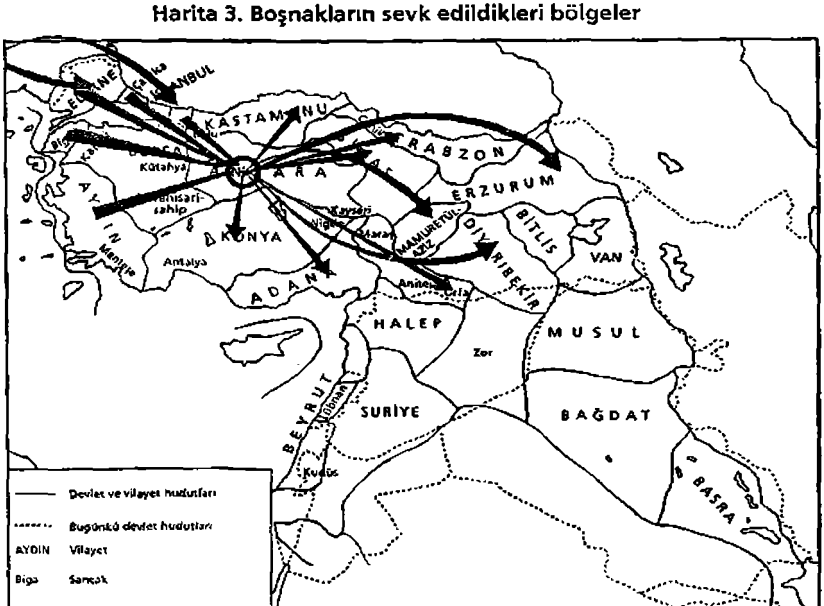
366 II. Meşrutiyet döneminde kurulmuş olan Arnavut Başkim Kulüpleri, diğer cemiyetler gibi İttihat ve Terakki tarafından kapatılacaktı. Bu kulüp hakkında bkz. Tunaya, C. 1, s.571-572.

ilginçtir."[367] Cemiyetin nizamnamesinin 5. maddesinde Arnavutluk haricinde bırakılan aksam-i memleketin Anavatana ilhakı için" gerekli teşebbüslerde bulunmaktan bahsedilir. Bu "aksam-i memleketin" sınırları nerede bitiyor, tespit edilememiştir. Ama Tarık Zafer Tunaya'nın deyişiyle "İstanbul'un bunalımlı havasında neler yapılabileceğini kestirebilmek zordur." Çünkü Cemiyet, her nerede olursa olsun Arnavutların arasındaki "ırkî ve milli ilişkiyi sağlamakla kendini yükümlü" saymaktadır.[368]

Boşnaklar

Balkanlar'dan Arnavut, Türk ve Çingene Müslümanlarının yanısıra Boşnak muhacirler de akın akın Osmanlı'ya sığınmaktaydı. Müslümanlığı kabul etmeden önce Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Bogomil inancına sahip olan Boşnaklar, "sapkın"

Harita 3. Boşnakların sevk edildikleri bölgeler

367 Tunaya, C. 2, s.446.

368 Cemiyet nizamnamesinin 6. maddesi için bkz. Tunaya, C. 2, s.445-447.

mezhep suçlaması ile Hıristiyanlığın diğer mezheplerinden yüzyıllarca baskı görmüşlerdi. Müslümanlığın kabulü ile civar halklara karşı koruyucu olarak arkalarına Osmanlı'yı alan Boşnaklar, Osmanlı ordusunun Balkanlar'dan geri çekilmesi sonrası yine baskı ve yıldırma politikaları ile karşı karşıya kaldılar. Bunlar için bazen tek seçenek kalıyordu, Osmanlı topraklarına sığınmak. Böylece, yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan kopup Anadolu'nun muhtelif yörelerine dağılacaklardı.

26 Şubat 1909 tarihinde Osmanlı ile Avusturya-Macaristan devletleri arasında yapılan protokolün üçüncü maddesine göre, Bosna-Hersek ahalisinden olan kişiler içinde, Bosna-Hersek kanunlarına uygun hareket edenler memalik-i Osmaniye'ye hicrette serbest olacaklar ve memalik-i Osmaniye'ye geldiklerinde Osmanlı vatandaşı sıfatıyla kabul edileceklerdi. Bosna-Hersek'ten hicret pasaportu almadan ve askerliklerini yapmadan gelenlerin ve memalik-i Osmaniye'de beş sene ikameti dolmadan vatandaşlık için başvuranların, Avusturya-Macaristan konsolosluklarına "asla müraacat etmeyeceklerine" dair bir taahhüt senedi imzalamaları gerekecekti. Bu taahhütlerine aykırı davrananlardan, hiçbir tazminat talebinde bulunmamayı, iskânları için devlet tarafından ücretsiz verilen araziden istifa ettirilmemeyi ve "Memalik-i Osmaniye'den tard ü teb'îde razı" olmayı kabul ettiklerine dair bir senet alınacaktı. Ayrıca, Avusturya-Macaristan Konsoloslukları'ndan uzak yerlerde iskân edilmeyi önceden kabullenmeleri gerekiyordu.[369]

II. Balkan Savaşı sonrası gelen Boşnak muhacirler, Arnavutlar gibi, Anadolu'nun iç ve doğu bölgelerine sevk ve iskân ediliyorlardı. Ancak hükümet, "Boşnak muhacirleri iskân ederken Arnavutlarda olduğu gibi çok ihtiyatlı davranmamış, bazı illeri yasaklamamış, sadece Arnavutlara uygulandığı gibi kısa zamanda [Türk] lisan ve adetlere uyum göstermelerini ön planda tutmuştur."[370]

---

369 *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın no:8, 1992, s.327-336.

370 Ağanoğlu, *a.g.e.*, s.45.

Çoğunlukla vapurla gelen muhacirler İzmit'te toplandıktan sonra, iç bölgelere dağıtılıyorlardı. 26 Nisan 1914 tarihinde İzmit'e gelen Arnavut ve Boşnak muhacirlerin dağıtımı konusunda İAMM'den İzmit mutasarrıflığına çekilen şifrede; "Bu sabah nimet vapuruyla Ankara'da iskân olunmak üzere 23 hanede 92 nüfus Arnavut ve Konya'da li-ecli'l-iskân, 27 hanede 108 nüfus Boşnak muhacir gönderildi. Bunların bir tarafa savuşmalarına meydan verilmeyerek, taht-ı nezarette olarak mahal-i iskânlarına müreffehen sevkleri" isteniyordu.[371]

Ankara ve Konya'da iskân ettirilmek üzere sevk olunan Arnavutların sicill-i nüfus defterlerine kaydolunmaları İAMM'den İzmit mutasarrıflığına 1 Eylül 1914 tarihinde çekilen bir telgrafla emrediliyordu.[372]

I. Dünya Savaşı boyunca Boşnak muhacirleri gelmeye devam ediyordu. Muhacirler için yeni hane inşa edilmemişti; daha önce gelmiş ama henüz iskân edilmemiş olanlarla birlikte tehcir edilen gayrimüslimlerin hane ve köylerine yerleştirilmek üzere Anadolu'nun daha doğu taraflarına sevk edileceklerdi. Gelen Boşnak muhacirlerin, İzmit'ten sonra en büyük toplanma merkezi Konya idi. Burada misafir olarak yabancı defterine kaydediliyorlardı.

Arnavutlarla beraber Konya'nın çeşitli kazalarında misafireten bulunan 181 hane Boşnak'ın; "lisân ve âdât-ı milliyeleri az bir zamanda izâle edecek surette müteferrikan iskânları" için Diyarbekir, Ma'mûret-ül-azîz ve Sivas vilayetlerine sevkleri gerçekleştirilecekti.[373] Bu yüzden Boşnak'ların, Arnavut ve Türk muhacirlerle birlikte sevke hazırlanması için İAMM'nin 30 Haziran 1915 tarihinde Konya vilayetine çektiği şifreli telgrafta, "Dahil-i vilayetde hal-i misaferatda bulundurulan ...181 hane Boşnakların Diyarbekir, Sivas vilayetinde boşalan köylere iskân edilmek üzere" sevkleri isteniyordu.[374] Bir önceki gün 29 Haziran'da Diyarbekir'e çekilen telgrafta ise, "Arnavut ve

371 DH.ŞFR, 40, 88.

372 DH.ŞFR, 44, 158, 1 Eylül 1914.

373 DH.ŞFR, 54, 216, 28 Haziran 1915.

374 DH.ŞFR, 54, 246, 30 Haziran 1915.

Boşnak muhacirlerin iskânları[nın] zaruri" olduğu belirtilmişti.[375] Yola koyulan kafilenin varacakları iskân mahallinde karşılanmaları için 11 Temmuz 1915 tarihinde Ma'mûret-ül-azîz, Diyarbekir ve Sivas vilayetleri İAMM tarafından uyarıldı.[376] Sivas'a gönderilmek üzere Ankara'ya sevk edilmeleri gereken Arnavut ve Boşnaklardan geri kalanların Ankara'ya sevk edilerek burada iskânları istendi.[377]

İzmit'teki Boşnak muhacirlerin büyük bir kısmı iç bölgelere gönderilirken geri kalan küçük bir kısmının burada iskân edilmelerine müsaade edildi.[378]

Gayrimüslimlerden kalan ev ve arazi miktarı önceden öğrenilerek buralara gönderilecek Boşnak muhacirlerin miktarı tespit edilmeye çalışılıyordu. 1915 Ekim ayında, arazi durumuna göre Arnavut ve Boşnak muhacirlerin Ankara'da iskân edileceği İAMM tarafından dile getiriliyordu.[379]

Diyarbekir'e, Ermenilerden kalan hanelere iskân edilmek üzere Boşnak muhacirleri gönderiliyordu. İAMM'nin 29 Haziran 1915 tarihinde Diyarbekir vilayetine çektiği telgrafta, gönderilen Arnavut ve Türklerin yanısıra Boşnak muhacirlerin de iskânlarının "zaruri olduğu" belirtiliyordu.[380]

Aynı şekilde Hüdavendigâr vilayetindeki Boşnaklar'ın Sivas'a gönderilmek üzere öncelikle Ankara'ya sevklerinin gerektiği, 10 Ağustos 1915 tarihinde İAMM tarafından Hüdavendigâr valiliğine iletiliyordu.[381]

Ankara'ya gönderilen Boşnakların bir kısmı da orada iskân edileceklerdi. Bazı mıntıkalarda Boşnaklar'ın yoğunlaşması üzerine, muhtelif mahallerden Ankara'ya gelen muhacirlerin ne şekilde iskân edileceği muhacir memurları tarafından merkeze soruldu. Talat Paşa 1 Ekim 1915 tarihinde gönderdiği ce-

375 DH.ŞFR, 54, 272, 29 Haziran 1915.

376 DH.ŞFR, 54, 402, 11 Temmuz 1915.

377 DH.ŞFR, 54A, 357.

378 TİGMA, 272, 11, 35, 6, 13 ve TİGMA, 272, 11, 35, 7, 9.

379 TİGMA, 272, 11, 7, 4, 12.

380 DH.ŞFR, 54, 272, 29 Haziran 1915.

381 DH.ŞFR, 54A, 357, 10 Ağustos 1915.

vabî telgrafta; "Arnavud ve Boşnaklar % 10 nisbetinde Türk unsuru arasına tevzi' [dağıtılması] ve taksim edilmek suretiyle muhacirîn-i mezkurenin [adı geçen] dahil-i vilayetde tahliye edilen kuray-ı malumede iskânları muînsiz kalanlar ile muhtac-ı muavenat olanlarının da muhacirîn tahsisatından i'aşesi kendilerine yemeklik ve tohumluk zahire ile çift hayvanatı" verilmesini emrediyordu.[382]

Çingeneler

Rumeli'den göç eden Müslüman teba içinde Türk, Arnavut ve Boşnaklar'ın yanısıra Müslüman Çingeneler de vardı. Gerek etnisite ve gerekse kültürel açıdan farklı özelliklere sahip bu grupları birbirine bağlayan ortak payda İslâm diniydi.

Osmanlı İmparatorluğu içinde göçebe halde yaşamakta olan Çingeneler'in yanısıra, Balkanlar'dan kovulan Müslüman muhacirler arasına katılıp gelen Çingeneler de vardı. İttihat ve Terakki hükümeti, göçebe ve aşiretlerin iskânı projesini hayata geçirirken, Anadolu'nun içlerinde göçebe olarak yaşayan Çingenelerin de iskânını gerçekleştirmeye çalışmıştı. Öte yandan Balkan muhacirleri arasına katılıp gelen Çingeneleri de Anadolu'nun muhtelif yerlerinde iskâna çalışmıştı. Ancak sınır dışından gelen Çingenelerin kabulünde dönem dönem değişen politikalar uygulandı.

Balkanlar'dan sürülen Çingeneler arasında Müslümanların yanısıra gayrimüslim Çingeneler de vardı. İttihat ve Terakki gayrimüslim Çingenelerin sınırlardan girişine izin vermiyordu. Kavala ve Drama gibi yerlerden yoğun bir Çingene nüfus geliyordu. İlk başlarda Müslüman Çingenelerin muhaceratına göz yuman İttihat ve Terakki, sayının artması karşısında muhacirîn memurlarından Çingenelerin kabulü konusunda daha dikkatli davranmalarını isteyecekti. 1917 yılları sonlarında bile yoğun bir şekilde Çingene geldiği görülünce, Çingene sevkiyatının durdurulması istenecekti. Bu yüzden, Sırbistan'dan gönderilen

382 DH.ŞFR, 56, 290, 1 Ekim 1915.

muhacirler içinden sadece Türkler'in kabul edilip Çingene sevkinin durdurulması ve evvelce gelenlerin iadesi yönünde bir şifreli telgraf 25 Aralık 1917'de, İAMM tarafından Edirne vilayetine gönderiliyordu.[383] Benzer nedenle, 18 Aralık 1917 tarihinde Bulgaristan'dan gelmiş olan 38 vagon muhacirden 34'ünün kabulü, kalanının ise iadesi, Edirne vilayetinden isteniyordu.[384]

Osmanlı topraklarındaki Çingenelerin çoğu Müslüman ve göçebe idi. İttihat ve Terakki diğer göçebeler gibi, bunların da iskân edilip üretici hale gelmelerini istiyordu. Örneğin, Tosya Akseki hududu içinde Paka mevkiindeki boş arazinin, göçebe yaşıyan Puşiyan-ı müslimler'e (Çingene) verilerek bunların iskânının sağlanması hedefleniyordu. Bu arazilerin bedeli ileriki yıllarda taksitle kendilerinden alınacaktı.[385]

Adapazarı'ndan bir grup Çingene'nin İstanbul Makriköy'e (Bakırköy) bağlı Ağaçlı köyü civarında iskânları kararlaştırılıyordu. Bu nedenle Adapazarı'ndan İstanbul vilayetine Çingene sevki yapılır. İskân edilecekleri Maden isimli mevkide haneler inşa edilir. Ancak buraya iskân edildikten kısa bir süre sonra iskân yerlerini terk ederek tekrar Adapazarı'na kaçarlar. Bunun üzerine AMMU, bunların hemen yakalanarak iskân mahallerine geri gönderilmelerini emreder.[386]

Daima göçebeler halinde dolaşan ve hayvanlarıyla çevreye zarar veren Çingenelerin iskân ile "unsur-ı nâfi" bir hale getirilmesi için hükümet çeşitli arayışlara girer. Bunlardan biri de, kadın ve erkek Çingenelerin fabrika ve imalathaneler gibi askerî müsseselerde sıkı bir disiplin altında çalıştırılmasıdır. Bu amaçla Hükümet, Aydın vilayeti dahilinde bulunan Çingenelerin miktarını öğrenmek ister. Aydın valisinin verdiği rakamlara göre il dahilinde 39 hanede 119 nüfus Çingene vardır. Bunların vatana hizmetlerde bulunması için en yakın fabrika ve imalathanelere gönderilmesi düşünülüyordu.[387] Bu girişim 22

383 DH.ŞFR, 82, 181, 25 Aralık 1917 ve DH.ŞFR, 82, 117, 17 Aralık 1917.

384 DH.ŞFR, 82, 129, 18 Aralık 1917.

385 DH. İD, 1545, 85, 43, 2 Eylül 1913.

386 TİGMA, 272, 12, 37, 22, 18.

387 TİGMA, 272, 12, 37, 22, 18.

Aralık 1917 tarihli bir talimatnameye dayanıyordu. AMMU Aşâir Şubesi tarafından hazırlanan bu Kıpti (Çingene) talimatnamesi vilayet ve livalara gönderilecekti:[388]

> "Hulasa: Seyyar Kıptiler hakkında
>
> Daima göçebe bir halde dolaşan ve hayvan hırsızlığı gibi tecavüzat ile de ahaliyi zarar ve hükümeti işgal eden Kıptiler'in öteden beri iskânları zımnında vuku bulan teşebbüslerden bir netice alınmaması üzerine temdinleriyle bir anasır-ı nafi haline gelmeleri için evvel emirde nizam ve intizam altına alınmaları düşünülmüş ve ekserisi sanat erbabı olan eşhas-ı merkume kadın ve erkeklerinin fabrika ve imalathane gibi askerî müesseselerde sıkı bir inzibat altında çalıştırılmaları muvaffık olacağı Harbiye Nezaret-i celilesine bildirilmiş idi. Nezaret müşarûl-ilayhadan alınan 4 Teşrinisani 333 [4 Kasım 1917] tarih ve 1328/514 numrolu tezkire-i cevabiyede derecat-ı mesai ve maharetlerine nazaran tayin edilecek ücretle levazımat-ı umumiye müessasat ve fabrikalarında istihdam edilmek üzere sevkiyat müdüriyetine izamları işar edildiğinden ..... dahilinde bulunan seyyar Kıptiler'in mikdar-ı hane ve nüfuslarına bil-tahkik sürat-ı işarı tamimen tebliğ olunur."

Aşiretlerin ve muhacirlerin iskânları hakkında hazırlanacak kanun ve talimatnameler için 8 Eylül 1917 tarihinde çalışmalarına başlayan komisyon, bu konuda hazırladığı geniş bir taslağı 15 Ocak 1918 tarihinde Bakanlar Kurulu'na görüşülmek üzere sundu. Aşâir ve Muhacirîn Kanun taslağının 3. maddesinde memalik-i Osmaniye'ye muhacir olarak kabul edilmeyecekler arasında, fahişe, kumarbaz, dilenci, anarşist ve casusların yanısıra Çingeneler de sayılmıştı. Burada müslim veya gayrimüslim gibi bir özellik de göz önüne alınmaz. Frengi ve cüzzam gibi bulaşıcı hastalıklar taşıyanlar, fahişe, dilenci, kumarbaz, siyasi ve askerî suçlular, anarşistler ve casuslarla aynı kategoride müslim ya da gayrimüslim tüm Çingenelerin Osmanlı sınırlarına alınmayacağı belirtiliyordu.[389]

388 DH.MB.HPS.M, 32, 20, 25 Aralık 1917.

389 TİGMA, 272, 11, 11, 30, 1.

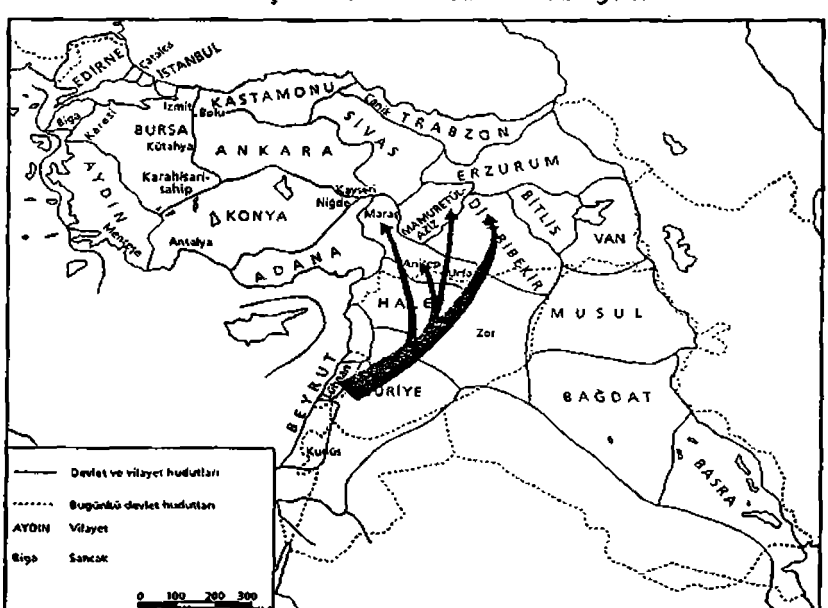
Çerkezler

Rusların Kafkasya'yı istilası sonrası, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun kolonizatör halk olarak kullandığı Çerkezler, imparatorluğun dört bir tarafına dağıtılmışlardı. Çoğunlukla Balkanlar'a iskân edilen Çerkezler, Balkan Savaşları sonrası kovulan Müslümanlar içinde yer alıyorlardı.

I. Dünya Savaşı'nda Rusların doğudan imparatorluk topraklarına saldırısı sırasında Kafkasya'dan ciddi bir muhacerat olmamıştı. Gerçi, Halife cihat çağrısında bulunmuş ve Anadolu'dan birçok Kafkas kökenli insan gönüllü çeteler oluşturarak Rus yayılmasına karşı savaşmışlardı. Ancak, bu yıllarda Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına kitlesel bir göç olmadı. I. Dünya Savaşı'ndaki muhacir Çerkezlerin büyük bir kısmı Arap topraklarına daha önce yerleştirilmiş olanlardandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş öncesi ilan ettiği seferberlik gereği askere alınan diğer müslim milletler gibi Çerkezler

Harita 4. Çerkezlerin sevk edildikleri bölgeler

de vatan müdaafası için askere alınmıştı.[390] Dağ koşullarına alışık ve çete savaşına uygun olduklarından, özellikle Kafkasya'da Ruslar'a karşı savaşmaları için, hapisteki Çerkezler bu göreve çağrılmıştı. EUM tarafından, Edirne, Hüdavendigâr, Ankara vilayetleriyle Bolu, İzmit, Çatalca, Kale-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen 26 Kasım 1914 tarihli şifreli telgrafta, Kafkasya'da çetecilikte istihdam edilmek üzere bir haftaya kadar "Laz ve Çerkezlerden çeteciliğe elverişli kişilerin tedarik olunması" istendi.[391]

Savaşçı bir kavim olan Çerkezler, Osmanlı tarafından Arap urbanına karşı güvenliği sağlamak için yıllar önce Suriye'nin çeşitli vilayetlerine iskân edilmişlerdi. Bunlar, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna katılıp Arap isyancılara ve İngilizlere karşı savaşmak isteyeceklerdi. 30 Ağustos 1914 tarihinde, Suriye vilayetine bağlı Kuneytra'da oturan iki yüzü aşkın Çerkez süvarisi, savaşta gönüllü olarak hizmet için vilayet merkezine giderek 4. Ordu'ya katıldılar.[392]

Son yıllarda, özellikle İngiliz destekli ayaklanma girişimlerine sahne olan Suriye vilayetlerinde, asayişi sağlamada Çerkez kolonilerinden istifade ediliyordu. Ayrıca, Bağdat ve Hicaz demiryolları inşaatının ve sonra da hatların güvenliğini sağlamak ve hatları çöl bedevilerine karşı korumak amacıyla demiryolları boyunca Çerkezler iskân edilmişti.

Diğer yandan, güvenliği sağlamak için iskân edilen Çerkez topluluklarının güvenliği bozucu hareketlerde bulundukları da oluyordu. Gerçi, Arap urbanının saldırılarına karşı kendilerini savunma amaçlı şiddet hareketleri içinde yer alıyorlardı. Ama bazen doğrudan devleti hedef alan karışıklıklar çıkarıyor, jandarmalarla çatışmalara giriyorlardı. Meclis-i Mebusan'ın bir oturumunda Resülayn'daki güvenlik sorunu gündeme geldiğinde Arap illerindeki Çerkezlerin sıkıntıları konuşuldu. 1865 yılında kurulan Resülayn kazasının 1400 kişilik nüfusunun çoğunluğunun, '93 Harbinde gelen Çerkezler ol-

390 DH.ŞFR, 43, 189, 6 Ağustos 1914.

391 DH.ŞFR, 47, 196, 26 Kasım 1914.

392 DH. EUM.EMN, 91, 15, 30 Ağustos 1914.

duğu, ancak "Adaletin tamamen temin edilememesi, onların toplumsal yapılarına uygun idareler oluşturulmaması" yüzünden Resûlayn Çerkezlerinin "daima hükümetten uzak" kaldıkları dile getiriliyordu.[393]

Savaşın ilk yıllarında henüz Arap genel isyanının başlamadığı günlerde Çerkez yerleşim bölgeleri Arap göçebeleri tarafından taciz edilmeye başlanmıştı. Bu tacizlerden dolayı Çerkezler Anadolu'ya göçmek istemişlerdi. Ancak İAMM İstatistik şubesi tarafından Suriye vilayetine çekilen bir şifreli telgrafta, Kuneytra gibi Suriye'de iskân olmuş Çerkezlerin yerlerinde tutularak göçlerinin önlenmesi isteniyordu.[394]

Şerif Hüseyin'in Haziran 1916'da ayaklanıp Mekke'deki Osmanlı kuvvetlerine saldırmasından sonra Çerkezler için göç serüveni yeniden başlayacaktı. Ve Arap topraklarından gelen ilk kafileler Ağustos başlarında Urfa'ya varacaktı. Urfa Livasına toplanmış Çerkez ve Çeçenlerin Ayıntab livasında iskânları AMMU İskân şubesi tarafından önceden kararlaştırıldığından Halep vilayetine 27 Kasım 1916 tarihinde bir şifreli telgraf çekilir. Bu telgrafta, "... oralarda [Halep] nerelerde ne mikdarda Çerkez bulunduğunun ve boş hane mikdarı"nın bildirilmesi istenir.[395] Çeçen ve Çerkezlerin, Ayıntab'ın yanısıra Maraş livalarında yerleştirilmesi düşünülmekteydi.[396] Bu yüzden Maraş'a gelen Çerkezlerin liva dahilinde bulunan boş arazilere yerleştirilmesi için AMMU tarafından Maraş mutasarrıflığına 17 Aralık 1916 tarihinde bir şifreli telgraf çekilir.[397]

Sevk öncesi, bu vilayetlerdeki boş hane sayısı ve daha önce yerleştirilmiş Çerkezlerin miktarı öğrenilmek istenmişti. Ancak sevk sırasında çekilen zorluklar ve savaşın kızışmasından dolayı Urfa, Diyarbekir ve Ma'mûret-ül-azîz'deki Çerkezler sevk edilmeyerek vilayet dahilinde iskân edileceklerdi.[398]

---

393 MMZC, 3, 4, 1, 29, 7 Ocak 1918, s.520.

394 DH.ŞFR, 54-A, 329, 9 Ağustos 1915.

395 DH.ŞFR, 70, 104, 27 Kasım 1916.

396 DH.ŞFR, 70, 104 ve 70, 106, 27 Kasım 1916.

397 DH.ŞFR, 71, 14, 17 Aralık 1916.

398 DH.ŞFR, 69, 209, 6 Kasım 1916 ve DH.ŞFR, 70, 106, 27 Kasım 1916,

Mardin merkez kazasına bağlı Tel Ermin köyünde iskân olunan Çeçen mültecilerinin hayvan ve tarım aletleri mevcut olduğu halde tohumlukları tedarik olunmamıştı. Bu nedenle kendilerine yörenin tekalif-i harbiye ambarından yeterli miktarda tohumluk verilmesi Harbiye Nezareti'nden istendi ve ardından bin ölçek buğday ve üçyüz ölçek arpa mültecilere dağıtıldı.[399]

Hükümet, Çerkez muhacirleri daha iç bölgelere iskân etmeyi düşünmüyordu. Bu yüzden Çerkez muhacirlere tahsis edilmek üzere Suriye vilayeti sınırları içinde bulunan Salt kazasındaki boş arazilerin istimlak edilmesi düşünülüyordu. Bu arazinin bedeli AMMU tarafından Suriye vilayetine çekilen bir şifreli telgrafla öğrenildikten sonra,[400] gereken para 29 Nisan 1917'de gönderildi.[401]

Yerleştirildikleri illerde eşkiyalığa başvuran Çerkezler olmuştur. Bunların yöredeki Kürtlerle birleşerek Maraş, Elbistan ve Pazarcık gibi yerlere saldırdırdıkları ve bu saldırılar sırasında "Türk köylerinin özellikle seçildiği" hükümetin gözüne çarpıyordu.[402] Sivas vilayetinde de hükümet aleyhinde "siyasi mahiyet" taşıyan çalışmalar yapan Çerkezlere rastlanıyordu, bunlar hemen derdest edilerek etkisiz hale getiriliyorlardı.[403]

Arap isyanı sırasında ve isyanın başarıya ulaşmasından sonra, Arap vilayetlerindeki Çerkez kolonilerinin bir kısmı Osmanlı topraklarına göç edecek ancak geride birçok Çerkez kolonisi kalacaktı.[404]

Çerkez mültecilerinin yanısıra eskiden Anadolu'ya gelip yerleşmiş ve halen yardıma muhtaç durumda olan Çerkezlerin

---

DH.ŞFR, 71, 15 ve DH.ŞFR, 71, 18, 17 Aralık 1916.

399 DH. İUM, E-26, 9, 27 Aralık 1916.

400 DH.ŞFR, 75, 264, 29 Nisan 1917.

401 TİGMA, 272, 74, 65, 15, 6.

402 DH.ŞFR, 81, 231, 24 Kasım 1917.

403 DH.ŞFR, 80, 36, 6 Ekim 1917.

404 Yakın tarihe kadar Amman, Çaraş, Kafr-Kama, Han-Naşir, Minbey ve Kuneytra gibi yerlerdeki Çerkez kolonilerinde binlerce nüfus barınıyordu. Bunların bir kısmı Suriye-İsrail çatışmaları ve Bedevi saldırılarından dolayı bugün boş durumda. bkz. Andrews, a.g.m., s.516.

de iskânı sağlanmaya çalışılıyordu. AMMU tarafından 12 Temmuz 1916'da Niğde mutasarrıflığına çekilen bir şifreli telgraf ile eski Çerkezlerin anadillerini ve milli kıyafetlerini muhafaza edip etmedikleri öğrenilmek isteniyordu:[405]

"Niğde Mutassarıflığına

Şifre

O havalide yerleşen Çerkez muhacirîn atikasından muhtac olanların muhacirîn nizamnamesi mucibince metruk hanelere iskânı lüzumu Tasfiye komisyonu riyasetinden 16 Haziran 332 şifre ile bildiriliyor. Eski Çerkez muhacirler arasında muhtac-ı iskân bir halde kalanlar var mıdır? Livanın emval-i metrukesi hem muhacirîn-i cedidenin hem Çerkezlerin iskânına kifayet eder mi? Muhacirîn nizamnamesinin Çerkezler hakkında da tatbikatından ne gibi faide istihsal olunabilir. Ve Çerkezler lisan ve kıyafet-i sabıka-i kavimlerini muhafaza etmişler midir? Tafsilan izahı."

Gürcüler

Rus ilerlemesi Karadeniz kıyılarına yakın diğer bir halkı da mülteci durumuna getiriyordu. Bunlar Müslüman Gürcüler idi. Osmanlı sınırları dahilindeki Gürcülerin yanısıra, Rus idaresi altındaki ve bugünkü Gürcistan sınırları içindeki Acara gibi bölgelerdeki Müslüman Gürcüler de Rus ordusunun önünden kaçarak Osmanlı'ya sığınıyorlardı. Osmanlı hükümeti Gürcü mültecilere diğer Müslümanlara sağladığı kolaylıkların aynısı sağlıyordu.

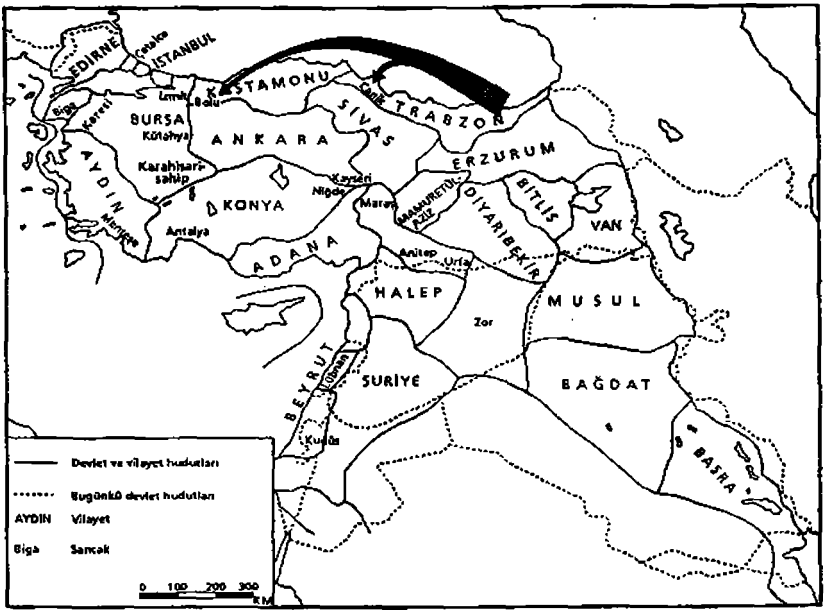
18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon Ruslar tarafından işgal edilip Trabzon halkı yollara düşmeden evvel 19 Ağustos 1915 tarihinde bu il dahilinde bulunan "Gürcülerin Ordu iline sevklerinin uygun olduğuna dair EUM'den Trabzona" bir şifreli telgraf çekiliyordu.[406]

Rus ilerlemesine karşı Çerkez, Kürt ve Lazların yanısıra

405 DH.ŞFR, 65, 192, 12 Temmuz 1916.

406 DH.ŞFR, 55, 117, 19 Ağustos 1915.

Harita 5. Gürcülerin sevk edildikleri bölgeler

Gürcüler de yüzyıllardır büyük direnişler sergiliyorlardı. I. Dünya Savaşı'nda da benzer direnişler olacaktı.

Kafkas dağlarını bilen ve gerilla savaşını iyi yürütebilen Gürcüler, Ruslar'a karşı oluşturulan çetelere dahil edildi. Bu çeteler, Ruslar'ın elindeki topraklarda vurkaç taktikleri ile Rus ilerlemesini bir nebze de olsa yavaşlatmaya çalışacaklardı. Bu yüzden 20 Kasım 1914 tarihinde, Poti-Sohum kıyılarıyla Tiflis ve Dağıstan havalisini iyi tanıyan şahıslar ile Hıristiyan Gürcülerden Kafkasya'yı bilen ve çeteciliğe muktedir bir grubun Trabzon'da bulundurulmasına dair bir şifreli telgraf İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nden Trabzon vilayetine çekildi.[407]

Ancak, Ruslar'a karşı oluşturulan Gürcü askerî birliklerinin, Osmanlı aleyhinde faaliyette bulunulmasından da çekiniliyordu. Bu yüzden EUM'den Trabzon vilayeti ile Canik mutasarrıflığına "gayet mahrem" uyarılı, 20 Ocak 1916 tarihinde

407 DH.ŞFR, 47, 96-1.

bir şifreli telgraf çekilerek, Gürcülük teşkilatının askerî şeklini muhafaza etmesine dikkat edilmesi ve ahali arasında siyasi mahiyette bir cereyan olmasına meydan verilmemesi isteniyordu:[408]

"Trabzon vilayetine
Canik Mutassarıflığına
Gayet Mahremdir
Şifre

Gürcü teşkilatının idamesi ve esası itibariyle istifade olunabilecek bir şekl ve vaziyete ifrağı cihet-i askeriyece matlub ve müstelzem bulunduğundan bu teşkilatdan muntazır olan fevaidin [fayda] hakkıyla temin olunabilmesi için cihet-i mülkiyece de iktiza eden tahsilat ve muavenatın ifa ve istikmali icab eder. Ancak kıdemat-ı mülkiye ve belediye müstahdem olup her şeyden evvel bir hükümet memuru olan Gürcü memurların hükümetin siyaset-i umumiyesi ve nokta-i nazarı hilafına olarak bir siyaset-i miliye-i infiradiye takip itmeleri ve bulundukları muhitte Gürcüler arasında milliyet esasatı üzerine telkinat ve teşvikatta bulunmaları katiyen şayan-ı tecviz ve müsamaha olamayacağından bu kabil ahvale istisar [cesaret] eden memurlara vilayetçe vesait-i münasebe ile ol telkinat ve ihtarat-ı mukteziye icrası ve hilaf-ı tebligat meslekleriinde devam edenlerden azli vilayet ve livanın selahiyeti dahilinde olanların vilayet dahilinde Gürcü olmayan mevakilere becayişleri ve bu suretle ıslahı memul olmayanların vazifelerine nihayet verilmesi ve herhalde diğer bir vilayete sevki lazım ve tebdil-i memuriyeti için nezarete işarı icab edenlerin mdellüzum dahile aldırmak veyahud azledilmek üzere isimlerinin inbası."

Diğer yandan İstanbul'daki Gürcü alimlerin Beyazıt Camii'ne astıkları bir beyanname ile karışıklık çıkarmaya çalışmaları üzerine elebaşları yakalanarak etkisiz hale getiriliyordu.[409]

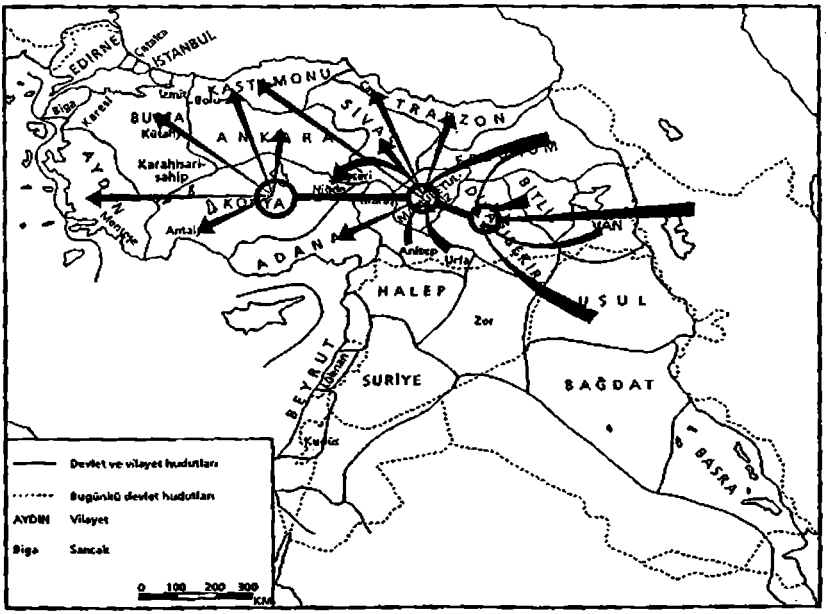
408 DH.ŞFR, 60, 64, 20 Ocak 1916.

409 DH.ŞFR, 71, 20, 17 Aralık 1916.

Kürtler

1914'lü yıllara gelindiğinde Bitlis vilayetindeki Kürt isyanı durulmamıştı. Şeriflik ilanıyla 1 Nisan 1914'te Bitlis'e saldıran Şeyh Selim, sonunda çareyi Rus Konsolosluğu'na sığınmakta buluyordu.[410] "Bitlis harekat-ı isyaniyye ve irticaiyyesi"ne katılanlardan bir kısmı idam edilirken, diğerleri müebbet hapis cezasına çarptırılıyordu.[411] Bu sıralarda, diğer bir büyük kargaşa Musul taraflarında Barzan Şeyhi'nin önderliğinde sürüyor, Urmiye'de fişenk ve tüfenk satın alınarak aşiretin tümü silahlanıyordu.[412] Diğer yandan Bedirhanî Abdürrezak Bey'in bu is-

Harita 6. Kürtlerin sevk edildikleri bölgeler

410 Mustafa Balcıoğlu, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh Selim Ayaklanması", *Türk Kültürü*, Y. 30, S. 350, s.362-365.

411 DH. EUM.EMN, 2598, 85, 9, 7 Temmuz 1914.

412 DH.ŞFR, 39, 217, 12 Nisan 1914.

yan hareketlerinin en aktifi olduğu ve Sultanu'l-Aşaîr ünvanı ile aşiretlerin reislerini kendisine bağlamaya çalıştığı devletin gözünden kaçmıyordu.[413]

Bu ve benzeri isyanlar birçok Kürt aşiret reisi ve şeyhinin tutuklanması ile sonuçlanıyordu. Ancak I. Dünya Savaşı kapıya dayanınca, İttihat ve Terakki hükümeti aşiretler üzerinde olumlu tesir yaratmak ve bir nebze barış ortamı sağlamak için Sivas, Ankara ve Bitlis hapishanelerinde yatan asi Kürtleri affederek serbest bıraktı. Bu sayede Kürt isyanları tamamen bastırılmasa da yaygınlaşması önlenmiş oluyordu.[414] Ahali ve aşiretleri hükümet aleyhine kışkırtacak şeylerden kaçınılması ve "son derece teennîli olunması" hükümet tarafından bölge yetkililerine emrediliyordu.[415] Kürt reislerinin hükümete hoşnutsuzluğunun izalesi için, Erkan-ı Harbiye yüzbaşısı Abdulkadir Efendi Van'a gönderilmiş,[416] "Kürt aşiretlerin dinî vaazlar ile hükümetimize bağlılıklarını teyid etmek için Nakşibendi şeyhlerinden Hacı Yusuf Efendi Hınıs'a" ve Şeyh Ziyaeddin de Pasinler'e gönderilmişti.[417] Nitekim, o güne kadar çeşitli isyanlara karışan aşiretlerin bir kısmı genel savaşta Osmanlı devletinin yanında büyük fedakarlıklarda bulunacaklardı.[418]

Haziran'dan itibaren Kürt aşiretlerinin iskânına kalındığı yerden devam edildi. 1915 baharında başlanan Ermeni tehciri, yaz aylarına gelindiğinde, doğuda hemen hemen tamamlanmıştı. Ermenilerden boşalan köy ve kazalar vardı. 1915 Kasım'ında İAMM tarafından Bitlis vilayetine çekilen bir şifreli telgrafta, aşi-

413 DH.ŞFR, 45, 215. 7 Ekim 1914.

414 DH.ŞFR, 47, 190, 26 Kasım 1914 ve DH.ŞFR, 47, 70, 18 Kasım 1914. Bakanlar Kurulu 27 Aralık 1914 tarihinde aldığı bir kararla Bitlis hadisesine karışmış olan tutuklu veya firarileri af ediyordu. bkz.MV, 195, 8.

415 DH.ŞFR, 49, 235. 7 Şubat 1915.

416 DH. SYS, 23, 11, 31.7.2.

417 DH. SYS, 23, 12, 31.7.9.

418 I. Dünya Savaşı'nda Diyarbakır Valisi olan Dr. Reşid Bey hatıralarında şunları yazmaktaydı, "Belki o vakte kadar hükümetden mütebaid ve belki de hükümetden müteneffir olan Milli, Karakeçi, Miran gibi müteaddid aşiretlerin sözüme ve fiilime itimad ederek erzak nakliyatında cidden büyük bir gayret ve hamiyet göstermeleri..." bkz. *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, s.44.

ret süvari alaylarına mensup muhacirlerin Mardin ve Midyat'da emval-i metruk köylere iskânlarına başlanması isteniyordu.[419]

Rusların doğudan Osmanlı topraklarına girişi ile birlikte Kürtlerin sevk ve iskânında yeni bir dönem başladı. Van, Bitlis ve Erzurum gibi illerden sürülen Müslümanların büyük bir oranını Kürtler oluşturuyordu. 1916'nın baharından itibaren kapsamlı ve seri bir sevk harekatı devreye sokuldu. İttihat ve Terakki hükümeti sonbahara kadar sevkiyatın büyük bir kısmını bitirmiş olacaktı.

2. Ordu komutanı Ahmet İzzet Paşa hatıralarında şu bilgileri vermektedir:[420] "Cepheye vardığımda büyük ölçüde Ermeni göçü bitmişti. Münferit bazı istenmeyen hareketler bilinir ve duyulursa büyük bir içtenlikle engellemeye çalışıyordum. Fakat memleketleri istilaya uğrayıp bu tarafa göç ve iltica etmiş olan Kürt aşiretlerinin Batı vilayetlerine gönderilmesine hükümet tarafından teşebbüs olunmuştu ki, bunun da büyük ölümlere ve başka türlü zararlı olaylara sebebiyet vermesi düşünülebilirdi. Dolayısıyla Kürt aşiretlerinden süvari teşkil edeceğimi öne sürerek bu göçün engellenmesine, elden geldiğince çalıştım. Bu sayede aşiretler civardaki boş arazide yerleştirilerek bir ikisinden de oldukça faydalı ve değerli süvari kıtaları teşkil edilebildi."

Rus ordusunun önünden kaçan Kürtlerin Batı taraflarına müteferrikan iskânı düşünülüyordu. Ama öncellikle bu illerdeki (daha önceki yıllarda iskân edilmiş olan) Kürtlerin miktarı, yerli Türk ahali ile münasebetleri, kendi aralarında hangi dili konuştukları, Türkçe'ye aşina olup olmadıkları ile adet ve lisanlarını muhafaza dereceleri hakkında bilgiler gerekiyordu. 26 Ocak 1916 tarihinde Talat Paşa; Konya, Kastamonu, Ankara, Sivas, Adana, Aydın ve Trabzon vilayetleriyle Kayseri, Canik, Eskişehir, Karahisar ve Niğde mutasarrıflıklarına 870 nolu şu şifreli telgrafı çekiyordu:[421]

---

419 DH.ŞFR, 57, 328, 7 Kasım 1915.

420 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, İstanbul, 1992, C. 1, s.256-257.

421 DH.ŞFR, 60, 140. Ayrıca bkz. 1 Nisan 1916 tarihli şifreli telgraf DH.ŞFR, 62, 188.

"Konya, Kastamonu, Ankara, Sivas, Adana, Aydın ve Trabzon vilayetleriyle

Kayseri, Canik, Eskişehir, Karahisar, Niğde mutasarrıflıklarına

Şifre

Ahval-i harbiye dolayısıyla dahile iltica eden Kürdlerin Anadolu vilayet-i garbiyesine sevkleriyle müteferrikan iskânları mutassavır ise de evvel emirde dahil-i vilayet/livada Kürdler ve Kürd köyleri hakkında tafsilatlı malumat alma icab etdiğinden: Nerelerde ne kadar Kürd köyleri vardır? Nüfusları mikdarı nedir? Lisan ve adet-i asliyelerini muhafaza ediyorlar mı? Türk köylüsü ve köyleriyle münasebetleri ne derecededir? Serian tahkikat icrasıyla mufassalan ve ilave-i mütaalalarıyla birlikde inbâsı."

Adana vilayeti telgrafın tekrar edilmesini talep edince Talat Paşa 9 Nisan 1916 tarihinde aynı telgrafı Adana vilayetine çekecekti.[422]

Benzer telgraflardan biri de 16 Nisan 1916 tarihinde Sivas vilayetine çekilerek, yöredeki Kürtlerin konuştukları lisan öğrenilmek isteniyordu:[423]

"Sivas vilayetine

Şifre

Menank-i harbiyeden vilayet alileri dahiline şimdiye kadar ne mikdarda ve hangi aşiretlerde Kürd gelmiş olduğunun ve bunlardan ne mikdarı hangi cihetle sevk edildigi işarıyla beraber 28/29 Kanun-u Sani 331 [10-11 Şubat 1916] tarihli şifre ile bildirilen Kürdlerin Türk köyleri ve kasaba ahalisi ile münasebet ve muaheretleri ne derecededir. Kendi aralarında hangi lisanla mütekellimdirler. Türkçeye aşina mıdırlar? Bu cihetlerin de ilavesi sürat işarı."

Mayıs ayına doğru Kürt mültecilerin sevk ve iskânıyla ilgili politika netleşmeye başlıyordu. Talat Paşa 2 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbekir vilayetine çektiği şifreli telgrafta, Kürt

422 DH.ŞFR, 62, 278.

423 DH.ŞFR, 62, 187.

mültecilerin hangi usûllerle iskân edilmesi lazım geldiğini belirtir:[424]

"Diyarbekir vilayetine

Şifre

C. 18 nisan 332 şifreye Kürd mültecilerini Urfa, Zor gibi haval-i cenubiyeye göndermek kesinlikle caiz degildir. Bunlar oralarda ya Arablaşmak veyahud milliyetlerini muhafaza etmek suretiyle yine gayr-i müfid ve muzır bir anasır halinde kalacakları cihetle matlub hasıl olamayacağından mültecilerin bervechi-zir sevk ve iskânları lazımdır.

1- Türk mülteciler ile Türkleşmiş kasaba ahalisi Urfa, Maraş, Ayıntab cihetlerine sevk ve oralarda iskân olunmalıdır.

2- Kürd mültecilere gitdikleri yerlerde aşâir hayatını yaşamamak ve milliyetlerini muhafaza edememe içun aşiret reisleri behemahal efraddan ayırmak lazım geldiginden bunlar arasında ne kadar zî nüfuz eşhas ve rüesa var ise efraddan bilatefrik Konya Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.

3- Müşak-ı sefere tahammülü olmayan alîl ve ihtiyarlar ile kimsesiz ve fakir kadın ve çocuklar Maden kasabasıyla Ergani ve Behremaz nahiyeleri gibi Türk köyleri bulunan mahallerde ve Türkler arasında müteferrikan iskân ve iaşe edilecekdir.

4- Mevad-ı sabıka haricindeki diger mülteciler de Amasya Tokad livalarıyla Malatya'nın münasib mahallerinde müteferrikan iskân edilmek üzere o havaliye müteferrik bir suretde sevk edilecekdir.

5- Sevk edilen mahallerle muhabere edilmekle beraber oralarca suret-i tevzî ve iskân hakkında olunacak muamelenin tayin ve işarı için ne mikdar mültecinin hangi tarihde nerelere sevk edildikden nezarete de malumat verilecektir."

İçişleri Bakanı Talat Paşa aynı gün Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği şifrede, vilayet-i şarkiyeden gelen Kürd mültecilerin "Kürd ve Araplarla meskûn bulunan mahallerde

424 DH.ŞFR, 63, 172.

iskânı muvafık görülmediği" için bunların "harb mıntıkasından Anadolu içlerine" sevkleri ve müteferrikan iskânlarının "gerekli yerler"e tebliğ edildiğini belirtir. Lider ve şeyhlerinin kafilelerden kopartılarak kasabalarda ve geri kalanın da köylerde iskân edileceklerine dair bir talimatname tanzim edildiğinden bahseder.[425]

Aynı günlerde, 4 Mayıs 1916'da, Talat Paşa, Urfa, Maraş, Antep mutasarrıflıklarına çektiği şifreli telgrafta, harp mıntıkasından gelen Türk mültecilerinin, muhacirîn nizamnamesine uygun iaşe ve iskân edilmelerini isterken; "Evvelce gönderilmiş Kürd mülteciler varsa bunları toplu olarak birarada iskân etmeyip" yaşadıkları göçebelik hayatı ile "lisan ve adetlerini terk etmek ve müfîd bir unsur" haline gelmelerini sağlamak için aşiret reisleri ile şeyh ve imamların kasabalarda ve aşiretin diğer fertlerinin "ikişer üçer haneye bila-tefrik livanın şimaline [sol taraf, kuzey] tesadüf eden Türk köylerinde" dağınık iskânlarının zorunlu olduğunu belirtiyordu. Ayrıca, "Kürd mültecileri bilaherede memleketlerine iade edilmiyeceklerinden muhacirîn gibi emval-i metrukeden hane ve arazi" verilmesini ve gerekli giderlerin muhacirîn tahsisatından karşılanmasını istiyordu.[426]

Fırat menziline iaşe mıntıkası olarak Urfa, Antep ve Maraş livalarıyla Malatya sancağının Toros dağları güneyindeki arazisi tayin edilmişti. Bu araziden nasıl yararlanılacağı, hangi ürünlerin ekileceği Ordu-yu Hümayun başkumandanlığı tarafından belirleniyordu.[427]

I. Dünya Savaşı sırasında Rus ilerlemesine karşı, 3. Ordu mıntıkası içinde aşiretlerden oluşan, eski Hamidiye Alayları'nın devamı sayılabilecek, İhtiyat Süvari Alayları oluşturulmuştu.[428] 1914 Aralık ayında, bu ihtiyat alayları Erzurum'daki

425 DH.ŞFR, 63, 190.

426 DH.ŞFR, 63, 187.

427 DH.ŞFR, 78, 130.

428 Mehmet Evsile, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", Süleyman Demirel Ünv. Fen Edebiyat Fakültesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.2, Isparta, 1996, s.88. Ayrıca yazarın bu ko-

kolorduya bağlanır.[429] Zaten Ruslar'a karşı düzensiz de olsa aşiretlerin bir direnci söz konusuydu. Değişen tek şey düzenli ordunun emrinde, disiplinli ve silah gücü yüksek bir askerî düzene geçilmesi haliydi. Hükümet Kürt mültecilerin cepheye yakın yerlerde iskân edilmelerini yasaklamıştı.[430] Ancak İhtiyat Süvari Alaylarına mensup aşiret reisleri, aşiret erleri ve ailelerinin savaş bölgesine yakın yerlerde iskân edilmeleri ve bunların iaşelerini sağlamak için gereken tüm kolaylıklar sağlanıyordu. Bu alaylara mensup aşiretler tarafından da iskân edilmeleri yönünde talepler vardı. Örneğin; Cibranlı aşiretinden oluşmuş 25. İhtiyat Alayı Komutanı Ali Haydar'ın hükümetten, ailelerinin iskân ve iaşesinin sağlanması yönündeki 5 Ağustos 1916 tarihli talebi üzerine Ma'mûret-ül-azîz, Siverek ve Urfa dahilinde buna imkân aranıyordu. Haydaranlı aşiretinden 60 erin ailesinin iskânı 2. Ordu komutanlığından 4. Kolordu kumandanlığına gönderilen bir resmî yazı ile talep ediliyordu. Bababey aşiretine mensup ailelerin ve 4. Süvari alayına mensup Zerikan aşiretinden 280 erin ve ailesinin, Derik ilçesinde iskânları konu ediliyordu.[431] Böylece, orduya asker sağlayan aşiretler civar mahallerde, durumları şüpheli veya isyancı aşiretler ise batı bölgelerinde iskân edileceklerdi.

Kürt mültecilerin iskân yerlerine topluca sevk edilmeleri zorunluydu.[432]

Kürt mültecilerin iskân edilmek için gönderildikleri Ankara, Konya, Kayseri, Niğde gibi tüm vilayet ve mutassarrıflıklara AMMU'den 4 Mayıs 1916 tarihinde çekilen şifreli telgrafta, Harp mıntıkalarından gelen Kürt mültecilerinin reis, imam ve şeyhle-

---

nuda başka bir dergide yayımlanmış makalesi için bkz. Evsile, Mehmet, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", AAMD, C. 12, S. 36, Kasım 1996, s.911-926.

429 DH. SYS, 123-6, 5-5, 33, 2, 3.

430 DH.ŞFR, 64, 42.

431 Evsile, 1996, s.88.

432 DH.ŞFR, 64, 77. Bir mülteci kafilesinin kaç kişiden oluştuğu, ya da bu şekilde bir standarda gidildiğine dair bir bulguya rastlamadık. Ancak bir şifrede 9 kafilede 872 kişi olduğu yazıldığından, bu örnekten hareketle bir kafilenin 90-100 kişi arasında olduğu söylenebilir, bkz. DH.ŞFR, 63, 224.

rinden ayrı ve yerli ahalinin % 5 oranını geçmeyecek surette Anadolu içlerine iskân olunmak üzere sevkleri isteniyordu:[433]

"Ankara, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu vilayetlerine
Kayseri, Niğde, Kütahya mutasarrıflıklarına
Şifre

Menatık-ı harbiyeden vilayat-ı mütecavireye gelen Kürd mültecilerinin Kürdlerin mütekasif bulunduğu yerlerle vilayet-i cenubiyede iskânları muvafık görülemediğinden bunlara artık aşiret hayatını terk etdirmek ve kendilerini gayr-ı mukayyed bir unsur olmakdan çıkarıp müfid bir unsur haline getirmek için Diyarbekir, Sivas, Erzurum, ve Ma'mûret-ülazîz vilayetlerinde bulunan bu mültecilerin Anadolu içerilerine sevk edilmeleri mahallerine tebliğ edilmişdir. Oraya vürudlarında ber-vechi atî iskânları:

1- Rüesa ile efrad-ı aşaîr tefrîk edilecek ve sâhib-i nüfûz rüesâ icabına göre vilâyet livâ veyahut kazâ merkezlerinde iskân olunacak. Ve efrâd-ı aşâir müteffferik suretde ve hiçbir vakit yerli ahalinin yüzde beşini tecavüz etmemek üzere köylere tevzî ve oralarda iskân olunacaklardır.

2- Şeyh ve imamların kendi efrad-ı aşaîrden tefrik olunacak ve bunlarda müteferrik suretde ayrıca iskân edilecekdir.

3- Rüesa ile şeyhlerin efrad-ı aşaîrin yekdigeriyle devam-ı münasebetlerine meydan verilmeyecekdir.

4- Bütün bu mülteciler bilahare de memleketlerine iade edilmeyeceklerinden muhacirîn gibi emval-i metrukeden ve arazi tefviz suretiyle idare edilecek ve hususat-ı salifeye muktezi masarifat-ı muhâcirîn tahsisat-ı umumiyesinden tesviye edilecektir."

Savaş sırasında demiryollarının güvenliği ordu açısından hayati önem taşıyordu. Hatların göçebe aşiret ve urbanın saldırısına karşı korunması gerekiyordu. Bu yüzden, şimendifer hatları civarında bulunan aşiretlerin tecridiyle Türk muhacirlerin iskân edilmesi politikası İttihat ve Terakki hükümeti tarafın-

433 DH.ŞFR, 63, 188, 4 Mayıs 1916.

dan titizlikle hayata geçiriliyordu.[434]

Aslında I. Dünya Savaşı'nın ilk mültecileri İran'dan gelen Kürt aşiretleri idi. Savaşın daha ilk günlerinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Hoy ve Selmas havalisindeki Kürtleri Ruslar'a karşı kışkırtmaları sonucu Ruslar, bu aşiretlerin "köylerini kamilen tahrib ve muteberanını katl ve imha ederler."[435] Afşarlar'ın aksine cihad bayrağı altında Osmanlı Ordusu'nun yanında yer alan Kürtler Osmanlı topraklarına sürülür.[436] Buradan sürülen ve sayıları 40-50 bin civarında olan İran Kürtleri'nin de iskânı İttihat ve Terakki için ciddi bir sorun teşkil eder.[437] Hükümet, kendi topraklarına iltica eden aileleri uygun mıntıkalarda iskân arayışına girdi. Askerî duruma göre İran'lı mültecilerin Musul'a bağlı Nasturi köylerinde iskânları için imkânlar zorlandı.[438] Diğer mültecilere benzer muamele yapılması yönünde yerel sorumlular İAMM tarafından uyarılmıştı.[439] 4 Kasım 1916 tarihinde alınan bir kararla İran'dan gelen erkek mültecilerin silah altına alınmaları hükme bağlanır.[440]

Hükümet bir yandan da, isyan girişimlerini büyümeden bastırmaya çalışıyordu. Mart 1916'da Dersim Kürtlerinin Nazımiye-Palu-Mazgird telgraf hatlarını tahrip etmeleri üzerine,[441] Dersim tedibâtı başlar.[442] Saldırı alanı genişliyor, Nazımiye, Mazgird, Çarsancak kazaları kuyud-tasarrufiyesi yakılıyordu.[443] Diğer yandan Erzincan-Eğin arasında gidip gelmekte olan posta arabalarına yönelik saldırılar sıklaşıyordu.[444] Bu

434 DH.ŞFR, 65, 65.

435 Kocahanoğlu, s.128-129.

436 ATASE arşivi, K4278, D58, 581-A, F:3-2'den aktaran Sadık Sarısaman, "I. Dünya Savaşı'nda İran Avşarları'na Yönelik Çabalarımız", *Atatürk Ünv. Türkiyat Araştırmalar Ens. Müdürlüğü*, S. 2, Erzurum, 1995, s.135.

437 TİGMA, 272, 12, 37, 21, 1.

438 DH.ŞFR, 63, 136.

439 DH.ŞFR, 64, 79.

440 DH. HMŞ, 2, 5-6, 35.1.8.

441 DH.ŞFR, 62, 39.

442 DH.ŞFR, 62, 106.

443 DH.ŞFR, 62, 322.

444 DH.ŞFR, 64, 2.

olayların yanısıra, Bedirhani ailesi ayaklanma için çeşitli girişimlerde bulunduğu için Hasan Bey'in Diyarbekir'de ikametinin caiz olmadığı söyleniyor[445] ve kendisinin "münasip bir kazaya", Konya'nın bir kazasına, gönderilerek sıkı bir gözetim altında bulundurulması EUM tarafından isteniyordu.[446] Diğer yandan Meclis-i Ayan üyelerinden Seyyid Abdülkadir Efendizade, Seyyid Abdullah ve Seyyid Muhammed'in Kürtler üzerindeki nüfuzlarından yararlanılıyor ve harpte kendilerinden istifade edilmeye çalışılıyordu.[447]

Hükümete karşı isyan hareketlerine girişen aşiretlerin yanısıra "savaş meydanında fedakarlık gösteren" aşiretler de vardı. Bunlara bazen muhacirîn tahsisatından ödeme bile yapılıyordu.[448]

Memleketleri istilaya uğrayan, tüm servet ve geçim kaynaklarını geride bırakarak yollara düşen mülteciler, komşu illere aç ve sefil bir halde sığınıyorlardı. Bunlar, hükümet tarafından sevk edilecekleri günü beklerken yokluk ve hastalıklarla boğuşuyorlardı. Ma'mûret-ül-azîz valisinin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 17 Haziran 1916 tarihli şifreli telgrafta, vilayet dahilinde bulunan mültecilerin, içinde bulundukları vahim duruma dikkat çekilerek, yanlarında tekalif-i harbiye[449] ve vesait-i nakliye mazbataları olduğu halde merkezden bir havale gelmediğinden bunlara bir ödeme yapılmadığı belirtiliyordu. Bütün servet ve mallarını terkederek "sefalete mahkum kalmış olan" mültecilerin iaşelerinin muhacirîn tahsisatından karşılandığı, ancak buna da vilayetin gücünün yetmediği vurgulanıyordu. Vali, bu mültecilerin "hükümetden alacakları olduğu halde verilmeyip de maruz-ı sefalette bırakılmaları"nın "muvafık-ı nasfet [insaf, hakkaniyet]" olmadığını söyler ve bu şahıslara yanlarında bulunan mazbatalara göre ödeme yapılması

445 DH.ŞFR, 64, 48.

446 DH.ŞFR, 64, 225, DH.ŞFR, 65, 21 ve DH.ŞFR, 66, 61.

447 DH.ŞFR, 65, 41.

448 DH.ŞFR, 67, 208.

449 1917 yılı başlarında kabul edilen bir kanunda, mültecilerin ellerindeki tekalif-i harbiye mazbatalarının 10 bir kuruşa kadar olanlarının tamamen ve fazlasının da yarısı oranında seferberlik tahsisatından karşılanması kararlaştırılmıştı. bkz.MMZC, 3, 1, 1, 22, 8 Ocak 1917, s.306.

için bir an önce merkezden havale gönderilmesini talep eder. Dahiliye Nezareti bu isteği Maliye Nezareti'ne iletir, sonunda mültecilere muhacirler gibi maaş bağlanması kararlaştırılır.[450]

Ancak aradan geçen iki yıl içinde mültecilerin durumunda bir değişiklik olmamıştı. Halen iaşe edilmediğinden dolayı açlıktan ölen mülteciler vardı. Urfa'da bu gibi sorunları yaşayan bir grup Van, Bitlis, Muş ve Erzurumlu mülteci tarafından Meclis'e gönderilen bir telgrafta, gıdasız kalan bazı mültecilerin mezbahalardan topladıkları hayvan kanını pişirip onunla beslendikleri, cami avlularında, han, külhan köşelerinde, çadırlarda, açıkta yattıkları ve ölen mültecilerin cesetlerinin yollarda çürümeye bırakıldığı dile getirilir. 25 kuruş olması gereken bir ekmeğin 90 kuruştan yukarı satıldığı vurgulanarak hükümetten buna bir çare bulması istenir.[451]

Rus ordusundan kaçıp Urfa, Maraş, Diyarbekir gibi yakın vilayetlere sığınan Kürtlerin, batı bölgelerine sevki pek kolay olmadı. Savaş, iklim ve ekonomik koşullar sevki sekteye uğrattığı gibi mültecileri de olumsuz yönde etkiliyordu. Bu ve başka nedenlerle olsa gerek, bazı mültecilerin sevk emrine uymadıkları kafilelerden savuşarak Diyarbekir gibi memleketlerine yakın illerde saklanmaya çalıştıkları görülüyor.[452] 1 Kasım 1916 tarihinde AMMU'den Diyarbekir'e bir şifreli telgraf çekilir. Telgrafta Mardin ve Karacadağ civarında bulunan Kürt mültecilerin içerilere sevk edileceklerini işitip Viranşehir ve Beşiri'deki aşiretlerin arasına karışarak savuştukları haberinin alındığı belirtiliyor ve bu gibi durumların bir daha yaşanmaması ve kaçanların yakalanıp iskân mahallerine gönderilmesi emrediliyordu.[453]

Ma'mûret-ül-azîz'da toplanmış mültecilerin 21 Mayıs tarihinde İAMM'nden vilayete telgrafla verilen emirle, Kayseri, Yozgat, Ankara, Amasya ve Canik taraflarına sevk edilmeleri emredildi.[454]

---

450 DH. İUM, E, 16, 44, 34§15.

451 MAZC, 3, 4, 1, 28, 23 Şubat 1918, s.425.

452 DH.ŞFR, 63, 283.

453 DH.ŞFR, 69, 156.

454 DH.ŞFR, 64, 93 ve DH.ŞFR, 64, 95.

15 Haziran tarihinde Kastamonu'ya varmış Kürt mültecilerin civardaki Türk köylerine dağıtılmaları İAAM tarafından istendi.[455] Ancak, bunlardan bazılarının iskân yerini terk ederek memleketlerine dönmek istemeleri üzerine İAMM, "buna meydan verilmemesi" yolunda, 24 Haziran tarihli bir şifre ile, Kastamonu vilayetini uyarıyordu.[456]

10 Ağustos'ta bir Kürt kafilesi Teke'ye varıyordu, ardından gerekli para posta ile gönderilecekti.[457]

Ağustos ayı başlarında Osmanlı ordusu Rus saldırısını geri püskürtmeye başlamış, Bitlis ve Muş geri alınmıştı. Bu haberi alan mülteciler Ankara, Sivas, Konya, Diyarbekir illeriyle İçel, Teke, Karahisar-ı Sahib, Kayseri ve Niğde livalarından, hükümetten izinsiz, geri dönmeye kalkışırlar. Bu durumu haber alan hükümet, geri dönüşe müsaade edilmemesini ve bu insanların iskân mahallerine döndürülmelerini talep eder. "Bitlis ve Muş'un istirdadını [geri alındığını] haber alan Kürdler'in memleketlerine avdet etmeye başladıkları aşâir ve muhacir müfettişligin telgrafından anlaşılmakda ve mülteciler hakkındaki talimatnamenin 8. maddesi bunların vaziyetini tayin etmekde olduğu hiçbir suretle avdetlerine müsaade olunmayıp 9. maddedeki menatık-ı iskâniyelerine sevki muktezidir."[458]

Ekim ayına gelindiğinde sevkiyat devam etmekteydi. Halen Diyarbekir'de bulunan mültecilerin sevk edilecekleri mahaller bundan böyle, 4. Ordu komutanı Cemal Paşa'nın emri doğrultusunda belirlenecekti.[459] Yaklaşan kış mevsimi sevk işinin hızlandırılmasını gerektiriyordu. Bu nedenle mültecilerin şimendüferlerle nakillerine başlandı.[460] Anadolu'ye sevk edilmeden önce Diyarbekir civarındaki mültecilerin Urfa'ya topluca gönderilmeleri istendi.[461] Mevsim sonbahar ve hasat ayları ol-

455 DH.ŞFR, 65, 15.
456 DH.ŞFR, 65, 78.
457 DH.ŞFR, 66, 204.
458 DH.ŞFR, 66, 206.
459 DH.ŞFR, 68, 169, DH.ŞFR, 68, 170 ve DH.ŞFR, 68, 171.
460 DH.ŞFR, 68, 171 ve DH.ŞFR, 69, 2.
461 DH.ŞFR, 68, 213 ve DH.ŞFR, 69, 7.

duğu için bu mülteciler katkıları için bir süre buralarda tutulacaklardı.[462] Diyarbekir'ın yanısıra Resülayn'daki Kürt mültecileri de öncelikle Urfa'ya gönderiliyorlardı.[463] 16 Ekim tarihinde, sevk edilemeyen veya ziraat için ihtiyaç duyulan mültecilerin geçici olarak Urfa'da iskân edilmelerini AMMU, Urfa mutasarrıflığından istiyordu.[464] Ancak hemen ertesi günü 4. Ordu kumandanı tarafından bu mültecilerin Konya'ya nakilleri gerçekleştiriliyordu. Bu fikir değişikliğine AMMU de şaşıyor ve geniş izahat Cemal Paşa'dan isteniyordu.[465] Ancak akabinde "Toros'un batısına sevkine teşebbüs" edilen Diyarbekir ve civarındaki mültecilerin "yapılan değişiklikle" kışı geçirmek üzere Urfa'ya geri sevkleri gerçekleştirilir.[466] Kış geçtikten sonra bu karar devreye sokularak Diyarbekir'de bulunan mültecilerin "Amanos-ı Toros dağlarının beri tarafına" sevki başlar. İlk elde, 100 hane Kürt İçel'e sevk edilir.[467]

1917 sonu meclis tutanaklarına göre Diyarbekir ve Urfa'dan 50 bin mültecinin Konya'ya gönderildiği ve sırf bu sevk için 100 bin liradan fazla harcama yapıldığı anlaşılıyor.[468]

Mültecilerin sevk sırasında fazla zorluk çekmemeleri ve kayıp vermemeleri için uygun hava şartları kollanırdı. Doğu'da kış aylarının çok daha sert geçmesi sebebiyle, mültecilerin sevk edilip bir an önce iskânlarının sağlanması gerekiyordu. Soğuk kış mevsiminde başlarını sokacak bir yuva temin edilmesi için ne gerekiyorsa yapılmalıydı.[469]

Soğukların yanısıra, bulaşıcı hastalıklardan da büyük kayıplar veriliyordu. Bunda, savaş nedeniyle devlet ekonomisinin zayıflaması ve yardımların gerekli düzeyde yapılamaması önemli bir etkendi. Bulaçıcı hastalık saptanan kafileler şehir-

462 DH.ŞFR, 69, 9.
463 DH.ŞFR, 69, 18.
464 DH.ŞFR, 69, 22.
465 DH.ŞFR, 69, 35.
466 DH.ŞFR, 69, 224.
467 DH.ŞFR, 79, 113.
468 MMZC, 3, 4, 1, 21, 22 Aralık 1917, s.361.
469 DH.ŞFR, 69, 258.

den uzak tutuluyor ve böylece hastalığın yayılması önlenmeye çalışılıyordu. Özellikle yaz aylarında doğuda hüküm süren kurak hava ve buna eklenen temiz su sorunu yüzünden bulaşıcı hastalıklarda büyük artış oluyordu. Bulaşıcı hastalıklar içinde en çok tifüs ve koleraya rastlanıyordu. Örneğin, Harran'da bulunan mültecilerin bazılarının tifüs ve koleradan öldükleri görülünce gerekli tedbirlerin alınması için Urfa valiliği uyarılmıştı.[470]

Musul vilayetinde biriken bini aşkın mülteci kötü koşullarda yaşıyordu. Güneyde İngilizler, Doğu'da Ruslar'a karşı toparlanma yeri olan Musul şehri, mültecilerin iskân ve iaşelerini kendi imkânlarıyla karşılayamıyor, merkezden yardım talep ediyordu. Mültecilerin durumunun gittikçe kötüleşmesi üzerine bunların daha iç bölgelere, Konya ve Adana'ya nakil ve iskânları kararlaştırıldı. Bu nedenle AMMU, 18 Kasım 1917 tarihinde, Musul, Konya ve Adana vilayetlerine şifreli telgraflar göndererek gerekli çalışmaların yapılmasını istedi.[471]

Diyarbekir ve Urfa gibi illerde biriken mülteci kafilelerindeki aşiretler arasında var olan husumet de hükümetin işlerini zorlaştırıyordu. 25 Kasım 1916 tarihinde Urfa'da bulunan 30 bin Kürt mültecinin iskânında, aşiretler arasındaki kan davası bir sorun oluşturuyordu. Olası bir silahlı çatışmayı önlemek için her iki tarafın silahlarının toplanması ve inzibati tedbirlerin alınması gerekiyordu.[472] Buna bir örnek Karakeçi ve Milli aşiretleri arasındaki düşmanlıktı. Bu iki büyük aşiret Rus ordusundan can havliyle kaçıp Diyarbekir'e sığınırlarken bile aralarındaki husumeti bitirmemişlerdi. Bu iki aşireti barıştırma çabaları 20 Eylül 1917 gününe kadar sürmüştü. Bu tarihte EUM'den Diyarbekir'e çekilen şifreli bir telgrafta bu aşiretlerin "ne suretle tel'if-i beyyin edilmiş oldukları" öğrenilmek isteniyordu.[473]

---

470 DH.ŞFR, 69, 253.

471 AMMU'dan Musul vilayetine 81, 162 nolu şifre, Adana vilayetine çekilen 81, 163 nolu şifre ve Konya vilayetine çekilen 81, 167 nolu şifre.

472 DH.ŞFR, 70, 91, 25 Kasım 1916.

473 DH.ŞFR, 79A, 142.

Silvan'dan Diyarbekir'e sevk edilen mültecilerden, devlete sadakati şüpheli olan ve isyancı Bedirhanî Abdurrezzak ile ilişkisi olduğu iddia edilen Haydaranlı aşireti reisi Hacı Mirza, aşiretinden ayrı ve dağınık bir şekilde iskân edilecekti.[474] Bedirhanî Hasan Bey gibi Haydaranlı Aşireti Reisi Mirliva (Kör) Hüseyin Paşa da ailesiyle birlikte Konya'da iskân edildi ve ailesi devlet tarafından karşılandı.[475] Bu aşiretin 1914 baharında Ruslarla görüşmelerde bulunduğu Tahran sefaretinden bildirilmiş ve bunun önüne geçilmesi için yetkililer önlem alınmaya çağrılmıştı.[476] Aynı şekilde, Hasenan aşiretinden olup aşireti üzerinde büyük nüfuzu olan Fettullah Bey'in, aşiretinden uzak bir mahalde iskânı İAMM tarafından Urfa mutasarrıflığından istendi.[477] Diğer yandan aileleriyle birlikte Diyarbekir'de iskânlarını isteyen bazı aşiret reislerinin bu istekleri uygun görülmüyor ve başka yerlere sevk kararı çıkarılıyordu.[478]

Rus işgali ilerledikçe iç bölgelere kaçan Müslümanların sayısında artış oluyordu. Bu yüzden 1917 Mart'ında Diyarbekir ve Urfa'da mülteci izdihamı yaşandı. Bu izdihamı önlemek için bu mültecilerin Islahiye, Maraş ve Antep'e sevk olunması, AMMU'nun sevkiyat şubesinden Urfa mutasarrıflığına çekilen bir şifreli telgrafla isteniyordu.[479]

Mülteciler bir süreden beridir, Anadolu'nun çeşitli yerlerine sevk ediliyorlardı, buna rağmen, 2 Haziran 1917 tarihinde Ma'mûret-ül-azîz, Diyarbekir ve Urfa vilayetlerinde 200 bin mülteci kalmıştı. Bunların da peyderpey Anadolu içlerine gönderilmesi askeriye tarafından lüzumlu görüldüğünden, 10 bin mültecinin Ankara merkezine nakli başladı.[480] Ayrıca 30 bin

474 DH.ŞFR, 69, 249, 13 Kasım 1916 AMMU'dan Diyarbekir vilayetine çekilen cevabî telgraf.

475 DH.ŞFR, 77, 50. Ancak aynı kişi, iskân edildiği yerden kaçıp, aşiretiyle birlikte Urfa'ya geçerek isyan çıkarmış ve bir takım saldırılarda bulunmuştu, bkz.DH.ŞFR, 74, 267.

476 DH.ŞFR, 40, 151.

477 DH.ŞFR, 71, 72.

478 DH.ŞFR, 70, 111.

479 DH.ŞFR, 74, 294. 29 Mart 1917.

480 DH.ŞFR, 77, 8.

kişinin Hamidabad ve Burdur'a naklolunmaları ve bir kısmının da Teke ve Menteşe'ye gönderilmeleri isteniyordu.[481] 15 Temmuz 1917 tarihine gelindiğinde sırf Diyarbekir'de halen sevk edilmemiş 40 bin mülteci kaldığı ve bunların Konya vilayeti ile Menteşe ve Antalya livalarına nakillerinin uygun olduğu AMMU tarafından belirleniyordu.[482]

İzdiham ve Rus ordusundan duyulan korku nedeniyle, aralarında yöre halkının da bulunduğu mülteci gruplarının batıya doğru kaçmaya çalıştıkları görülüyordu. İzinsiz olan bu göçe engel olunması gerekiyordu.[483] Hükümet, talimatname dışında sevk ve iskâna izin vermiyordu.

Kürt mültecilerin ana toplanma yeri Konya iliydi.[484] Konya'nın doğusundaki illerde ve işgal bölgesine yakın yerlerde genellikle Türkler iskân edilirken, batı bölgelerinde Kürtlerin iskân edilmesi düşünülüyordu. Konya'da biriken büyük kitlenin 4 Haziran 1917'ye gelindiğinde diğer illere dağıtımına yeniden başlandı. Bunun için mültecilerin memleket, lisan ve meslekleriyle kaç evde kaç nüfus bulunduklarının araştırılması ve elde edilen bilgilerin bir deftere kaydedilmesi, İAMM tarafından tüm valilerden isteniyordu.[485] Cibranlı Aşireti'nin Konya'ya şimendüferle -önce Diyarbekir'den Urfa'ya 12 Temmuz'da ve sonra buradan Konya'ya 18 Temmuz 1917'de- sevki için İAMM gerekli yerlere şifreli telgraf gönderiyordu.[486]

Kış mevsiminin hüküm sürdüğü günlerde, Diyarbekir'den açık otomobillerle sevk edilen mültecilerden donarak ölenler olduğu bildirilince AMMU, sevkiyatın durdurularak mültecilerin civar köy ve kasabalara iskân edilmelerini emretti.[487] As-

481 DH.ŞFR, 77, 10.

482 DH.ŞFR, 78, 128.

483 DH.ŞFR, 76, 176.

484 DH.ŞFR, 67, 49. Bu yüzden Kayseri'ye kadar getirilmiş Trabzon mültecilerinin bu vilayete gönderilmemesi gerektiği 19 Ağustos 1916 tarihli şifreli telgrafta belirtiliyordu. Trabzon mültecileri daha çok Marmara sahiline yerleştirilmek üzere Dersaadete gönderildiler, bkz. DH.ŞFR, 67, 42.

485 DH.ŞFR, 77, 45.

486 DH.ŞFR, 78, 48 ve DH.ŞFR, 78, 96.

487 DH.ŞFR, 82, 180. 26 Aralık 1917.

lında mültecilerin trenlerle sevk edilmesi düşünülüyordu ancak, savaş koşulları buna engeldi. Demiryolları ile sevkiyatın, asker ve erzak sevkiyatını sekteye uğratması doğaldı. Nitekim 10 Ocak 1918 tarihinde AMMU, Diyarbekir, Halep, Adana, Konya, Urfa ve Karahisar vilayet ve mutassarıflıklarına gönderdiği şifrede, Anadolu hattının mevcut durumunun mülteci sevkiyatına müsait olmadığını, bir sonraki emre kadar mülteci sevkiyatının ertelenmek zorunda olduğunu ifade etmişti.[488]

Hükümet, mülteci yetim ve öksüzler için de çözümler üretmeye çalışıyordu. Diyarbekir'den Urfa'ya sevkleri kararlaştırılan Haydaranlı aşireti yetimleri için Urfa'da bir darüleytam teşkil edilecekti.[489]

11 Haziran 1917'ye gelindiğinde, yanında büyükbaş hayvan bulunan Kürtler ve aşiretlerden bir kısmının İçel'e nakli kararlaştırılıyordu. Bu nedenle sözkonusu bölgede ne kadar mülteci barınabileceği, İAMM tarafından İçel mutassarıflığına soruluyordu.[490] 29 Temmuz tarihinde aynı muhteviyattaki bir şifre tekrar İçel'e çekildi.[491] 14 Ağustos'ta çekilen şifrede ise, hayvan sahibi 100 hane Kürt'ün gönderileceği İçel valiliğine bildiriliyor ve gerekli kolaylıkların sağlanması tembih ediliyordu.[492]

Kürtler batı illerine sevk edilirken, talimatnamede de belirtildiği gibi çalışmalar, kalıcı iskânları düşünülerek yapılıyordu. Bu durumdaki mültecilerin yerleştirildikleri mahaldeki nüfus kayıtları da bu doğrultuda yapıldı. Kürtlerin sicill-i esasa, Türk mültecilerin de yabancı defterine kayıtları genel bir politikaydı. Örneğin, Niğde'ye nakledilmiş mültecilerin sicile kayıtlarının bu kurallara göre yapılması, İAMM tarafından 19 Nisan 1917 tarihli bir şifre ile Niğde mutasarrıflığından isteniyordu.[493]

---

488 DH.ŞFR, 83, 81. 10 Ocak 1918.
489 DH.ŞFR, 69, 195.
490 DH.ŞFR, 77, 77.
491 DH.ŞFR, 78, 234.
492 DH.ŞFR, 79, 113.
493 DH.ŞFR, 77, 188.

Batı bölgelerine iskân edilen mültecilerin, olası geri dönüşleri başından beri istenmediğinden hükümet yardımı kalıcı iskânları düşünülerek yapılıyordu. Bolşevik Devrimi sonrası Rus Ordusu'nun geri çekilişi ile mültecilerin bir an önce dönmeleri ve eski yaşamlarına kavuşmaları için gerekenler yapılmalıydı. Kürt mültecilerin dönüşlerine müsaade edilmemekle birlikte yakın ve komşu illerdeki Türk mültecilerin azimetlerine göz yumuluyordu. Örneğin AMMU, Refahiye ve Erzincan mültecilerinden hükümet yardımına muhtaç olmayanların azimetlerine müsaade edilmesini Sivas vilayetinden istemek durumunda kalıyordu.[494] Ayrıca Ma'müret-ül-azîz'de bulunan Bitlis mültecilerinin memleketlerine teslim edilmesi hesaplanıyordu.[495] Urfa'da bulunan zî-kudret Bitlis mültecilerinin de Siverek-Diyarbekir güzergâhında teslim edilmesi isteniyordu.[496]

İttihat ve Terakki, iskân konusunda yürüttüğü çalışmaların bilimsel yanına da önem veriyor, dünyanın diğer ülkelerinin tercübelerinden ve yazılı belgelerinden yararlanıyordu. 1918 başlarında hazırlanan aşiret ve muhacirlerin iskân talimatnamesi, bu soruna verilen önemi gösterecek teferruata sahiptir.[497] Böylece, hükümet aşiretlerin iskânını eskisinden daha fazla önem ve titizlik göstererek sürdüreceğinin sinyalini veriyordu. Nitekim gayrimüslimlerden kalan metruk köyler, göçebelerin iskânını hızlandıracaktı. Muhacir ve mültecilerin iskânından artakalan metruk köylere aşiretler iskân edilecekti. Bu amaç doğrultusunda İAMM tarafından 20 Mayıs 1918 tarihinde Van vilayetine bir şifreli telgraf çekilerek, Van ve Bitlis yaylalarına çıkan Diyarbekir, Van ve Musul aşiretlerinin metruk köylere iskânları isteniyordu.[498]

Harput, Dersim ve Palu havalisindeki yetim ve aciz mültecilerin yaya olarak cebren Maraş ve Elbistan'a sevklerine emir

494 DH.ŞFR, 88, 112, 11 Haziran 1918.

495 DH.ŞFR, 86, 197.

496 DH.ŞFR, 86, 289.

497 TİGMA, 272, 11, 11, 30, 1.

498 DH.ŞFR, 87, 214.

verilmesi ve Diyarbekir'deki mültecilerin bir kısmının memleketlerine iade teşebbüsü AMMU tarafından kanuna aykırı bulunuyordu. 3. Ordu mıntıkası dahilindeki bu gibi geri dönüşlerin daha etraflı tedbirler alınarak önlenmesi, 3. Ordu kumandanlığına çekilen bir cevabi telgrafta isteniyordu.[499]

Talat Paşa'nın istifasının ardından yeni kurulan hükümet, yerinden yurdundan edilen tüm insanların memleketlerine geri dönebileceklerini düşünüyordu. Bu açıdan mültecilerin de Türk ve Kürt ayırmaksızın memleketlerine iade edilmesi gerektiği yönünde kararlar alındı. Konu meclis gündemine, Erzincan Mebusu Halet Bey'in bir soru önergesi ile geldi. Önergenin okunması sonrası söz alan Halet Bey, Erzurum, Bitlis ve Van illerinin, "muzlim ve cidden acınacak bir halde açlık felaketine" uğradığını hatırlatarak mültecilerin geri dönüşleriyle ilgilenecek bir genel müfettişlik kurulması önerisinde bulundu. Halet Bey, mültecilerin geri dönmeleri için karar çıkmasına rağmen Konya'daki Kürtlerin dönmesine "neden müsaade edilmediğini" sorar. Bunların, aşiret reislerinin İttihat ve Terakki döneminde "bir siyaset neticesi olarak ayrı ayrı iskân edilerek dağıtıldıkları"nı ve yeni hükümet döneminde bile geri dönüşlerine müsaade edilmediğini belirtir. İçişleri bakanı Fethi Bey "Konya'ya sevk ve tagrib edilmiş" ahalinin avdetlerinin hiçbir şekilde engellenmeyeceğinin garantisini verir.[500]

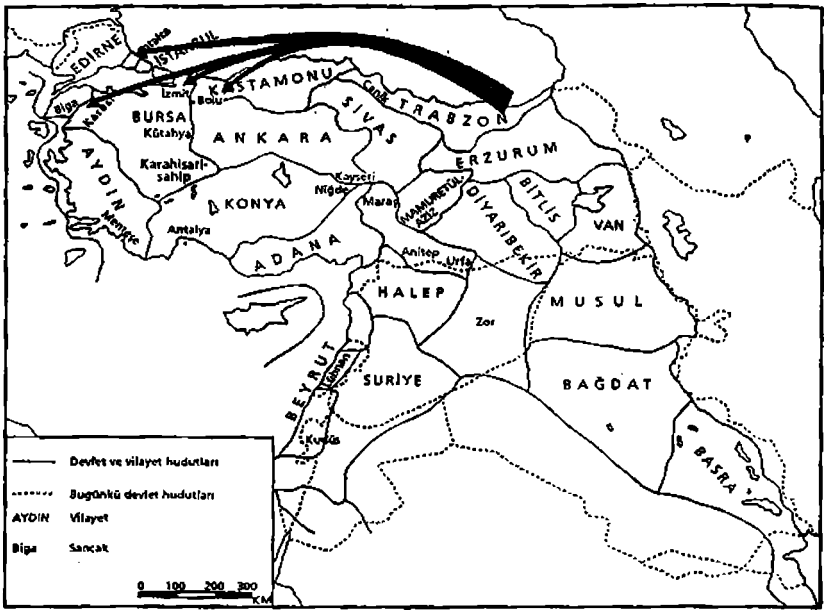
Lazlar

Yöreleri, Ruslar tarafından 1828, 1853 ve 1877'de işgal edilen Lazlar, Osmanlı'nın bir neferi olarak yiğitçe savaştılar. Bu savaşların galibi Rus ordusu olunca, diğer Müslümanlar gibi Lazlar da yerlerini yurtlarını terkedip daha iç bölgelere sığınmak zorunda kaldılar. Lazların Osmanlı ülkesine göçü, daha önceki Çerkez göçü gibi, "hemen hemen bir ulusun tümünün göçü ni-

499 DH.ŞFR, 86, 116, 13 Nisan 1918.

500 MMZC, 3, 5, 1, 6, 24 Ekim 1918, s.49.

Harita 7. Lazların sevk edildikleri bölgeler

teliğindeydi."[501] Berlin Anlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakılınca Lazlara göçten başka seçenek kalmıyordu. Yoğunlukla, günümüz Gürcistan sınırları içinde bulunan Karadeniz kıyılarından gelip Osmanlı topraklarına yerleşiyorlardı. "Kendileri beğenip seçerek, Karadeniz kıyısına yerleştiler." Ne var ki Osmanlı hükümeti, muhacirlerden "bir haylisini" kuzeybatı Anadolu'ya, Hüdavendigâr ve İzmit sancağına yerleştirdi.[502] 1882 yılında yaklaşık 40 bin Laz, Osmanlı ülkesine yerleştirilmişti.[503]

Seferberlik ilanından sonra tüm Müslümanlar gibi Lazistan ahalisi de askerlik hizmetine çağrıldı. EUM, Trabzon vilayetine 14 Eylül 1914 tarihinde çektiği bir şifrede, Lazistan ahalisinden askerlik hizmeti yapacak şahısların Kafkasya'daki konsolosluk-

501 McCarthy, 1995, s.123.

502 McCarthy, 1995, s.123.

503 McCarthy, 1995, s.125.

lar tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirilmesini istiyordu.[504]

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Osmanlı Doğu kıyıları yine Rus işgaline uğrayacaktı. Rus Ordusu, Doğu'dan içerlere doğru ilerlerken Kürt, Türk ve Gürcü Müslümanların yanısıra Lazlar da mültecileşerek iç taraflara iltica ediyordu. Ruslarla yürütülen savaşta, çete savaşına yatkın Kafkas dağlarında mücadele edebilecek insanlara ihtiyaç vardı. Bu yüzden İttihat ve Terakki bu işe yatkın kavimlerden Gürcü, Çerkez ve Lazlardan yararlanacaktı. 26 Kasım 1914 tarihinde, EUM'den Edirne, Hüdavendigâr, Ankara vilayetleriyle Bolu, İzmit, Çatalca, Kale-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarına şu şifreli telgraf çekilmişti:[505]

> "Edirne, Hüdavendigâr, Ankara vilayetleriyle
> Bolu, İzmit, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Karesi mutasarrıflıklarına
> Şifre
> Kafkasya'da çetecilikde istihdam olunmak üzere bir haftaya kadar ikiyüz adama lüzum vardır. Buralarda bulunan Laz ve Çerkezlerden çeteciliğe elverişli ne kadar eşhası tedariki kabil olabilirse [?, okunamadı] bunların mahkumiyet ve şekavetle meluf eşhasdan olması da caizdir."

Diğer yandan İAMM, Lazları nüfus açısından kritik olan noktalara iskân ediyordu. 23 Haziran 1914 tarihinde Karesi mutasarrıflığına çekilen şifreli telgrafta, liva dahilinde bulunan Lazların, Dedeağaç'tan gönderilen Gümülcine muhacirleriyle birlikte Edremit ve Burhaniye taraflarına sevk ve iskânları isteniyordu:[506]

> "Karesi mutasarrıflığına
> Şifre
> ...Bunların [Gümülcine ve Dedeağaç muhacirleri] bugün gönderilen Lazlar ile birlikte 7 Haziran tarihli şifreniz vechile Edremit ve Burhaniye taraflarına sevk ve iskânları..."

504 DH.ŞFR, 45, 60, 14 Eylül 1914.

505 DH.ŞFR, 47, 96-1.

506 DH.ŞFR, 42, 112.

Ruslar'la uzun yıllardır sürdürülen savaşlarda ve güvenliği sağlamaları için iskân edildikleri gayrimüslim bölgelerde savaşçılıkları keskinleşen Lazlar, Osmanlı için de sık sık sorun çıkarıyordu. Kanun dışı hareketleri göz yumulamayacak boyutlara geldiğinde Hükümet Laz eşkiya gruplarına müdahale ediyordu. Meclis-i Ayan'ın 24 Ocak 1916 tarihli toplantısında Arnavutluk'ta genel af ile ilgili verilen layiha üzerine yapılan tartışmalarda Ahmet Rıza Bey, ecnebilerin tahriki ile isyan eden Laz ahalinin de affının gerektiğini savunuyor ve sunulan kanun taslağı "içinde Arnavutlar bulunduğu gibi Lazların da olması" gerektiğini söylüyordu.[507]

I. Dünya Savaşı'nda Artvin, Borçka ve Acara'yı terk eden Müslüman halkın büyük bir kısmı Trabzon'a geldi. Bunların arasında Müslüman Gürcülerin yanısıra Lazlar da vardı. Ocak 1915'te Trabzon'un bombalanması üzerine Trabzon halkı da mülteci kafilesine katılacaktı.[508]

Adapazarı kazasının Karasu nahiyesi dahilinde bulunan Lazlar, Eylül 1916 tarihinde Geyve dahilindeki gayrimüslimlerin terk ettiği köylere nakil olundular. Karasu Lazları Geyve'ye sevk edildi ve kaza dahilindeki Lazların da bu iskân işine dahil edilmesi kararlaştırıldı. Seferberlikten evvel Trabzon vilayeti dahilinden gelip Geyve kazası dahilindeki Açarla Ormanlı'nın Han Yutan mevkiinde inşa edilen 7-8 kulübeye yerleşen Lazların ormanlarda yaptıkları tahribatdan dolayı bunlarında "kazaı mezkur dahilindeki kura-ı metrukeye nakil ve iskânıyla ormanların temin-i muhafazası" amaçlanıyordu.[509]

Müslüman Ermeniler

Askerî gereklerle "casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kur'a ve kasabat ahalisini münferiden veya müçtemian diğer mahallere sevk ve iskân" kararı alınan Ermeniler[510] arasında,

507 MAZC, 3, 2, 1, 22, 24 Ocak 1916 s.387.

508 İpek, 1999, çeşitli sayfalar.

509 TİGMA, 272, 11, 8, 11, 15.

510 Kısaca "Tehcir Kanunu" denilen 4 maddelik "Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete

sevk öncesi, sevk sırası ve sonrasında, dinlerini değiştirip Müslüman olmak için toplu ya da bireysel olarak başvuranlar vardı. İslâm dinine ve Osmanlı yasalarına göre artık Müslüman sayılacak bu kişiler, hem Hıristiyan hem de Müslümanlardan farklı sevk uygulamasına tabi tutulacaklardı.

Aslında, net bir politikadan bahsetmek mümkün değildi. Müslüman Ermenilerin sevk ve iskânı yer, zaman ve başvuru sayısına göre bir değişkenlik arz ediyordu. İhtida edenlerin bazen sevk edilmeyip yerlerinde kalmalarına izin veriliyor, bazen de Müslüman olmalarına rağmen sevkiyattan muaf tutulmuyorlardı. Aşağıda verilecek örneklerle bu girift yapı biraz daha netleştirilmeye çalışılacaktır.

Ermeni tehcirinin ilk aylarında ihtida edenlerin, o an bulundukları mahalde iskân edilmeleri isteniyordu. 22 Haziran 1915 tarihinde EUM tarafından tüm vilayet ve mutassarıflıklara Talat Paşa tarafından çekilen bir şifreli telgrafta, sevk edilen kafileler içinde toplu ya da bireysel ihtida edenlerin, bulundukları mülki sınırlar dahilinde tutulması isteniyordu:[511]

> "Van, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Ma'mûret-ül-azîz, Diyarbekir ve Sivas vilayetleri ile
>
> Canik Mutassarıflığına
>
> Şifre
>
> Vilayetiniz/Livanız'dan cenuba sevk edilen Ermenilerden münferiden ve müctemi'an ihtida edenlerin alıkonulması ve müctemi bulunanların vilayet/liva dahilinde dağıtılması ve bu tebligatımızın icab edenlere hususi surette tefhimi ile işbu telgrafname kopyesinin telgrafhaneden ahz ettirilerek imhası."

Sevke tabi tutulmayan Ermeniler, ihtida ederek Müslüman olmuş ailelerdi. Örneğin, aile reislerinin sevkinden sonra ihtida ederek yerlerinde kalmış olan Müslüman Ermenilere iaşe

---

karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat." *Takvimi Vekayi*, 19 Mayıs 1331 [1 Haziran 1915], Sayı 2189.

511 DH.ŞFR, 54, 100.

ve yevmiye tahsisi Ankara Valiliği tarafından, İAMM'nin isteğiyle, karşılanmıştı.[512]

İhtida ederek Müslüman olanların mallarına yönelik saldırılar hükûmet tarafından engellenmeye çalışırlarken, diğer Müslümanlar tarafından el konulmuş malların da iade edilmesine uğraşılıyordu.[513]

İhtida edenlere yeni nüfus tezkereleri veriliyordu. Bu yeni tezkerelerle Müslüman Ermenilerin "dikkat çekmeksizin" seyahat etmeleri ve bu durumun "bir yanlışlığa mahal" bırakmaması için, tezkerelerinin arkasına oturdukları kaza ve nahiye veya mahalle isimlerinin yazılarak mühürlenmesi nüfus dairelerinden istendi.[514] Aslında müslim, gayrimüslim tüm Osmanlı vatandaşlarına getirilen seyahat sınırlaması, seferberliğin bir gereğiydi ve ayrım gözetilmeksizin tüm tebaaya uygulanıyordu. Verilen tezkerelerle "serbestçe dolaştıkları" anlaşıldığından, "ihtida etmiş kaydı" düşülmeksizin bulundukları mahalin isminin tezkerelerinin arkasına yazılması gerekiyordu.[515] Bu uygulamaların suistimal edilme ihtimali düşünen hükümet, ihtidaların daha dikkatli kabul edilmesi için bu işle görevli memurları uyarıyordu.

Sadece sekiz gün sonra bir politika değişikliğine gidiliyordu. 1 Temmuz 1915 tarihinde tüm vilayet ve mutasarrıflıklara Talat Paşa tarafından çekilen bir telgraf ile, ihtida eden Ermenilerin sevki ile ilgili geniş bir talimat gönderiliyor ve ihtida "bir netice-i kanâ'at" olduğu için sevk meselesinde "mevzû-ı bahs" olunmaması ve bu şekilde vukû' bulacak ihtidâlara itimat edilmemesi isteniyordu. Bu gibi kişilerin, öteden beri kendilerini tehlikede gördükleri zaman ihtidaya başvurdukları ve bu yüzden müracaatların kati suretle kabul olunmaması; ihtida etseler bile tayin olunan mahallere sevklerinden vazgeçilmemesi emrediliyordu:[516]

---

512 TİGMA, 272, 11, 8, 7, 11.

513 TİGMA, 272, 11, 8, 8, 10.

514 DH.ŞFR, 76, 243-79.

515 DH.ŞFR, 61, 71.

516 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.58. DH.ŞFR, 54, 254.

"Erzurum, Adana, Bitlis Haleb, Diyârbekir, Trabzon, Ma'mûretü'l-azîz, Musul, Van, Urfa, Kütahya, Mar'aş, İçel, Eskişehir vilayet ve mutassarıflıklarına

Şifre

İhrâc olunan Ermenilerden bazılarının müctemi'an veyâ münferiden arz-ı ihtida etdikleri ve bu sûretle memleketlerinde kalmak çâresini te'mîne çalışdıkları anlaşılıyor. İhtidâ bir netîce-i kanâ'at olduğu için kat'iyyen bu gibi mesâilde mevzû'-ı bahs olamaz ve hiçbir zaman bu şekilde vukû' bulacak ihtidâlara i'timâd olunamaz. Binâ'en-aleyh öteden beri kendilerini, menfa'atlerini tehlikede gördükleri zaman bir vâsıta-i iğfâl olarak ihtidâ etdiklerini ileri sûren bu gibi kabîl eşhâsın mürâca'atlarına sûret-i kat'iyyede atf-ı ehemmiyyet edilmemesi ve bi'l-âhere İslâm namı altında da neşr-i mesfedetden geri kalmayacak bu âdemlerin ihtida etseler bile yine ta'yîn olunan mahallere sevklerinden sarf-ı nazar olunmaması ehemmiyyetle tebliğ olunur."

13 Temmuz 1915 tarihinde de benzer içerikte bir telgraf Kayseri mutasarrıflığına çekilir. EUM'den Talat Paşa imzasıyla çekilen telgrafta, Ermenilerin ihtidasının "menfaat amaçlı olduğu" için "teb'îdleri te'hîr" edilmemesi istenir.[517] İhtidaların çoğalması üzerine planlanan sevk işinin tehlikeye düşmemesi için, EUM'den Konya mutasarrıflığına 18 Ağustos 1915 tarihinde çekilen şifrede, Ermenilerin "ihtidası(nın) şayan-ı kabul" olunmaması gerektiği belirtiliyordu.[518] İhtidaları kabul olanlara ise bundan böyle "istisnai muamele" yapılmaması[519] ve diğerleri gibi "Tehcir Kanunu"na tabi tutulmaları isteniyordu:[520]

"Kale-i Sultaniye Mutassarıflığı'na

Mevzu-ı bahs gayr-i müslimlerin bundan böyle başka mahalle sevkleri sırasında müctemian vaki olan ihtidalarının ka-

517 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.69. DH.ŞFR, 54, 427.

518 DH.ŞFR, 55, 93.

519 DH.ŞFR, 54-A, 49. 20 Temmuz 1915

520 DH.ŞFR, 61, 221.

bulû mûvafık-ı siyaset değildir. Bunlardan izdivaç suretiyle te'yid-i ihtida edenler olursa münferiden birkaçının ihtidası kabul olunabilir."

Ancak sevk esnasında ve sonrasında ihtida edenlerin bu uygulamadan yararlanmayacakları ısrarla belirtilmesine[521] rağmen Tekirdağ Ermenileri, sevk sırasındaki ihtidalarından dolayı İzmit'ten çevrilerek Edirne'de "papazlarıyla birlikte" iskân ediliyordu.[522]

İhtida, memleketlerinden kopmak istemeyenlerin başvurduğu yöntemlerden biri olmuştu. Nitekim benzer kaygılarla ihtida eden ve bu nedenle sevke tabi tutulmayan iki katolik Hıristiyan, katolik kilisesindeki ayinlere tekrar 1917 yılında katılacaktı. Hükümet, bu kişilerin tekrar sevk edileceklerini öğrenir öğrenmez kesin bir talimat ile sevkiyatlarını önledi.[523]

Osmanlı kanunlarına göre ihtidaların kabul yaşı 15 idi; hükümet sevk sırasındaki ihtida başvuruları için asgari yaşı 20'ye çıkardı. Başvuru yapacak kişilerin ellerindeki nüfus vesikalarına göre yaşları tespit edilecekti. Sicill-i nüfusta kayıtlı olmayan veya yaşından şüphelenilen şahısların, yirmi yaşını tamamladıklarını bir vesika ile ispat etmeleri gerekiyordu. Bu gibilerin, Nüfus Kanunu'nun 60. maddesi hükmünce meclis-i idarede, yaş ve hüviyetleri tahkik edilecek, sicile kayıt edilecek ve ihtidaları hakkındaki başvurular öyle değerlendirilecekti.[524]

Müslüman Esirler

Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile birlikte ittifak halinde girdiği I. Dünya Savaşı'nda, İngiltere, Rusya, İtalya ve Fransa'ya karşı savaştı. Düşman devletlerinin birçok Müslüman sömürgeleri vardı. Rusya Türki halkları, İngiltere Hindu Müslümanları, Fransa Cezayirli

521 TİGMA, 272, 11, 8, 9, 2.

522 DH.ŞFR, 61, 272.

523 DH.ŞFR, 77, 96.

524 DH. SYS, 109, 1.

Arapları ve İtalya Trablusgarplı Arapları kendi saflarında Osmanlı'ya karşı savaştırıyordu. Halife Abdülmecit'in cihat çağrısına, Osmanlı toprakları dışında yaşayan Müslümanların büyük bir kesimi uymamıştı.

Savaş sırasında Osmanlı'nın ve müttefiklerinin İtilaf devletlerinden esir aldıkları askerler arasında büyük miktarda Müslüman halktan insanlar vardı. Osmanlı'nın elindeki esirlerin yanısıra, müttefiklerin esir edip Osmanlı devletine verdiği Müslümanlar vardı. Almanya, Rusya'dan esir aldığı askerler içinde yer alan çok sayıda Müslümanı Osmanlı'ya vermişti. Hükümet, bu esirlerin sevk ve iskânları için hazineden yüklüce para almıştı.[525]

Osmanlı kendisinin veya İttifak devletlerinin esir aldığı Müslümanları Osmanlı vatandaşlığına kabul ediyordu. Bunların düşman devletlerin baskısıyla ve etkisiyle Hilafet'e karşı savaşmak zorunda kaldığı düşünülüyordu. Bu nedenle, esir edilen Müslümanlar eğer isterlerse Osmanlı vatandaşlığına hemen kabul edilip özgür kılınıyorlardı. Örneğin, Kütü'l-Amare'de Osmanlı ordusu tarafından esir edilen Hintli Müslümanlar, "hilafet makamına bağlılıklarını artırmak" maksadıyla Bursa'ya gönderileceklerdi. Bununla ilgili EUM'den Hüdavendigâr vilayetine 18 Mayıs 1916 tarihinde bir şifreli telgraf gönderiliyordu.[526]

Osmanlı, topraklarında bulunan esirlere yönelik uygulamaları bir talimat halinde düzenlemişti. Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan "Üsera Hakkında Talimatname"ye göre esirlerin iaşe, ikamet ve iskânlarıyla Esir Komisyonları (Üsera Komisyonu) ilgilenecekti. Müslüman esirlerden Osmanlı vatandaşlığına geçenlerin sevk ve iskân işleriyle İAMM de ilgileniyordu. Bunlara artık muhacir gibi davranılıyordu. Nitekim, 6 Nisan 1918 tarihinde yayınlanan bir tamim ile, memalik-i Osmaniye'de kalmak ve tâbiiyet-i Osmaniye'ye geçmek isteyenlere Müslüman muhacir muamelesi yapıldığı hatırlatılıyordu.[527]

525 MAZC, 3, 2, 2, 38, 7 Mart 1916, s.262.

526 DH.ŞFR, 64, 73.

527 DH.MB.HPS.M, 33, 18, 6 Nisan 1918.

Müslüman esirlerin bir kısmı, eskiden Osmanlı toprakları dahilinde olup İtilaf Devletleri saflarında savaşa katılanlardı.[528] Hatta aralarında birçok Türk de vardı.[529]

Önceden Osmanlı vatandaşı olmayan esirlerin ise vatandaşlığa kabulü Meclis-i Vükela kararıyla oluyordu. Örneğin, 29 Haziran 1916 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla, Almanya'dan gelip iskân için devlet tarafından münasip mahallere sevk edilen esirlerden 81 şahsın Osmanlı vatandaşlığına başvurusu kabul ediliyordu.[530] 29 Haziran 1916 tarihinde Almanya'dan gelip münasip mahallere iskân için sevk edilen 81 Müslüman esir, Osmanlı tâbiiyetine kabul ediliyordu.[531] 23 Ekim 1916 tarihinde ise, Almanya'dan gelen 19 Müslüman esir vatandaşlığa kabul ediliyordu.[532] Bu tarihten sonra, sık sık Müslüman esirlerin vatandaşlığa alınmalarına rastlanacaktı.[533]

Osmanlı devletinin elindeki esirlerin miktarı 1916 yılı itibariyle 25.784 asker idi.[534] İAMM kayıtlarına göre, 6 Ağustos 1915 tarihine kadar Almanya ve Avusturya'nın Rus ve Fransızlar'dan aldığı esirler arasında bulunan 15 bin Türk ve Müslüman iskân edilmişlerdi.[535]

İskânları İAMM tarafından sağlanan Müslüman esirlerin, kendilerine gösterilen mahallerde ikametleri zorunluydu. Diğer muhacirler ve mülteciler gibi iskân edildikleri yerleri terk etmemeleri gerekiyor ve buna uymayan bazı esirler daha sıkı gözetime tabi tutuluyorlardı. Örneğin, Tunuslu ve Cezayirli savaş esirlerinden bir kısmı belli bir yerde durmadıkları için Bursa'da gözetim altında bulundurulacaklardı.[536]

---

528 DH.SN.THR, 74, 90, 14 Mayıs 1917.

529 TİGMA, 272, 11, 35, 6, 2.

530 MV, 243, 69, 29 Haziran 1916.

531 MV, 243, 69.

532 MV, 245, 82, 23 Ekim 1916.

533 MV, 248, 14 ve MV, 248, 64.

534 Mesut Çapa, "I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İtilaf Devletleri Esirleri", *Toplumsal Tarih*, C. 11 S.66, Haziran 1999, s.54.

535 TİGMA, 272, 11, 35, 6, 2.

536 TİGMA, 272, 11, 12, 39, 11.

İAMM, muhacirlere olduğu gibi esirlere de hane ve arazi veriyordu. Müdüriyet bunları bir süre iaşelendirmenin yanısıra iş sahibi de yapmaya çalışıyordu. Metruk arazi ve işyerleri ve hatta iş yapmaları için sermaye veriliyordu. Bu gibi yardımlar, adlarına zimmet ediliyor ve diğer muhacirler gibi ellerinden senet alınıyordu.[537]

Örneğin, Konya'da iskân edilen esirlerin arabacılıkla uğraşarak geçimlerini sağlamaları için gerekli kolaylıklar sağlanıyordu.[538]

20 Kasım 1917'de çıkarılan bir tamimle, Müslüman esirler muhacirler gibi mali mükellefiyetlerden iki sene muaf kılındılar.[539]

Müslüman esirler genellikle batı bölgelerindeki vilayetlere iskân ediliyorlardı. Örneğin, 19 Nisan 1916 tarihinde Kûtü'l-Amare'de İngiliz ordusundan esir edilen 10.440 Hintli'nin,[540] İAMM tarafından Bursa'ya gönderilmesi düşünülüyordu.[541] 1916 tarihinde Osmanlı topraklarında bulunan esirlerin büyük çoğunluğu Resülayn, Amanos ve Toroslar'da bulunuyordu. Resülayn'da 4.044 ve Amanos'ta 2428 Hintli esir bulunurken; Toros'ta 1537, Ankara'da 601 ve Afyonkarahisar'da 396 Rus savaş esiri bulunuyordu.[542]

Türkler

İmparatorluğun asli unsuru olan ve toprak kayıpları ile birlikte Avrupa'dan, Balkanlar'dan ve Kırım'dan sürülen Türkler, nüfus açısından kritik bölgelere ve vatan savunusu açısından stratejik önemde bulunan yerlere iskân edilmişlerdi. Balkanlar'dan gelen Türk muhacirlerinin yanısıra, göçebe ve yarı göçebe Türkmen aşiretlerinin iskânı da İttihat ve Terakki'nin uğ-

537 DH.UMVM, 124, 40, 18 Mayıs 1918.

538 DH.İUM, E, 14, 111.

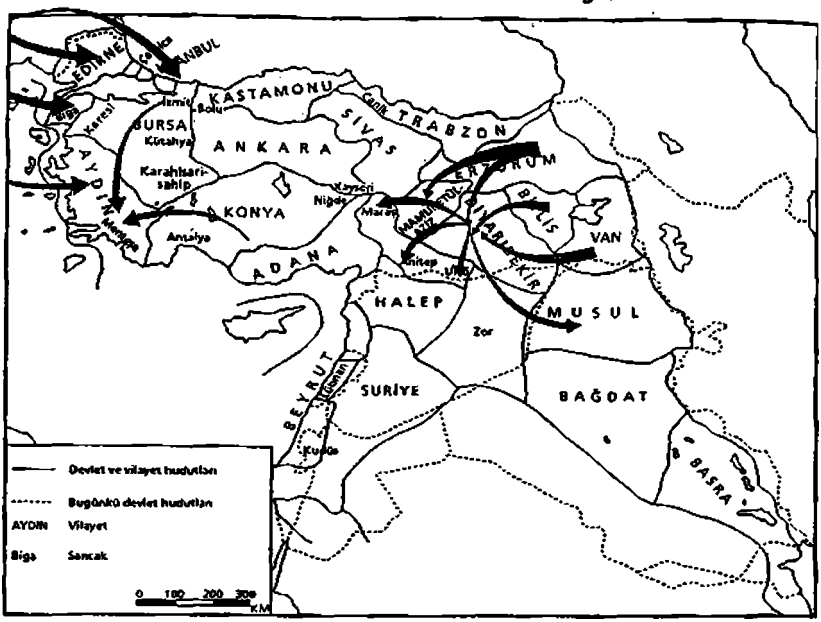
539 DN.MB.HPS.M, 31, 61

540 Çapa, Haziran 1999, s.49.

541 DH.ŞFR, 64, 73, 18 Mayıs 1916.

542 Çapa, Haziran 1999, s.54.

Harita 8. Türklerin sevk edildikleri bölgeler

raş alanlarından biriydi.

Göçebe aşiretlerin bir plan ve program doğrultusunda iskânlarında, ekonomik kaygıların yanısıra bazı bölgelerde Müslüman çoğunluğu artırma amacı da rol oynuyordu. Göçebeler, vergi ve askerlikten kaçıyor; yerleşik halka zarar verip asayişi bozuyorlardı. Kürt, Arap aşiret ve urbanıyla birlikte Türkmen aşiretleri de devletin otoritesinden uzak, müstakil ve göçebe hayat yaşıyorlardı. Bunları toprağa bağlamak ve ameliyelerini muhafaza eden bu anasırdan istifade etmek lüzumu hissedilmiş ve AMMU bünyesinde bir de Aşaîr Şubesi tesis edilmişti. Bu şubenin tahminine göre Anadolu'da yaşayan Türkmen göçebe nüfusu 1 milyon civarında idi. Fakat bu şube, amacına uygun bir şekilde teşkil edilmediği için ve müdüriyet, muhacir iskânını asıl vazife olarak aldığı için aşiretler iskânında uzun bir süre faaliyet göstermemişti.[543]

543 TİGMA, 272, 12, 37, 21, 1.

İttihat ve Terakki hükümeti aşiret ve göçebelerin iskânları için, Osmanlı'nın tarihsel deneyimi ile Batılı bilimsel bakışı yoğurma düşüncesindeydi. AMMU iskân işinde Batı birikiminden faydalanmak istemiş ve yayınladığı birtakım broşür ve kitaplar ile iskân işini daha planlı ve bilinçli yapmaya çalışmıştı. Müdüriyetin yayınları arasında "İskân-ı Muhacirîn", "Kürdler" gibi eserlerin yanısıra "Türkmen Aşiretleri"[544] adlı bir çalışma da vardı. Bu broşür tüm şubelere ve yerel muhacir memurlara gönderilmiş, iskân işinde bu bilgiler temelinde davranılması sağlanmıştı. Eserin sunuş bölümünde, Anadolu'da yaşayan ahalinin sülüsünü (1/3), Türkmenler'in oluşturduğu, bunun da iktisadi açıdan dikkate değer bir olgu olduğu belirtiliyordu. Ayrıca, Kürtler ve Araplar arasında yeralan Türkmenler'in "Türk hakimiyetini takviye" eden bir kitle olduğu söyleniyordu.[545] 30 Mayıs 1918 tarihinde EUM tarafından Adana ve Konya vilayetleriyle Eskişehir, Kütahya, Maraş vesair mutasarrıflıklara çekilen bir şifre ile, buralarda yaşayan "Tahtacı, Çepni adı verilen Yörüklerin ahval ve vaziyet-i ictimaiyeleri, mikdar-ı nüfusları, hangi havalide ne zamandan beri bulundukları ve ne gibi işlerle iştigal ettikleri hakkında" tetkikat yapılması emrediliyordu.[546]

Son yıllarda Türkmen aşiretlerinin iskân edildiği bölgelerin başında, Adana ve Konya illeri gelmekteydi. 1913 başlarında bu vilayetler dahilindeki göçebe aşiretlerin iskânı ve bunlar için Çukurova çiftliğinde köylerin teşkili hakkında çok geniş talimatnameler hazırlanmıştı.[547] Bu illerin yanısıra Edirne, Aydın ve İzmit vilayetleri dahilinde mevcut Türk aşiretlerinin köylere iskânı ve aşiret hayatınının derecesinin yükseltilmesi faaliyetlerine I. Dünya Savaşı'nda da devam edildi.[548]

---

544 *Türkmen Aşiretleri*, AMMU Neşriyatından:2, Muharirleri: Doktor Friliç ve Mühendis Rolig, Almanca'dan Tercüme edilmiştir, Tab ve neşri: Kitabhane-i Suudi, 1334, İstanbul, 546 sayfa.

545 *Türkmen Aşiretleri*, s.3.

546 DH.ŞFR, 87, 350, 30 Mayıs 1918.

547 DH.İD, 584, 11, 5, 31.

548 DH.ŞFR, 55, 125.

Göçebe Türklerin yanısıra Balkanlar'dan kovulan Türkler de vardı. Bunlar çoğunlukla İzmir, Edirne, Adana ve Karesi'ye yerleştiriliyorlardı. Bu iskân siyaseti, İAMM'nin Diyarbekir vilayetine 11 Temmuz 1915 tarihinde çektiği telgrafta; "şimdiye kadar gelen Türk muhacirînin kısm-ı azamı hükümetçe takip edilen siyaset-i iskâniye neticesi olarak İzmir, Edirne, Karesi ve Adana'ya yerleştirilmişlerdir"[549] biçiminde ifade ediliyordu. Gelibolu yarımadası, Ayvalık, Edremit gibi Rum nüfusun yoğun olduğu yerlerde, nüfus dengesinin Müslümanlar lehine sağlanması için Rumeli'den gelen muhacirlerin öncelikli olarak bu gibi yerlerde iskân edilmesine dikkat ediliyordu.[550]

Hükümet, Türk nüfusunun azaldığı yerleri, gelen muhacirlerle takviye etmeye çalışıyordu. Edirne vilayeti başta gelen bölgeydi. 1800'lü yıllardan beri işgallere uğrayan ve harekat merkezi olan Edirne vilayeti elde tutulursa İstanbul'un korunması daha kolay olacaktı. Edirne'deki nüfus kompozisyonu ile ilgili Başkumandanlık'tan Sadaret'e gönderilen bir tahriratta, bu havalide çoğunluğu oluşturan Müslüman Türklerin her muhaberede göç ederek azaldığına, buna karşılık ikinci derecede çoğunluğu teşkil eden Rum nüfusunun gittikçe arttığına dikkat çekiliyordu. "Bu duruma mahal bırakmamak için Makedonya ve Trakya'nın diğer kısımlarından hicret etmekte olan ahalinin keşif suretiyle buralarda iskânı için her sancak dahilinde mülkiye ve askeriyeden bir komisyon teşkil edilerek vilayet dahilinde nerelere ne kadar göçmen iskân" edilebileceğinin araştırılması istenmekteydi.[551]

Askerî faydaların yanısıra ekonomik faydalar da gözlerden uzak tutulmuyordu. Mahmut Şevket Paşa Türk muhacirlerin ekonomiye getireceği faydalar konusunda 13 Mayıs 1913 tarihinde şunları yazmaktaydı; "Balkanlar'daki 3 milyon Türk'ün Anadolu'ya yerleştirilip, yerleştirilmeyeceği hususunda incelemelerde bulundum. Bu iş için en az 3 milyon altın lazımdı. Zaten bu iş tedricen ve çok uzun müddet zarfında olabilirdi.

549 DH.ŞFR, 54, 402.

550 BEO, 312624'ten aktaran Ağanoğlu, *a.g.e.*, s.42.

551 A. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.116.

Bir kısım muhacirleri Üsküdar ile İzmit arasına yerleştirmek ve bu mıntıkayı meyve bahçesi haline getirmek istiyordum. Böylelikle bütün Avrupa'ya meyve ihraç etmemiz pekala mümkündü."[552]

Aradan geçen birkaç yıla rağmen Balkan muhacirlerinden henüz iskân edilmeyenler vardı. Çoğu, Bulgar, Rum, Ermeni gibi gayrimüslimlerden boşalan hane ve arazilere yerleştirileceklerdi. Çoğunlukla 30 Mayıs 1915 Tehcir Kanunu uygulaması sonrası metruk köylere iskân olunacaklardı. Örneğin, Haziran ayında, aralarında Türklerin de bulunduğu Müslüman muhacirlerin, misafireten bulundukları Konya vilayetinden Diyarbekir, Adana, Sivas gibi illere sevk edilmeleri İAMM tarafından isteniyordu.[553] Ardından, söz konusu bu illere çekilen telgrafla gereken hazırlıkların yapılması istendi.[554] 1 Temmuz 1915 tarihinde İAMM tarafından Diyarbekir vilayetine çekilen bir şifreli telgrafta, "Mülhakâtla muhâbere edilmekte olunduğundan Türk muhaciri gönderilecektir. Mamafih Arnavud ve Boşnak muhacirlerin de iskânları zaruri" denmekteydi.[555]

Hüdavendigâr vilayeti ve Karesi mutasarrıflığı dahilinde de büyük miktarlarda henüz iskân edilmemiş Balkan muhaciri vardı. Bunların arasında, "henüz iskân olunmayan ve Türk unsuruna mensup bulunan muhacirlerin" Marmara adalarına sevki isteniyordu. 31 Temmuz'da İAMM tarafından Hüdavendigâr vilayeti ve Karesi mutasarrıflığına çekilen şifreli telgrafta, Rumlar'dan boşaltılan Marmara adalarında muhacirlerin acilen iskân edilmesi ve diğer yandan vilayet dahilinde henüz iskân edilmeyen Türk muhacirlerinin de en kısa sürede adalara sevkleri isteniyordu:[556]

552 *Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Sevket Paşa'nın Günlüğü*, İstanbul, 1988'den aktaran Ağanoğlu, *a.g.e.*, s.41.

553 DH.ŞFR, 54, 246, 30 Haziran 1915.

554 DH.ŞFR, 63, 187, 4 Mayıs 1916.

555 DH.ŞFR, 54, 272, 1 Temmuz 1915.

556 DH.ŞFR, 54-A, 203, 31 Temmuz 1915.

"Hüdavendigâr vilayetine
Karesi mutasarrıflığına
Şifre
24 Haziran 331 tarihli telgrafnameye zeyldir. Tahliye edilen Marmara adalarında muhacir iskânı kesb-i [kazanç] müsta'celiyyet [ivedi] etdiğine işarat-ı sabıka vecihle dahil vilayet/livada henüz iskânları icra edilmiyen ve Türk unsuruna mensub bulunan muhacirînin sûrat-i mümkûne ile zikr olunan adalara sevkleri..."

Midilli ve Girit mültecileri de, ahalisi "tahliye edilen köylere" iskân edileceklerdi.[557] Hüdavendigâr sahil ve bağlı adalarına Türk muhacirleri sevk edilirken, Arnavut ve Boşnak muhacirler Sivas'a gönderiliyordu.[558]

Ancak I. Dünya Savaşı sırasında da Balkanlar'dan muhacir geliyordu. Bu defa Sırbistan'dan gelenler çoğunluktaydı. Edirne vilayeti büyük muhacir akımı karşısında AMMU'ya danışmak zorunda kalır. Müdüriyet'ten gelen 6 Ağustos 1916 tarihli cevabi yazıda; dahile firar eden muhacirlerden "sadece Türk olanların kabulü" istenir.[559] Müdüriyet 25 Aralık 1917 tarihinde, Edirne vilayetine tekrar bir şifreli telgraf göndererek, sınırdan geçen muhacirler içindeki Çingenelerin alıkonulması ve Türklerin geçişine izin verilmesini emreder:[560]

"Edirne vilayetine
Şifre
Sırbistan'dan gönderilen muhacirlerden sadece Türklerin kabul edilmesi ve Kıptî sevkinin durdurularak evvelce gelenlerin iadeleri..."

Balkanlar'dan gelenlerin yanısıra Doğu'da Rus yıkımından kaçan mülteciler içinde de Türkler vardı. Bunlar çoğunlukla kadın, ihtiyar ve çocuklardan oluşuyordu ve sefil bir halde iç

557 DH.ŞFR, 54-A, 361.
558 DH.ŞFR, 54-A, 357, 10 Ağustos 1915.
559 DH.ŞFR, 66-157.
560 DH.ŞFR, 82, 181, 25 Aralık 1917.

bölgelere iltica ediyorlardı. Bir an önce iskân edilip sıcak bir yuvaya kavuşturulmaları gerekiyordu. Rus ordusundan kaçan mültecilerin en yakın toplanma yeri Urfa, Bitlis ve Diyarbekir illeriydi. Siirt ve Garzan gibi istila edilmemiş kazalarda yerleşen Türk mültecilerden bazıları muhacir memurların basiretsizliği yüzünden kış mevsiminde Diyarbekir'e sevk ediliyorlardı. Ağır iklim koşulları nedeniyle Türk mülteciler, perişan bir halde Diyarbekir'e varıyordı. Bunun üzerine AMMU, 25 Aralık 1916 tarihinde Bitlis vilayetinden, mültecilerin hangi sebeple kış koşullarında Diyarbekir'e sevk edildiklerini sorar.[561]

İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı'nın başlarında, Suriye ve Halep dışındaki Arap bölgelerini Türk iskân mıntıkası dışında bırakmıştı. 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, görev alanı içinde Arap urbanına karşı kritik noktalarda Türk muhacirlerinin iskân edilmesini düşünüyordu. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 15 Ocak 1916 tarihinde Cemal Paşa'ya gönderdiği bir şifreli telgrafta Türk muhacirlerin, Filistin'de ve Suriye'de iskânları meselesinin "ayrıca tedkik ve teemmül edileceğini" dile getirir.[562] Ancak, ya yapılan tedkik sonucu iskân kararı çıkmamış veya çıkmış ise de bir süre sonra patlak verecek Arap isyanı yüzünden gerçekleşmemişti. 1 Nisan 1916 tarihinde AMMU tarafından Bağdat, Bedre, Horasan, Hanikin, Mendeli ve Divaniye'de bulunan "Türklerin sayısı, Arap veya Kürtlere göre oranları, dilleri, eğitim ve iktisadi durumları hakkında" Bağdat vilayetinden bilgi istendi.[563]

Daha önceki yıllarda Suriye'de yerleştirilmiş olan Türk muhacirler, iaşeleri sağlanarak Halep ve Adana'da tahliye edilen Ermeni köylerine sevk ediliyorlardı. Bu boşalan yerlere de Trablusgarp muhacirleri ile urban-ı aşâirden temeddüne yatkın olanlar iskâna çalışılmıştı.[564] Ancak bir yıl sonra Halep vilayeti de Türk iskân mıntıkası dışına çıkarılır. 3 Ağustos 1916 tarihinde Talat Paşa ta-

561 DH.ŞFR, 71, 74, 25 Aralık 1916.

562 DH.ŞFR, 60, 10, 15 Ocak 1916.

563 DH.ŞFR, 63, 151.

564 DH.ŞFR, 53, 205, 1 Haziran 1913 tarihinde İAMM'nden Suriye vilayetine çekilen şifre.

rafından Halep vilayetine çekilen bir şifrede; "Haleb vilayeti iskân mıntıkası haricindedir. Mezkur mültecileri talimat hilafına oraya gönderen mahallin işarıyla beraber Türklerin Ayıntab ve Kürdlerin İçel'e sevkleri muktezidir"[565] denilmekteydi.

Doğudan Rus ilerlemesinden kaçıp civar illere sığınan Türk mültecilerinin sayısı fazlaydı, bu nedenle bir kısmı Musul'a sevk edilmişti. İttihat ve Terakki'nin bu mülteciler hakkında yeterli bilgisi yoktu. Bu yüzden 6 Mayıs 1916 tarihinde Talat Paşa tarafından Musul vilayetine çekilen bir şifrede; "1- Menatık-ı harbiyeden vilayete gelen mülteciler meyanında Türk, Kürd ve İranlılardan İranlılar hangi şehir veya kabiledendir. Şiimidir sünnimidir. Lisanları nedir?" sorularına cevap isteniyordu.[566] Dört gün sonra Türk mültecilerin vilayet dahilinde münasip bir yere iskânları Talat Paşa tarafından buyuruluyordu:[567]

> "Musul vilayetine
> Şifre
> 24 Nisan 332 şifreye. Türk mültecilerin vilayet dahilinde münasib bir yere iskânları muvafıkdır. Fakat Kürdlerin Fi 23 Nisan 332 tarih 5569 nolu şifre mucibince behemahal Anadolu'da iskân edilmek üzere sevkleri lazımdır."

Kürtler, Araplar, Arnavutlar gibi Türkler için de iskân mıntıkaları belirlenmişti. Türk mültecileri için belirlenen iskân mıntıkalarından Doğu'da olanlar Urfa, Zor, Maraş ve Ayıntab idi.[568] Muhacir ve mülteciler kendileri için önceden belirlenen iskân mıntıkalarında iskân edilirlerdi. Zorunlu bir durumla karşılaşmadıkça iskân yerlerini değiştiremezlerdi. 13 Kasım 1916 tarihinde AMMU tarafından Diyarbekir vilayetine çekilen cevabi bir telgrafta, "Yerleşmiş bulunan Türklerin hiçbir suretle yerlerinden kaldırılmaması" isteniyordu. Ancak çok özel şartlarda, iskân mıntıkaları dışında iskân edilebilirlerdi. Örneğin, Sivas'ta dağıtım sonrası "fazla kalan Türk mültecile-

565 DH.ŞFR, 66, 127.
566 DH.ŞFR, 63, 224.
567 DH.ŞFR, 63, 273, 10 Mayıs 1916.
568 DH.ŞFR, 64, 93.

ri" için böyle bir durum söz konusuydu. 25 Temmuz 1916 tarihinde Sivas vilayetine bir şifre çekilerek, "Fazla kalan Türk mültecilerinin Kürdlere tahsis edilen menatıkda iskânı zaruri olduğundan bunların Kastamonu, Ankara, Konya ve Ma'mûret-ül-azîz vilayetleriyle Niğde sancağına sevkleri muktezidir." deniyordu.[569]

Türkler için belirlenen iskân mıntıkalarından biri de demiryolu güzergâhlarıydı. Büyük masraflar ve bedellerle inşa edilmiş hatların ülke savunması ve askerî nakliyat açısından önemi ortadaydı. Hatların güvenliği ordunun hızlı hareket etmesini sağlayacak en önemli şarttı. Bu nedenle, Rus Ordusu'ndan kaçıp Urfa'ya gelen Türklerin nerelerde iskân edilmesi sorusuna cevaben İAMM, 22 Haziran 1916 tarihinde bir şifre gönderir ve "bilhassa Gazze aşiretinin tecavüzatına [karşı] oralarda Türk muhacirlerinin iskân edilmeleri"ni ister.[570]

569 DH.ŞFR, 66, 74.

570 DH.ŞFR, 65, 65.

İKİNCİ AYRIM

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHACİR VE MÜLTECİ İŞLERİ

Muhacirlere Yapılan Yardımlar

I. Dünya Savaşı boyunca İttihat ve Terakki hükümetinin belki de en önemli uğraşı muhacir ve mültecilerin iskânı olmuştu. Talat Paşa, cephelerden daha çok savaşın beraberinde getirdiği nüfus hareketleri ile ilgileniyordu. Mülteci veya muhacirlerin sevklerinin sorunsuz olmasına çalışılıyor, iskân işinin belirli bir plan etrafında gerçekleştirilmesi için büyük çaba sarfediliyordu. Muhacir ve mültecilerin sıkıntılarını hafifletmeye, sevk sırasında kayıpları en aza indirmeye ve bu insanların bir an önce iskân edilerek üretici bir hale geçmeleri sağlanmaya çalışılıyordu.

Hükümetin yaptığı yardım ve getirdiği kolaylıklar temel olarak sevk sırasında sağlanmış, iskân sonrasında da sürmüştü. Kafilelerin binbir zorluklarla memalik-i Osmaniye'ye giriş yaptıkları andan son sevk mahalline varışlarına kadar, can güvenliklerinin sağlanması, bulaşıcı hastalıklara karşı korunmaları, uygun hava şartlarının kollanmaları, yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının giderilmesi, demiryolu ve benzeri nakliye araçlarının ücretsiz ya da çok düşük ücretlerle tahsis edilmesi gibi desteklerde bulunuluyordu. İskânlarından sonra bile bir süre-

liğine muhacir tahsisatından günlük ödenek verildiği oluyordu. Aşaîr ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi (Aşiretler ve Muhacirler Genel Müdürlüğü, bundan böyle AMMU) hükümetten her muhacir ve mülteci başına senelik 166 kuruş düşecek şekilde ödenek alıyordu.[1]

Muhacirler hükümetin gösterdiği mıntıkalarda iskân olmak zorunda idiler. Kendi paralarıyla arazi satın alarak bir başka mahalde yerleşmek isteyenlerin herhangi bir başka mahzur olmadığı takdirde ve daha sonra iskân yardımı talep etmeyeceklerine dair senedi imzaladıktan sonra, arzu ettikleri mahale gidebilecekleri muhacir nizamnamesinin 6. maddesinde belirtilmişti.[2] Ancak, I. Dünya Savaşı'nda bu hak pek kullanılmayacaktı. Çünkü, iskân politikasının başarıyla hayata geçmesi için iskân edilenlerin yerlerini terk etmemeleri gerekiyordu.

Muhacirlerin yollarda ve yerleştikleri yerlerde istirahatleri ve bütün ihtiyaçlarının temini ile hastaların tedavi ve ilaçları muhacir tahsisatından karşılanıyordu.[3]

Muhacirlerin, geldikleri bölgelerin iklim ve arazi şartlarına benzer bölgelerde iskânları amaçlanıyordu. 1913 tarihli İskân-ı Muhacirîn Nizamnamesi'nin 31. maddesinde; "Muhacirînin vürudunu müteakib geldikleri yerlerin tesirat-ı iklimiyyesi"nin göz önüne alınacağı belirtilmişti.[4] Ancak, savaş koşullarında buna pek dikkat edilmeyecekti.

İskân edilen ailelere ev ve arazinin yanısıra zirai araç, hayvan ve tohumluk zahire yardımı yapılıyordu. Kent kökenli ve meslek sahibi olanlar da, kendilerine uygun işleri buralarda yapabilecekleri için, ilçe veya il merkezlerine iskân ediliyor ve işyeri ve üretim araçları da mümkün mertebe temin edilmeye çalışılıyordu.[5]

---

1 MMZC, 3, 4, 1, 21, 22 Aralık 1917, s.361.

2 DH.EUM.MTK, 47, 24, 16 Eylül 1914.

3 DH.HMŞ, 27, 45, 12 Eylül 1914.

4 İskân-ı Muhacirîn Nizamnamesi, İstanbul, Matbaayı Amire 1329(1913), OAK 4904. Ayrıca tam metin transkripsiyonu için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-13)*, TTK Yayınları, Dizi 16, S. 72, Ankara, 1994, s.110-115.

5 DH.UMVM, 123, 21, 6 Nisan 1915.

Hükümet, sanatkârların kendi işlerini kurmaya yardım ederken bir yandan da devlet kurumlarında çalıştırarak muhacirlerden karşılıklı fayda sağlamaya yöneliyordu. Bu kurumlardan en başta geleni, darülmesai idi. Darülmesaide çalışan muhacirlerden çocuklara asgari otuz para, azamî 60 para verilirken, büyüklere asgarî 60 para azamî üç kuruş veriliyordu. Ancak maaşlar, genelde azami düzeyde tutuluyordu.[6]

Muhacirlere iş sahası yaratılarak devlete yük olmaktan kurtarılmaları gerekiyordu. Üzerinde titizlikle durulan bu hedefe kısa sürede ulaşılacaktı. Nitekim, 1917 sonlarına doğru muhacirlerin %70'inin iş sahibi kılındığı AMMU müdürü Hamdi Bey tarafından bir meclis toplantısında açıklanacaktı.[7]

30 Mayıs 1915'te toplanan Meclis-i Vükela, Ermenilerin savaş alanından uzaklaştırılması ile ilgili aldığı karar içinde Müslüman muhacirlerin sorunlarına da yer veriyordu. Boşaltılan şehir ve kasabalarda Ermenilere ait taşınmaz malların sayımının yapılacağı, cinsleri, miktar ve kıymetleri tespit edildikten sonra, bu köylere yerleştirilecek muhacirlere dağıtılacağı belirtiliyordu. Dağıtım sonrası artakalan veya kullanamayacakları zeytinlik, dutluk, bağ ve portakal bahçesi, han, fabrika, depo ve dükkân gibi gelir getirecek taşınmaz malların açık artırma yoluyla satılması ve bu yolla elde edilen paranın, sahipleri adına mal sandıklarına devredilmesi de alınan kararlar arasındaydı.[8]

Muhacirlere sağlanan muafiyetlerden başlıcaları mali ve askeri vergilerden muafiyetti. 1913 tarihli muhacir nizamnamesine göre, Rumeli'den gelen muhacirlerin hicret tarihlerinden itibaren 6 sene tekalif-i askeriyye ve 2 sene tekalif-i maliyeden muaf tutulmaları kararlaştırılmıştı.[9] Muafiyetlerin hicret tarihinden itibaren işletilmesi, muhacirler için sorun yaratacağından bu sürenin iskân tarihinden itibaren başlatılması uygulamasına geçilecekti.

Rumeli'den hicret devam ediyordu, bu arada bunların yaşa-

6 MAZC, 3, 3, 1, 18, 4 Ocak 1917, s.225.

7 MMZC, 3, 4, 1, 21, 22 Aralık 1917, s.361.

8 MV, 198, 163, 30 Mayıs 1915.

9 DH.EUM.MH. 60, 29, 3 Eylül 1913.

mını kolaylaştırıcı ek kanun, tamim ve tebliğler yayımlanıyordu. Örneğin, Rumeli'den hicret eden tüccarın bir defaya mahsus olmak üzere nakledeceği eşyadan gümrük resmi alınmamasıyla ilgili geçici bir kanun, 31 Mayıs 1914 tarihinde yürürlüğe konmuştu.[10]

. Balkan Savaşı ve ardından patlak veren I. Dünya Savaşı'nda, İslâm halkının verdiği zaiyatı telafi etmek için 6 çocuklu ailelere maaş tahsisatı konusunda bir kanun layihası, Bakanlar Kurulu'na Ekim 1915'te sunuluyordu.[11]

Rumeli muhacirlerinin emlak tasarruf vesikalarının harç ve rüsum ile Hicaz demiryolu ianesinden istisna tutulmaları hakkında mevcut olan geçici kanun hükmü, Kasım 1915 tarihinde tekrar uzatılıyordu.[12]

1914 yılında Balkan Savaşı'ndan dolayı hicret eden muhacirler ile istila altındaki mahaller ahalisinden olan mültecilerin, iskân ve iaşe yardımı almak için tüm resmî daire ve belediyelere verecekleri arzuhaller, Hicaz ilmuhaberinden ve damga vergisinden muaf tutuldu.[13]

Hükümetin belirlediği iskân yerine yerleştirilen muhacir ve mülteci ailelerinin yerlerini keyfî olarak değiştirmeleri yasaktı. Bunun gerisinde, iskân politikasının başarıyla yürütülmesi ve giderlerin önlenmesi kaygısı vardı. Hükümetin belirlediği mıntıka dışında yerleşmek isteyenlerin, gidecekleri yerlerde bir akrabalarının mevcut olması gerekiyordu. Böyle bir durumda olan ailelerin sevk ve iskân masraflarının kendileri tarafından karşılanması zorunluluğu vardı. Ancak, "hükümetin iskân ve iaşe gibi hiçbir yardım taleb etmiyeceklerini beyan etmiş olmaları hasebiyle akrabalarının bulundukları mahallere gitmelerine müsaade edilen mültecilerin gittikleri yerde yine yardım talebinde bulunduklarından bu gibilerin bulundukları yerlerden ayrılmalarına müsaade edilmemesi" yönünde bir karar alınıyordu.[14]

10 MV, 233, 153, 31 Mayıs 1914.

11 MV, 199, 37, 3 Ekim 1915.

12 MV, 203, 96, 2 Kasım 1915.

13 DH.EUM.VRK, 16, 42.

14 DH.HMŞ, 27, 74.

Muhacir ve mültecilere iaşe ve iskân masrafları için yapılan yardımlar, muhacirîn tahsisatından sağlanmaya çalışılıyordu. Bunun yeterli olmadığı durumlarda seferberlik tahsisatı, Harbiye Nezareti tahsisatlarından da yardım alınıyordu. 4. Ordu bölgesinden ihraç edilmiş Müslümanların memleketlerine iadeleri de hükümet tarafından sağlanacaktı. Bunun giderleri seferberlik tahsisatından karşılanacaktı.[15]

Hükümet muhacirlere elinden gelen yardımı yapmaya çalışıyordu, ancak devlet bütçesindeki sıkıntı ve aşırı savaş giderleri sebebiyle daha önce yaptığı yardımlara son verecekti. Örneğin, muhacirler için Ziraat Bankası'na 3 milyon liralık, istikraz akdine dair geçici kanun, 25 Ekim 1915 tarihinde tekrar işleme konulmuyordu.[16]

Gerektiğinde iskân edilecek muhacirlerin mirî ormanlardan kereste ihtiyaçlarını sağlamalarına izin veriliyordu. Dört sene öncesinde de bu kanun tatbik edilmişti. Böylece kendi konutlarının inşası için kerestenin yanısıra, ısınmak için odun temin edebileceklerdi. Örneğin, Edirne vilayeti ve Çatalca sancağı için bu meyanda bir kanun layihası düzenlenmişti.[17]

İaşe Yardımı

Muhacir ve mültecilere yaşamlarını sürdürmeleri için nakit para yardımı yapıldığı gibi zahire yardımında da bulunulmuştu. Yardıma muhtaç bilumum muhacir ve mültecilere verilen iaşeler içinde, buğday, arpa, mısır gibi tahılların yanısıra un ve ekmek de yer alıyordu. Bu uygulamaya başlarda 3. Ordu mıntıkası dahilinde, 1917 yılının sonlarına doğru da diğer bölgelerde rastlanıyor.[18]

Ordu ile ahalinin iaşesini temin zımnında neşredilen 23 Temmuz 1916 tarihli geçici kanuna göre daha önce yedi bölgeye ayrılmış olan iaşe mıntıkaları şu şekilde düzenlenmişti;

15 MV, 211, 169, 10 Nisan 1918.

16 MMZC, 3, 1, 1, 41, 25 Ekim 1915.

17 MAZC, 3, 3, 2, 45, 19 Mart 1917, s.252.

18 DH.İUM, 22, 1, 6, 16 Aralık 1917.

Birinci mıntıka; İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu (Sinop Sancağı hariç) vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kale-i Sultaniyye, Karesi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livaları. İkinci mıntıka; Diyarbekir ve Ma'mûret-ül-azîz vilayetleriyle Maraş, Urfa, Antep livaları. Üçüncü mıntıka; Sivas, Trabzon vilayetleriyle Kayseri, Samsun, Sinop livaları. Dördüncü mıntıka; Adana, Halep, Şam, Beyrut vilayetleriyle Kudüs, Cebel-i Lübnan, İçel livaları. Beşinci mıntıka; Musul vilayetiyle Zor livası.[19]

3. Ordu mıntıkasında bir süre iaşe fiatı üzerinden 300 gram hesabıyla zahire veriliyordu. Bu miktar muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamadığı için, iaşe müdüriyeti, Dahiliye Nezareti'ne bağlı İdare-i Umumiye Vilayat Müdüriyeti'nden, zahire miktarında artış yapmasını istiyordu. Ancak, bu miktarın artışı halinde halkın iaşe sıkıntısına düşeceği ve tahıl ithal etmek zorunda kalınacağı gerekçesiyle yeni mahsulün alınacağı zamana kadar bir değişiklik yapılmayacaktı.[20]

Tatbik edilecek zahire yardımına göre, büyükler için 400 gram, 10 yaşından küçük olanlar için 300 gram un yardımı yapılacaktı. Bunun mümkün olmadığı durumlarda büyüklere 440 gram küçüklere 330 gram buğday verilecekti. Muhtaçlara ekmek verilmesinin mümkün olduğu durumda büyükler için 600 gram küçükler için 450 gram yeterli görülmüştü, ancak mısır ve arpa verildiği takdirde bu miktarlara %10 zam olunacaktı. Para yardımı alanlar ise yanlarında bulunan bordroların tanziminden sonra iaşe ambarlarından ve iaşe teşkilatı olmayan mahallerde askerî depolardan zahire satın alabileceklerdi.[21]

Arazi Yardımı

Osmanlı Devleti muhaceratla karşı karşıya kaldığı ilk günden itibaren gelen muhacirlere hane ve arazi dağıtımı yapıyordu.

19 Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C.6, İstanbul, 1978, s.223.

20 DH.İUM, 22, 1, 6, 16 Aralık 1917.

21 DH.İUM, 22, 1, 6, 16 Aralık 1917.

Muhacirlere verimli topraklardan 70, orta verimliden 100 ve verimsiz topraklardan 130 dönüm[22] arazi verilmişti.[23] Ancak ilk yıllarda (1878), hane başına verilen toprak 100 dönüm iken 1890 sonlarına doğru yarım dönüme kadar düşmüştü.[24] Bu yüzden devlet gelen muhacirler için, sürekli arazi üretmek zorunda kalacaktı. '93 Harbi sonucunda gelen muhacirler için Devlet, vilayetlerdeki boş arazilerin miktarını hesaplamış ve toplam 10.425.881 dönüm boş arazi tespit edilmişti. Ancak Diyarbekir, Van, Musul, Halep, Bağdat ve Basra vilayetlerindeki 8.807.035 dönüm arazi, kuraklık sebebiyle verimsizdi.[25] Arazi sıkıntısı başlayınca bataklıklar ıslah edilerek buralara muhacir iskân edilmeye çalışılacaktı. Bu amaçla birçok proje hazırlanmıştı.[26]

Balkan Savaşı sonrası gelen yoğun göç karşısında Osmanlı hükümeti, muhacirleri iskân edeceği mıntıkaları belirlemek için tüm vilayet ve mutasarrıflık sınırları içindeki boş arazilerin tespit edilmesini istemişti. Gelecek bu bilgiler doğrultusunda muhacirler çeşitli illere dağıtılacaktı.[27] Aşiret ve muhacirlerin iskânına verilmesi kararlaştırılan arazilerin özelliklerini belirtir krokilerin önceden hazırlanması, işleri kolaylaştıracaktı.[28]

İskâna tahsis edilen arazilerin, bu sürede müzayedeye sunulmaması illere özellikle tembihleniyordu.[29]

İskâna ayrılan boş arazilerin muhacirlere taksimatı ve tevziatının, devlet tarafından sağlıklı bir şekilde ve yerinde yürütülmesi için iskân-ı muhacirîn memurları tayin ediliyordu.[30] Hazineden izinsiz, muhacirlere arazi tahsis edilemezdi.[31]

Muhacir iskânı için devletin elindeki arazinin yetmediği du-

22 Dönüm, Osmanlı kanunnamelerinde "eni ve boyu kırk adım olan toprak" olarak tanımlanan yaklaşık 900 metrekarelik bir alan birimidir.

23 Kocacık, 1980, s.166-167.

24 Kocacık, 1980, çeşitli sayfalar.

25 İpek, 1994a, s.165.

26 İpek, 1996, s.17.

27 DH.HMŞ, 27, 27.

28 DH.İUM, E, 2, 22.

29 DH.İUM, E, 2, 42 ve DH.İUM, E, 2, 64.

30 DH.İD, 81-4, 7.

31 DH.HMŞ, 27, 19.

rumlarda sahiplerinden arazi satın alınıyordu. Satın alınacak arazi ve emlaktan hiçbir şekilde vergi alınmıyordu.[32]

1914 ortalarına gelindiğinde, muhacirlerin iskân edilecekleri verimli arazilerin azalması nedeniyle, "onun bunun elindeki boş arazilerin alınması" için tahdid ve tahrir kanunu ile arazi kanununda bazı değişiklikler yapılması gerektiği ifade ediliyordu.[33]

Son iskân mahalli belirlenen muhacirlerin sevkleri sonrası iskân memurları nezdinde belirlenen araziler muhacir ailelerine dağıtılıyordu. Bekâr veya ailesini memlekette bırakıp yalnız gelmiş erkek muhacirlere hane ve arazi tahsis edilmiyordu.[34]

Bu arada, çeşitli sebeplerle yerlerinden kaldırılan Ermeni ve Rum gibi gayrimüslimlerin geride bıraktıkları emlak ve arazilere muhacir ve mültecilerin iskânı hükümet tarafından bir çözüm olarak gündeme getiriliyordu. Aslında çok kötü şartlarda bulunan muhacirlerden de böyle bir talep gelmişti.[35] Bir kısım gayrimüslimin, göç öncesi, köyündeki emlak ve arazisini Müslümanlara emanet ettiği de oluyordu. Karşılıklı bu "alışverişin" yanısıra bu durumda olmayan mal ve haneler de vardı. Bunları da devlet, bir şekilde göçmenlere emaneten vermeyi düşünüyordu. Meclis-i Vükela tarafından, "emanet olarak bırakılan" gayrimüslim malların takip edilmesi ve sağlıklı olarak tevzi edilmesi için komisyonlar kurulması yönünde bir karar alınıyordu.[36]

Sanat sahipleri ve tüccarlar şehir veya ilçe merkezlerine, çiftçilik ve hayvancılıktan anlayanlar kırsal kesimdeki emval-i metrukelere yerleştiriliyorlardı. Özellikle Ege'nin karşı kıyısından gelmiş olan Balkan göçmenlerinin, benzer toprak ve iklim şartlarına sahip batı bölgelerindeki emval-i metrukelere yerleşerek daha verimli olmaları sağlandı. Zeytinlikler, bağ ve bahçelerin dağıtımı bu plan doğrultusunda gerçekleştirildi. Kalifi-

32 DH.HMŞ, 27, 11.

33 DH.İD, 213, 31.

34 DH.HMŞ, 27, 37.

35 DH.EUM.VRK, 13, 16.

36 MV, 198, 99.

ye muhacirler, kalifiye eleman ihtiyacı duyulan sahalarda istihdam edildiler.

Emval-i metruke ve boş devlet arazileri üzerinde iskân edilen muhacirler, bu araziler için Arazi Tevzi Komisyonları'nca takdir olunan kıymetler üzerinde vergi vermeyeceklerdi.[37]

Meclis-i Vükela 12 Ağustos 1914 tarihli toplantısında, memalik-i Osmaniye ve Yunanistan'daki büyük arazi sahibi muhacirlerin zarara uğramaması için mübadele ile karşılıklı arazi verilmesi ve noksan olanların telafi edilmesi yönünde bir karar alıyordu.[38] I. Dünya Savaşı nedeniyle yarıda kalacak bir mübadele yapılır. Sınırlı sayıda gelen mübadillere terk ettikleri değer kadar emlak ve arazi verilmeye çalışılmıştır.

Hükümete ait sahipsiz ve boş arazide iskân olunan muhacir, sahibi olduğu araziyi bir yıl ekmez ise, bu arazi boş sayılarak ellerinden alınacaktı.[39]

Ancak gayrimüslimlerin dönüşleri sonrası, bu evlere yerleşmiş birçok Müslüman aile, evini barkını terk etmek zorunda kalıyordu. Savaşın getirdiği yokluklar ve tehcirin asıl amacı yüzünden hükümet, Müslüman muhacirlere yeni evler ve köyler inşa etmemiş ve yeni tarım arazileri, yeni bağ ve bahçe alanları açmamıştı. Gayrimüslimlerin geri dönüşü ile bir anda evlerinden ve geçim araçlarından yoksun kalacak Müslümanlar, mütareke yıllarının siyasi belirsizlik sürecine yeni buhranlar katacaklardı.[40]

Muhacir ve mültecilere verilen toplam arazi miktarı ile ilgili bir bilgi elimizde yok. Ancak, dönemin AMMU müdürü Hamdi Bey 24 Mart 1918 tarihinde Meclis-i Ayan'da yaptığı bir konuşmada, "1.5 sene zarfında kendilerini arazi verilen muhacir miktarı 3.400'dür. Bunların zer ettikleri arazi miktarı 4 bin dönüm kadardır" diyerek pek de tatminkâr olmayan bir veri sunmuştu.[41] O tarihe kadar 400 bin muhacir ve 700 bin mülteci

37 DH.EUM.VRK, 17, 91.

38 MV, 191, 29.

39 DH.HMŞ, 30, 124.

40 DH.SN.THR, 83, 93.

41 MAZC, 3, 4, 2, 41, 24 Mart 1918, s.217.

geldiği göz önüne alınırsa dağıtılan arazinin,[42] ihtiyacı karşılamayacağı görülür. Herhalde, Hamdi Bey hesaba metruk araziyi katmıyordu.

Anadolu'da yerli halkın yerleşme düzeni, gelen muhacirlerin yerleşme biçimlerinde belirleyici rol oynamıştı. Daha sonra da yerli ve göçmen halkın yerleşme düzeni, toplumsal yapıya etkide bulunarak, birçok arazi anlaşmazlıklarının kaynağı olacaktı. Aynı şekilde göçebelerin iskânı da, yerleşik halk ile göçebeler arası meydana gelen arazi anlaşmazlıklarının kaynağını oluşturmuştu.[43]

Geçim Araçları ve Kaynakları Yardımı

Hükümet muhacirlere ev ve arazi dışında yaşamlarını idame ettirecek bir iş sağlamaya çalışıyordu.

İskân edilen çiftçi muhacirlere ev ve arazi, zirai araç, hayvan ve tohumluk yardımı yapıyordu. Meslek sahibi olanlar da kendilerine uygun işler yapabilmeleri için, ilçe veya il merkezlerine iskân ediliyordu.[44] Hükümet, sanatkârların öncelikle kendi işlerini kurmalarını teşvik ediyor; bazen de onları devlet kurumlarında çalıştırarak karşılıklı yarara yöneliyordu.[45]

Muhacir ve mülteciler çoğunlukla gayrimüslimlerin üretim biçimlerini bozmadan devam ettirmişlerdir. Şöyle ki; muhacirlerin, ev ve arazilerine yerleştikleri ortamın üretim şeklini öğrenmeleri için hükümet, çeşitli yayın faaliyetlerinde bulunmuş[46] ve çeşitli projeler hazırlamıştı. Rumeli muhacirlerinin bir an önce üretici konuma getirilerek devlete yük olmaktan kurtarılmaları için 6 Şubat 1914 tarihinde İAMM tarafından

42 MAZC, 3, 4, 2, 41, 24 Mart 1918, s.213-214.

43 Kocacık, 1980, s.186.

44 DH.UMVM, 123, 21, 6 Nisan 1915.

45 MAZC, 3, 3, 1, 18, 4 Ocak 1917, s.225.

46 TALİMATNAME, 1- Muhacirîne arazi ve emlak tevzi'ne dair, 2- Muhacirîne verilen bağ, zeytinlik tutluk ve emsali yirlerin imarına ve hüsn-i muhafazasına dair, Dersaadet, Garuyab Matbaası, 1333, s.1-16. bkz. DH.HMŞ, 27, 79 ve ayrıca BOA Kütüphanesi demirbaş no:5471.

"Muhacirlerin İskân ve İstihdamları Hakkında İttihazi Mukteza Tedbir ve Muamelata Dair Tertib Edilen Proje" hazırlandı.[47] Bu projenin ana hatları şunlardır:

Tüm muhacirler, çiftçi, sanatkâr, sanatsız fakat işe yatkın olanlar, evli kadınlar, dul ve kimsesiz kadınlar, çocuk ve yetimler, tedavi edilemeyecek derecede hasta ve yaşlı olanlar diye 7 bölüme ayrılıyordu.

Bunlardan çiftçi sınıfı da ikiye taksim edilmişti: çalışabilen ve çalışamayanlar ile asıl vatanlarına geri dönecekler. Bunlardan iskân edilecek muhacirlerin her hanede kaçar nüfustan ibaret olduğu tayin edilmeliydi. Arazi miktarı her hanede bulunan erkek nüfusa göre belirlenecekti.

İskân olunacak muhacirlerin asıl vatanları bilinmeliydi, ki bu vecihle iskân edilecekleri arazinin bunların vatan-ı asliyelerine tesirat-ı iklimiyesine nazaran tefriki kabul olsun.

Muhacirlerden sanat erbabı olanlar iki kısma ayrılıyordu; çalışabilenler ile çalışmayanlar. Sanatkârların evvelce meşgul oldukları sanatın bugün bulundukları mahallerde icra edilip edilemediği ve ediliyorsa ne yolda mevki-i tatbike konulacağı ve bu sanatların türü beyan edilmeliydi. Sanatları icra edemiyecekler hakkında şu tür tedbirler alınabilirdi; doğrudan doğruya hükümet veya belediye tarafından tesis edilen sanây-i mahaliyede veyahut o mahalde bulunan sanatkârlar tarafından istihdamları zorunluydu. Bugün hükümet dairelerine kumaş vesair malları vermekte olan müteahitlerin kendi işletmelerinde muhacir istihdam ettiklerinde, gündelik vesair hususlarda hükümetten konulacak şartlara tevfikan bil-münafaza icra ve kabul edilecek mukavelenamelerin tercihi nazarı dikkate alınacaktı.

Sanat sahibi olmayan fakat işe yatkın olanların miktarı belirlenerek bunların istihdam alanları tayin edilmeliydi. İstihdam olunacak erkek ve kadınlara münasip bir iş bulmak için Muhacirîn Komisyonları bulunan her yerde iki defter tutulup, birisine iş arayan muhacirlerin isimleri ve diğerine, o

47 DH.MB.HPS.M 11, 33.

mevkide bulunan sanatkârların isimleri kaydedilmeliydi. Böylece sanatkârların muhtaç olduğu işçileri bulmaları kolaylaşacaktı.

Evli kadınlar da çalışabilen ve çalışamayanlar diye ikiye ayrılıyordu. Bu kadınların miktarının belirlenmesi, kocalarının yanına iadeleri veyahut kocalarının yanlarına getirilmeleri ve kocalarının gelişine kadar iaşeleri yahut istihdamları yönünde bir karar alınması gerekiyordu.

Dul ve kimsesiz kadınlar da çalışabilen ve çalışamayanlar olarak ayrılarak, çalışabilenlerin münasip hizmetlerde istihdamları ve çalışamayacak olanlar için bir dulhane tesisi hususu göz önüne alınacaktı.

Çocuk ve yetimlerin, tahsil ve terbiyeleri düşünülerek, vilayetlerde dul ve yetimhane tesis edilecekti. Kız çocukların kadın kısmında bulundurulması ve erkek yetimlerin ayrıca bir dairede muhafaza ve terbiyelerine itina edilecekti. Erkek çocukların mürebbi ve muallimlik edecek zevatın elinde iki sene okuma yazma öğrendikten sonra büyük işletmelerde istihdam edilmesi veya kendilerine çiftlikhane verilmesi düşünülüyordu.

Durumu ciddi olan hastalara hükümet hastanelerinde bakılacaktı.

İskâna müsait olan arazinin dönüm itibariyle miktarı ve tüm ölçümlerinin yapılarak kaç hane barındıracağı belirlenmeliydi. Belirlenen arazinin sıhhate uygun olup olmadığı tabip ve mühendisler tarafından verilecek raporlara göre ayrıca tespit edilecekti.

Sırf çiftçi olmayıp vasıta gibi şeylerle iaşe temin eden sınıf, bazı yerlerde bilhassa Aydın vilayetinde olduğu gibi tütün ve meyan kökü işlerinde tüccar tarafından istihdam edilebilirdi. Aydın vilayetindeki tüccar, muhacirleri istihdam etmenin yanısıra bunları iskân ettirmeye de amade olduklarını hükümet-i mahalliye beyan etmişti. Bu gibi müracaat ve teşebbüslerin tetkik ve müzakere ile münasip bir karara bağlanması suretiyle de, sırf çiftçi olmayan muhacirler için münasip vasıta-i tayiş ve iskân tedarik edilecekti.

Rum mallarının yanısıra Ermenilere ait üretim araçlarının da muhacir ve mültecilere sunulması ve böylece ülke ekonomisine katkı sağlanması düşünülüyordu. 30 Mayıs 1915'te toplanan Meclis-i Vükela'nın, Ermenilerin savaş alanından uzaklaştırılması ile ilgili aldığı kararda, boşaltılan şehir ve kasabalardaki Ermenilere ait taşınmaz malların sayımının yapılması, bunların cinsleri, miktar ve kıymetlerinin tespit edilmesi ve bu köylere yerleştirilecek muhacirlere dağıtılması açıkça talep ediliyordu. Dağıtım sonrası artakalan veya kullanamayacakları zeytinlik, dutluk, bağ ve portakal bahçeleri, han, fabrika, depo ve dükkân gibi gelir getirecek taşınmaz malların açık artırma yoluyla satılması ve bu yolla elde edilen paranın, sahipleri adına mal sandıklarına devredilmesi de kararlaştırılıyordu.[48]

Muafiyetlerde olduğu gibi yapılan yardımlarda da muhacir ve mültecilerin suistimali söz konusuydu. Muhacirlere verilen hayvan, zirai alet, tohumluk zahire, gübre vesaire elden çıkarılarak satılıyordu. Bu durum, muhacirleri üretim aracından yoksun bırakırken, hazineyi de zarara uğratıyordu. Bu yüzden hükümet, bu gibi suistimallerin önlenmesi için 10 maddelik bir talimat yayımladı. 28 Mart 1915 tarihli talimatta; muhacirlere verilen çift hayvanları, zirai alet ve tohumluk zahirenin bedelinin kefaletle köye bağlanacağı ve hazinece aile reisine zimmetleneceği; verilen büyükbaş hayvanların muhacir kelimesinin baş harfi olan "M" ile ve küçükbaş hayvanların da boynuz veya kulaklarından işaretleneceği ve böylece satışlarının zorlaşacağı; buna rağmen hayvanları satan kişilerden hayvan bedelinin alınıp bunlara bir daha hayvan verilmeyeceği ve bulunduğu yeri terk etmesine müsaade edilmeyeceği; satın alan şahıslardan da bu hayvanların derhal geri alınacağı; kendilerine bedava verilen arazinin on sene geçmeden hane ve üretim araçlarının da taksitleri bitmeden satışının yasaklandığı hükme bağlanıyordu. Aslında hükümet bu tedbirler ile aynı zamanda muhacirleri iskân yerlerinde sabitlemeyi de sağlamış oluyordu.[49]

48 MV, 198, 163, 30 Mayıs 1915.

49 a.g.b.

Muhacir ve mülteci kafileleri içinde yer alan kimsesiz, dul ve yetimler için bireysel yardımların yanısıra merkezî ve organize bir yardım, hükümet tarafından devreye sokulmuştu.

İAMM'nin, üzerinde titizlikle durduğu konulardan biri kimsesiz kadın, yaşlı ve çocukların refahı idi. Bu müdüriyet, kimsesiz çocukların iskânları kadar, tahsil ve terbiyelerini de düşünüyordu. Muhacirlerin iskân ve istihdamları hakkında hazırlanan bir projede, tahsil ve terbiyeleriyle beraber iskânlarının temininin dikkate alınması, Osmanlı vilayetlerinde dul ve yetimhane tesis edilip kız çocuklarının buraların kadın kısmında bulundurulması ve yetimlerin ayrıca bir dairede muhafaza ve terbiyelerine itina edilmesi gerektiği belirtiliyordu. Aynı maddede, erkek çocukların mürebbi ve muallimlik edecek kişilerin elinde iki sene okuyup yazma öğrendikten sonra "sanâyi vesair müesseselere dağıtılması icabı halinde kendilerine çiftlikhane verilmesi" gerektiği belirlenmişti.[50]

İAMM kimsesizler için bu projeleri uygulamaya sokmaya çalışırken 1916'dan sonra ortaya çıkan mülteci sorunlarını çözmek için de girişimlerde bulunmuştu. Kimsesiz, dul ve yetimler için daha önce üretilen seçenekler daha da geliştirilmiş, mültecilerin içinde bulundukları kötü koşullar göz önüne alınarak onlara özgü kararlar alınmıştı. Hazırlanan mülteci talimatnamesinde, mültecilerin sevki sırasında, kimsesiz dul kadın ve çocukların yol üzerinde bulunan kasaba ve köylerde toplu olarak yerleştirilmeleri istenmişti. Mülteciler arasında yer alan yetim ve öksüz çocuklar, yaşlı ve kimsesiz dul kadınlar için darüleytam, darüliaşe, darülmesai (çalışma yeri) vücuda getirilmesine gayret edilmesi yerel memurlardan istenmişti. Böylece bunlar, devlet himayesine alınarak üretken birer insan durumuna geleceklerdi. Darülmesailerde çalıştırılacak dul ka-

50 Memalik-i Osmaniye'ye Hicret Eden Muhacirlerin İskân ve İstihdamları Hakkında İttihazi Muktezâ Tedabir ve Muemalata Dair Tertib Edilen Proje muhtevası her-vech-i âtî beyan olunur. [Şubat 1914] Orijinali için bkz. DH.MB.HPS.M, 11, 33.

dınlar ve çocuklar, imal edecekleri elbiseler ile "sefil ve çıplak bir halde sevk yollarında bulunan" muhacir ve mültecilerin giydirilmesine yardımcı olacaklardı.[51]

Mülteci sevki sırasında hükümet elinden geleni yapmaya çalışıyor, mülteci yetimleri için bir yetimhane açmayı düşünüyordu. Diyarbekir'den Urfa'ya sevkleri kararlaştırılan Haydaranlı aşireti yetimleri için bir darüleytam teşkil edilmesi düşünülmüştü. Diyarbekir'de bir darüleytam teşkil etmek mümkün olmadığından Urfa'da darüleytam teşkil olunarak ihtiyacın karşılanması yoluna gidilecekti.[52]

Bunun yanısıra köylere ve kasabalara yerleştirilen muhacir ve mülteciler içinde yer alan yetim kız ve çocuklara da arazi ve emlak verildiği ve bunların diğer sevk edilenlerle birlikte aynı mahalde iskân edilmelerine dikkat edildiği oluyordu. Yetim ve öksüz çocuklara verilen arazi ve emlakın idaresi ahkam-ı şerîye cari olacaktı.[53]

Balkan Savaşı'yla birlikte İstanbul'a gelen muhacir yetimlerinin, Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde bulunan sanayi mekteplerinde okumaları için kontejan ayrılmıştı. Muhacir çocuklarının birçoğunun sefil ve perişan "öte beride dolaşmakta" olduğu görülüyordu. İslâm muhacir yetim ve çocuklarının tahsil ve terbiyelerini de sağlayacak bir çözüm olarak gündeme getirilen bu kontenjan uygulamasında, sanayi mekteplerine kabul edileceklerden en az %30'u (bazı mektepler %40'lara kadar) muhacir yetim ve çocukları olacaktı. Bu amaçla Konya, İstanbul, Sivas, Bursa, Trabzon, Halep, Şam, Ankara ve Urfa gibi illerdeki sanayi mekteplerine muhacir çocukları yerleştiriliyordu. Muhacir çocuklar, bu yeni ortamlara uyum sağlamada çeşitli zorluklar yaşıyorlardı. Bir kısmının Türkçe bilmemesinden dolayı okula bir yıl geç başlaması ve bu yüzden ek giderler çıkması, okul idareleri tarafından sık sık dile getiriliyordu.[54]

51 DH.HMŞ, 27, 69.
52 DH.ŞFR, 69, 195.
53 DH.HMŞ, 27, 79.
54 DH.UMVM, 78, 14.

Muhacir ve mülteci çocukları darüleytamlara dağıtılırken, sevk mahalline en yakın noktalar göz önüne alınıyordu. Bunun yanısıra sırf aşâir ve muhacir çocuklarına ayrılan darüleytamlar vardı. Sivas ve Merzifon'da kız ve erkek ile Amasya'da erkek darüleytamları, daha çok muhacir, mülteci ve aşiret çocuklarına ayrılmıştı. Burada kalan mülteci ve muhacir çocuklarının giderleri İAMM tarafından karşılanıyordu. Hem Maarif Nezaretine hem de vilayet özel idarelerine bağlı darüleytamların bazılarında hastane de yeralıyordu.[55]

Muhacir ve mülteci çocuklarından Sultanî ve Sanayi gibi mektepler ile, darüleytam, darülmuallim ve darülmuamelat gibi kurumlara kaydolacaklar için yapılacak harcamalara ilişkin olarak bütçede özel tahsisatlar ayrılmıştı. Örneğin, 7 Kasım 1915 tarihinde, 8.000'den fazla muhacir, şehit ve fakir çocuğunun masrafı için bütçeye konulacak tahsisata dair layiha, Meclis-i Vükela tarafından meclise sevkediliyordu.[56]

Muhacir yetim ve kimsesiz çocukların sayısı ve ne kadarının, hangi yetimhanelere dağıtıldığı net olarak bilinmemekle beraber; 1918 yılı başlarında muhacir yetimhanelerinde ve acezehanelerdekilerin miktarının 90 bin civarında olduğu tahmin ediliyordu.[57]

Muafiyetler

Memalik-i Osmaniye'ye hicret ve iltica etmiş ailelerin yerleşik ve üretken bir hayata çabucak geçmeleri için kendilerine sağlanan kolaylıklardan birisi de vergi ve askerlik muafiyetiydi. Her Osmanlı vatandaşından alınan vergilerden bir süreliğine de olsa muaf tutuluyorlardı.

55 Örneğin Sivas'ta 1137 talebe içeren 5 darül-eytam ve 240 yataklı hastane için 15 revvel 336'da 350 bin kuruş gönderilmişti. bkz. DH.UMVM, 70, 16.

56 MV, 199, 101.

57 MAZC, 3, 4, 1, 16, 3 Ocak 1918, s.208.

93 Harbi sonrası gelen muhacirlere 10 yıl vergiden 25 yıl askerlikten muafiyet tanınırken muhacir sayısındaki artış yüzünden, 1889 yılında bu muafiyetin sınırı vergide iki yıla, askerlik hizmetinde ise altı yıla indirilmişti. Verilen arazi ve çiftliklerin önceleri 15 yıl süre ile başkalarına satılması yasak iken 1887 yılında bu süre 10 yıla indirilmişti.[58] İttihat ve Terakki iktidarı döneminde de bu muafiyetler verilecekti. 13 Mayıs 1913 tarihli muhacir nizamnamesine göre, Rumeli'den gelecek muhacirler, hicret tarihlerinden itibaren 6 sene tekalif-i askeriye ve iskân tarihlerinden itibaren 2 sene tekalif-i maliyeden muaf tutulacaklardı.[59]

Bir savaştan çıkıp diğer savaşa giren hükümet, giderleri karşılamak için ek vergiler devreye sokuyordu. Bunlardan en önemlisi tekalif-i harbiye idi. Halk tarafından asker vergisi olarak bilinen bu vergi 1. Dünya Savaşı'nın tüm hızıyla sürdüğü günlerde, yeni mali kaynaklar arayan hükümetin seçtiği "kolay" yollardan biriydi.[60] Hükümet yeni vergiler koyacak ve var olan vergileri artıracaktı. 1915, 1916, 1917 ve 1918 seneleri bütçe açığını kapatmak için temettü vergisi % 25, ağnam vergisi % 25 artırıldı. 1914'te % 15 olan gümrük resmi 1915'te % 30'a çıkarıldı.[61]

14 Temmuz 1914 tarihinde kabul edilen tekalif-i harbiye kanununa göre, askeriye tarafından belirlenecek mıntıkalarda devreye sokulacak bu yasanın yürütülmesinde görevlendirilecek komisyon, ahalinin ihtiyacı dışındaki her türlü maddeye bir mazbata karşılığında el koyacaktı.[62] Bu kanundan yaklaşık bir yıl sonra, sürgün edilenlere ait gayrimenkullere tekalif-i harbiye usulüyle el konulduğu bir talimatname ile kamuoyuna açıklanıyordu. Ürküp kaçan ve sürgün edilen gayrimüslim-

58 Faruk, 1980, s.168.

59 DH.EUM.MH. 60, 29, 3 Eylül 1913.

60 Cemal Avcı, "Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanımı", *AAMD Dergisi*, C11, S31, Mart 1995, s. 225.

61 Eldem, *a.g.e.*, s.87-91.

62 Avcı, a.g.m., s. 225.

lere ait olan emvalin "bir takım erbab-ı ihtikar" eline geçeceğine, "ihtiyacat-ı askeriyeye" sarfı için bir komisyon teşkil ediliyordu.[63]

Tekalif-i askeriye hakkındaki 3 Mart 1888 ve tekalif-i maliye hakkındaki 7 Ocak 1886 tarihli irade-i seniyye hükümleri 1913 nizamnamesinde değişmeden yer almıştı.

Muhacirlere verilen hane vesaire menkullerden dolayı, kendilerine zimmet olarak kayd olunan meblağın taksitlerinin tahsiline ilk iki senenin faiziyle birlikte üçüncü seneden itibaren başlanacağı aynı kanunun 28. maddesinde zikrediliyordu.

Ancak, muafiyet için tanınan sürenin başlatılması için, hicret tarihinin mi iskân tarihinin mi baz alınacağı hususunda bazı mahallerde karışıklık çıkıyordu. Hükümetin yaptığı değişikliğe rağmen bazı bölgelerde hicret tarihinin başlangıç alındığı oluyordu. 3 Mart 1888 ve 7 Ocak 1886 iradelerine göre vergilerin başlangıcı için tekalif-i askeriyede tescil tarihinin, tekalif-i maliyede iskân tarihinin baz alınmış olması bazı suistimalleri beraberinde getirmişti. Hicret ettikleri zaman devlet yardımını kabul etmeyenlerin yıllar sonra, yardım almadıkları gerekçesiyle devlete başvurdukları oluyordu. Bu durumda iskân tarihi belli olmayanların nüfusa kayıt tarihleri dikkate alınacaktı. Bu yüzden hükümet, yerel idarelerden muhacirleri vakit geçirmeden sicile kayıt etmelerini, 10 Mart 1915 tarihli bir tamimle istedi. Bu hususta kusuru görülen memurlar, kayıtları geciktirmekten mesul tutulacaklardı.[64]

Henüz iskân edilmeyenler ve bundan sonra gelecek olanlar, iskân edilecekleri günden itibaren iki sene müddetle emlak, temettü ve şahsi vergiden müstesna tutulacaklardı. Diğer yandan, servet sahibi muhacirlerin kendi imkânlarıyla satın aldıkları emlak ve arazi için ödemeleri gereken vergiler, iskân tarihlerinden itibaren iki sene alınmayacaktı. 30 Nisan 1906 tarihli bu karar, 1915 yılında muhacir memurlara Maliye Nezareti tarafından tekrar hatırlatılacaktı.[65]

63 DH.İUM, 93, 3, 1, 21, 22 Eylül 1915.

64 DH.HMŞ, 27, 57.

65 DH.HMŞ, 27, 57.

Mali vergiler içinde yer alan bina, arazi, temettü (gelir vergisi), şahsi, ağnam (hayvan vergisi), öşür (mahsul vergisi) ve gümrük gibi vergilerde indirim yapılması ya da bir süreliğine bunlardan muaf tutulmaları sağlanarak muhacir ve mültecilerin yeni bir hayat kurmaları kolaylaştırılmaya çalışılmıştı.

Muhacir ve mültecilere tanınan diğer yardımlarda olduğu gibi vergi muafiyetlerinde de çeşitli suistimallere rastlanıyordu. Vergi ve öşür resminden muaf tutulan muhacirlerden bazılarının ahalinin mahsullerini de kendi mahsulü gibi gösterip ihtikar yapmalarına karşı gereken tebdirler alınıyordu.[66] Muhacirlerden aşar vergisi alınmamasının muhacirler tarafından suistimal edilmesi karşısında hükümet, "Hisse-i Teavün" adı altında bir vergiyi 17 Haziran 1915 tarihinde çıkardı.[67] Muhacirlerin ziraî mahsullerinden "yardım hissesi" namıyla alınacak verginin miktarı aşar vergisi nisbetinde olacaktı.[68]

Rumeli muhacirleri içinde, geçim araçlarını beraberinde getirebilen şanslı kişiler de vardı. Genelde tüccar olan bu muhacirlerin bir defaya mahsus olmak üzere nakledecekleri eşyadan gümrük resmi alınmamasıyla ilgili geçici kanun, Bakanlar Kurulu'nun 4 Mart 1914 günkü toplantısında kararlaştırılmıştı.[69] Üç aylık süreyle sınırlı olan bu kanun, 23 Haziran 1914'te Meclis-i Ayan'da görüşülerek tekrar uzatılıyordu. Böylece tâbiiyet-i Osmaniyeyi muhafaza etmek istediği için memalik-i Osmaniye'ye hicret etmek isteyen ticaret erbabının beraberinde getireceği eşya ve emtianın gümrük resminden bir süreliğine daha istisna tutulması sağlandı.[70]

Muhacirlerin iskânı için hükümetin satın aldığı arazi ve emlaktan hiçbir şekilde vergi alınmıyordu.[71]

Muhacirlerin iskân ve iaşeleri için tüm resmî dairelere ve

66 MV, 198, 3, 25 Mayıs 1915.

67 DH.SN.M, 36, 97, 13 Temmuz 1915. Talimatnamenin tam metni için bkz. DH.HMŞ, 27, 62.

68 DH.HMŞ, 27, 62, 17 Haziran 1915.

69 MV, 233, 153, 4 Mart 1914.

70 MAZC, 3, 1, 1, 12, 23 Haziran 1914, s.152.

71 DH.HMŞ, 27, 11.

belediyelere verecekleri ve gönderecekleri dilekçelerin Hicaz ilmühaberinden ve damga resminden muaf tutulması için hazırlanan kanun layihası, 7 Temmuz 1914 tarihinde Meclis-i Ayan'da kabul ediliyordu.[72] Mültecilerin de iskân ve iaşe yardımı almak için resmî dairelere verecekleri dilekçelerin damga vergisinden muaf tutulmaları sağlanıyordu.[73]

9 Ekim 1917'de Bakanlar Kurulu'nun gündemine gelen "mecbur iltica eden mültecilerin öşür gibi vergilerden muafiyeti" tasarısı, uygulanmasının mümkün olamayacağı gerekçesiyle kabul edilmiyordu.[74]

Hisse-i Teavün[75]

Muhacirlerin aşar vergisinden muaf tutulması birçok suistimale yolaçıyordu. Muhacir olmayan köylüler bitkisel ve hayvansal ürünlerini köylerinde iskân edilmiş bulunan muhacirlerinmiş gibi göstererek hiç vergi vermiyorlardı. Bu yüzden, hükümet beklenen vergileri toplayamıyordu. Hükümet, vergi kaçaklarını önlemek için, muhacirleri "Hisse-i Teavün" adı altında yeni bir mükellefiyete tabi tutacaktı. Bu konuda yayımlanan talimatname; "Muhacirîn mahsulat-ı ziraiyesinden "Hisse-i Teavün" namıyla rüsûm-i aşar nisbetinde alınacak ianenin suret-i derci ve sarfı hakkında talimatname"nin önemlli maddeleri şunlardı:

Hisse-i Teavün adıyla muhacirlerden alınacak "yardımlar" ayrı bir defterde kayıt edilecekti.

Muhacirlere ait mahsuller hisse-i teavünün diğer mükelleflere ait mahsulat-ı resmi aşarıyla birlikte aynen veya nakit olarak ihalesi halinde muhacirînden tahsil olunacak bedel-i ihale tamamen "hisse-i teavün" olup aşarın emanet suretiyle idaresi

72 MAZC, 3, 1, 1, 15, 7 Temmuz 1914, s.215.

73 DH.EUM.VRK, 16, 42, 2 Temmuz 1916.

74 MV, 209, 74, 9 Ekim 1917.

75 Hisse-i Teavûn vergisinin orijinal ve tam metni için bkz. DH.HMŞ, 27, 62, 33, 8, 4, Muhacirîn ziraat mahsulatından Hisse-i Teavûn namıyla aşar vergisi nisbetinde alınacak ianenin suret-i derc ve sarfı hakkında talimatnameye dair.

halinde de hisse-i teavüne isabet eden masraf "masraf-ı cebaiye" namıyla cihet-i maliyece hasılından tenzil olunur icab-ı takdirinde ayrıca özel memurlar dahi tayin edilecekti.

Ambarlarda mevcut zahire ve mahsullerin cins ve miktarı her ay bitiminde muhacirîn komisyonuna bildirilecekti.

Vilayet veya müstakil livalarda bulunan muhacir komisyonlarına ait ambarlarda mevcut buğday, arpa, yulaf gibi tahıllar, tohumluk ve yemeklik olarak muhacirlere verilecekti. Fındık, ceviz, badem gibi muhacirlere aynen dağıtılmayacak mahsuller, muhacir komisyonlarının münasip göreceği biçimde müzayedeye sunulacak ve elde edilecek gelir İskân-ı Muhacirîn Komisyonu hesabına Mal Sandıkları'na yatırılacaktı.

Toplanan "yardımlar"ın muhacir ihtiyaçlarının teminine, muhacir tahsisatının kanun ve usullerine uygun şekilde kullanılmasına dikkat edilecekti. Yani bir şekilde, muhacirlerden gelen muhacirlere hizmet olarak geri dönecekti.

Ayni veya bedelî olarak alınan mahsulat ve mebaliğ ile bunlardan vuku bulan sarfiyat miktarı hakkında her üç ayda bir tanzim edilecek sarfiyat cetvelleri Bakanlığa gönderilecekti.

Zahire ve mahsullerin toplanma biçimi, hesap ve kayıtlarının tanzim ve temini, ayniyat ve bedellerinin takip ve tahsili mülkî ve maliye memurlarının yanısıra iskân-ı muhacirîn memurları tarafından yürütülecekti.[76]

Askerlik Muafiyeti

Muhacirlere gösterilen kolaylıklardan biri de askerlik muafiyeti idi. 1913'ten itibaren, memalik-i Osmaniye'ye gelen muhacir ve mülteciler için yapılan yardımların yanısıra yetişkin erkeklerin vatani görevlerini yapmaları bir süre geciktirilmeye çalışılıyordu. Aslında evini barkını geride bırakıp gelen ailelerin yeni yerlere iskânları büyük bir çaba gerektiriyordu. Aile reislerinin ve 15 yaşını aşmış erkeklerin olmaması durumunda ailelerin daha da perişan olması işten bile değildi. Tüm bunları

76 DH.HMŞ, 27, 62.

göz önüne alan hükümet; muhacir ailelerin yetişkin erkeklerinin askere alınmalarında dönemin şartlarını gözeterek bir süre muafiyet tanıdı.

1878 göçlerinde gelen muhacirlere önceleri 25 yıl askerlikten muafiyet tanınırken, 1889 yılında bu muafiyetin sınırı altı yıla indirilmişti.[77]

1913 tarihli iskân nizamnamesinde memalik-i Osmaniye'ye gelen muhacirlerin altı sene müddetle askerlik hizmetinden muafiyeti devletçe kabul edilmiş ve bu muamelenin muhacirlerin vakit ve halleri ve İstanbul'da yaşamaları[78] göz önüne alınmadan tüm muhacirlere uygulanacağı belirtilmişti.[79]

Nisan 1914'te Meclis-i Vükela, Rumeli'den hicret etmiş ve edecek olan Müslümanların askerlik hizmetinden ve mir-i tekaliften muafiyetlerini kararlaştırıyordu.[80] Aynı yılın Ağustos ayında Meclis-i Vükela, anlaşmalarla terkedilen yerlerden gelenlerin yani Balkan muhacirlerinin askerlikten istisna olamayacağını belirtiyor ve harp sırasında ve sonrasında Rumeli, Trablusgarp ve Bingazi'de hicret edenlerin istisnasını uygun buluyordu.[81]

Ancak Kasım ayının başlarında Cihad ilanı üzerine tüm Osmanlı tebası silah altına alınacaktı. Artık Osmanlı, I. Dünya Savaşı'na girmişti. Üç kıtada savaşmak zorunda kalan ordunun büyük bir askerî topluluğa ihtiyacı vardı. Bu yüzden 3 Şubat 1915'te, muhacirlerin de askere alınması için Meclis-i Vükela tarafından bir kanun layihası tanzim olundu.[82] 15 Nisan 1915'te çıkarılan Mükellefiyet-i Askerlik Kanunu'na ek bir kanun ile, Harbiye nezareti "ihtiyaç gösterdiği takdirde" şimdiye kadar gelmiş ve ilerde gelecek olan bilumum muhacirlerin, se-

77 Kocacık, 1980, s.168.

78 Tanzimat'a kadar İstanbul'da yaşayanlar askerlik hizmetinden muaftılar. Ancak, Tanzimat'tan beri değişen durum Rumeli muhacirlerinin bilgisi dahilinde değildi ki, birçok muhacir askerlikten muaf olmak için İstanbul'u tercih etmişti. bkz. DH.HMŞ, 23, 123.

79 DH.HMŞ, 23, 123

80 MV, 187, 19, 1 Nisan 1914.

81 MV, 191, 24, 9 Ağustos 1914.

82 MV, 196, 39, 3 Şubat 1915.

ferberlik müddetine münhasır olmak üzere Osmanlı topraklarına varış tarihlerinden itibaren, yaşlarına göre 3 ay içinde silah altına alınmaları kararlaştırılıyordu.[83] Kanuna göre muhacirlerin 6 yıl askerlikten muaf olmaları, "bu seferberliğe mahsus" olarak 3 aya düşüyordu.[84] Bu kanun mülteciler için uygulanmayacaktı. Bu yolda Harbiye Nezareti 3. Ordu'ya bir emir vererek Rus işgalinden kaçanların bu ek kanundan istisna tutulmalarını isteyecekti.[85]

Süren savaş nedeniyle ve geçmiş Balkan Savaşı'nda İslâm halkının vermiş olduğu zaiyatı telafi etmek amacıyla Ekim 1915'te, altı çocuklu ailelere maaş tahsisatı konusunda bir kanun layihası düzenleniyordu. Sekiz ay sonra, altı kız çocuğuna sahip babaların askerlikten muaf tutulmaları yönünde kanun tebliği, Bakanlar Kurulu'na sunuldu.[86]

21 Şubat 1916 tarihinde sunulan kanunda ise muhacirlerin varış tarihlerinden değil, sicile kayıt tarihlerinden itibaren 3 ay içinde askere alınabilecekleri karar altına alındı. Bu kanun daha önceki kanun gibi mültecileri kapsamayacaktı.[87]

Başlarda muhacirlere tanınan altı yıl askerlikten muafiyet, kızışan savaştan dolayı üç aya indirilince,[88] yetişkin erkek muhacirler bir yolunu bulup askerlikten kaçmaya çalışacaklardı. Bunun iki yolu vardı. Birinci yolu, aileleri ile beraber iskân edilmelerine rağmen bir süre sonra göç kafilelerinin arasına katılarak başka bölgelere gidip kendilerini yeni gelmiş muhacir gibi göstermekti. Bu gibi suistimaller, hem askerden kaçanların sayısını artırıyor hem de kaçanlar, masraf ve iskânları hükümetten karşılandığı halde terkedip gittikleri yerlerde, ikinci bir muhacir muamelesine tabi tutulduklarından, ek masraflara

83 DH.UMVM, 123, 34, 15 Nisan 1915 ve DH.SN.M, 36, 4, 15 Nisan 1915.

84 MMZC, 3, 2, 1, 18, 17 Ocak 1916 C.1, s.361.

85 MMZC, 3, 2, 1, 18, 17 Ocak 1916 C.1, s.361.

86 MV, 199, 37, 3 Ekim 1915 ve MV, 201, 75, 24 Nisan 1916.

87 MAZC, 3, 2, 2, 31, 21 Şubat 1916, s.118-122.

88 Bu yıllarda askere duyulan ihtiyacı Talat Paşa İttihat ve Terakki'nin son kongresinde şu sözlerle açıklıyordu, "Harp esnasında en ziyade birliğe muhtaçken, mümkün olsa taştan adam yaratıp cepheye gönderilmek isterken..." bkz. Tunaya, C. 2, s.88.

sebep oluyordu. Tespit edilen bu kişilerin, ikinci bir muhacir muamelesine tabi tutulmadan ahz-ı asker şubelerine teslim edilmesi hükümetin üzerinde ısrarla durduğu bir konuydu.[89] İkinci yol; muhacir ailelerinin erkeklerini askere göndermemek için tenha ve bataklık yerlerde barınmalarıydı. Kış soğuna maruz kalarak büyük çoğunluğunun telef olacağı kaygısıyla mültecilerin mükellefiyet-i askeriyelerinin 1917 Haziran'ına kadar tecil edilmesi ve uygun yerlerde iskân edilmeleri hükümet tarafından kararlaştırılıyordu.[90]

Bu gibi nedenlerden dolayı, muhacirlerin mükellefiyet-i askeriyeleri hakkındaki ek-kanun yürürlüğe sokuldu. 1 Mart 1916 tarihli bu kanuna göre, muhacirlerin efrad-ı ailelerini memleketlerinde terk ile bekâr olarak gelmiş olanlarının "bir güne mahal verilmiyerek derhal" askere sevk olunmaları kararlaştırıldı.[91] Ancak savaş koşulları ve yoğun nüfus hareketleri sebebiyle bu kanun tam olarak uygulanmamış olmalı ki, Ekim aylarında Emniyet-i Umum Müdürlüğü (Emniyet Genel Müdürlüğü, bundan böyle EUM) tarafından, bu kanunun tatbik edilmesine itina gösterilmesi yönünde bir karar vilayetlere bildiriliyordu.[92]

1 Şubat 1917 tarihinde, mecliste görüşülen yeni bir ek kanun ile bekâr muhacirlerin hemen silah altına alınmaları kararlaştırıldı.[93] Çünkü, ailesiz olan bu muhacirler üç aydan istifadeyle askerlikten kurtulmak için memleket memleket geziyorlardı.[94]

İstila edilen mahallerden gelenler içinde, esas sicilde kayıtlı olanların yani yerli olarak kabul edilenlerin askerlik işlemlerinin, bulundukları mahallerden takip ve icrası hükümet tarafından isteniyordu. Yabancı defterde bulunanlar ise, eğer bunlar ecnebi tâbiiyetine geçmek imkân ve düşüncesinde değil ise

89 DH.SN.M, 36, 64.

90 DH.IUM, E, 26, 59, 7 Ocak 1917.

91 DH.HMŞ, 23, 123, 24 Ekim 1916.

92 DH.EUM.MH. 140, 56, 24 Ekim 1916.

93 MMZC, 3, 3, 2, 32, 1 Şubat 1917 C.1, s.69.

94 MAZC, 3, 3, 2, 43, 13 Mart 1917, s.226-227.

memalik-i Osmaniye'nin bir mahalinde esas sicillere geçmek mecburiyetindeydiler. Gerek bunların ve gerekse sicile hiç kayıt edilmemiş Osmanlı tebasının tescillerinin yapılması ve kayıtlı bulundukları yerlerde askerlik işlemlerinin tamamlanması gerekiyordu.[95]

Muhacirler İçin Yapılan Diğer Çalışmalar

Muhacir Köyleri ve İmar Planları

Osmanlı İmparatorluğu, muhacirlerin iskânı için, ilk zamanlar mevcut köylere yeni mahalleler eklemek suretiyle iskân sorununa çözüm bulmaya çalışıyordu. 1878 göçlerine kadar, muhacirlerin şehirlerde iskânı yapılmıyordu.[96] Sanatkâr ve tüccarların şehir ve kasabalara dağıtılmasını saymazsak, ilk kez bu dönemde şehirlere muhacir iskân edilmişti.

Muhacirler için yeni kurulacak köyler, İslâm mahalle biçimine göre tanzim edilmişti. İslâm mahallesi modelinde; çekirdekte bir cami ve bunun etrafında kümelenen haneler bulunur. Cami, çarşı, büyük bir meydan ve bu meydanda bulunan bir çeşme mahallenin iskeletini meydana getirirdi. Mahalleler aynı zamanda bir yönetim birimi olarak dikkat çekerdi.[97]

Gerek Anadolu Selçukluları ve gerekse Türk beyliklerinde, Hıristiyan şehirlerin İslâmlaşması için ilk adım olarak fethedilen şehrin en büyük kilisesi camiye çevrilirdi. Ardından bunun etrafında İslâm halkının iskânı sağlanırdı. Çarşının ve caminin bulunduğu yer, şehrin en önemli yeri olurdu.[98]

Konar göçerlerin yerleşik hale getirilmelerinde ilk adım yeni köyler teşkil etmekti. Mevcut köy ve kasabalara iskân pek ya-

95 DH.SN.THR, 47, 68.

96 Faruk Kocacık, "1878-1900 yılları arasında Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelik göçlerin Anadolu'daki Sürekli Yerleşme Yerleri ve Toplumsal Yapıya Etkileri", 2. *Ulusal Sosyoloji Kongresi- Toplum ve Göç* 20-22 Kasım 1996 Mersin, s.141.

97 Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniv. yay no: 9, 1985.

98 Yılmaz Tosun, *17-19 yüzyıl Batı Anadolu'da Osmanlı-Türk Şehir Dokuları*, Mimar Sinan Üniv., 1983.

pılmazdı. Göçebelerin yerleşik hayata geçirilmesi çok zordu. Çoğunlukla ilk girişimde başarılı olunmazdı. Eski alışkanlıklarını sürdürmek isterler ve sıklıkla iskân edildikleri yerleri terkederlerdi. Bu yüzden, köylerde iskân edilen göçebe ve aşiretlerin seyahatleri çok sıkı kurallara bağlanır ve iskân yerlerini terk etmeleri engellenmeye çalışılırdı.[99] 1913 yılı başlarında Adana ve Konya vilayetlerinde Müslüman nüfusu artırmak ve göçebeleri üretici hale getirmek amacıyla çok geniş çaplı bir iskân faaliyetine girişildi. Göçebe aşiretlerin iskânı ve bunlar için yeni köylerin teşkili esaslarıyla ilgili talimatnameler yazıldı.[100]

Son iki yüzyıl, gerileme ve dağılma dönemi yıllarında gerigöçle karşı karşıya kalan devlet, muhacirlerin iskânında da İslâmi mahalle tarzına bağlı kalacaktı. 1877-1908 döneminde çiftçi muhacirlerin öncelikle mevcut köylerde iskân edilmesi ilke olarak benimsenmişti. Zorunluluk halinde göçmenlere özel köyler kurulacaktı.[101] Ancak, yeni kurulacak köy ve mahallelerde, olmazsa olmaz ilk kurum cami olacaktı. Daha sonra, medrese veya okul, çarşı, pazar, çeşme, köy meydanı da hesaba katılacaktı. Yeni inşa edilen köylere dönemin padişahının ismi verilirdi. Bu nedenle bugün Türkiye'nin dört bir yanında Sultaniye, Aziziye, Reşadiye, Hamidiye isimli muhacir köylerine rastlanmaktadır.

Aşiret veya muhacirlerin iskânında bir başka özellik kendini gösteriyordu. O da bir köyün aynı aidiyete sahip kişilerden oluşmasıydı. Her mahalle veya köy aynı işle uğraşan, aynı köy veya şehirden gelen, birbiriyle yakın ilişkisi olan, aynı dinden, aynı etnik gruptan olan ailelerin oturduğu homojen bir yapıya sahip oluyordu.[102]

İttihat ve Terakki iktidarının en zor işlerinden biri muhacirlerin iskân edilecekleri köy veya mahallelerin inşasıydı. Balkan Savaşları öncesi gelmiş ve henüz tam iskân edilmemiş muhacirlerin yanısıra, savaş sırasında ve sonrasında gelenlerin

99 *a.g.e.*, çeşitli sayfalar.

100 DH.İD, 11, 5, 12 Şubat 1913.

101 İpek, 1996, s.17.

102 Tosun, *a.g.e.*, çeşitli sayfalar.

de bunlara eklenmesi ile sorunlar daha da büyüyordu. Bu sorunlar yetmezmiş gibi I. Dünya Savaşı'nda Doğu mültecileri de bu kitleye eklenecekti.

Tüm bunların üstesinden gelmek için üç yol vardı; mevcut köylere hane ekleyerek köyleri genişletmek; yeni köyler inşa etmek ya da gayrimüslim köyleri tamamen Müslüman muhacirlere tahsis etmek.

Balkan Savaşları'ndan sonra muhacir akımı tekrar başlamıştı. Üstelik II. Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan ve Yunanistan ile mübadele yapılması düşünülüyordu. Mübadele ile gelecek olan muhacirlerle birlikte muhacir sayısı artacaktı. Bunlara yeni köyler inşa etmek gerekecekti. Önceki göçlerin mevcut köylere dağıtılması yüzünden, bu olanak tüketilmişti. Bu yüzden Hükümet tarafından yeni kurulacak köyler için bir dizi plan, proje için çalışmalar yapıldı.[103] Yapılan bu projeler tüm vilayetlere gönderilerek inşa edilecek köylerin bu imar planına uygun olarak inşa edilmeleri istendi.[104]

Hükümet muhacirlerin iskânı için hazırladığı kapsamlı projeyi bir kitapçık halinde basıp iskân komisyonlarına gönderdi. Böylece muhacirlerin, gerekli şartlar yerine getirildikten sonra iskân edilmeleri sağlanacaktı. İstanbul Garuyab Matbaası'nda 1333 yılında basılan talimatname üç kısımdan oluşuyordu; "1- Muhacirîne arazi ve emlak tevzi'ne dair, 2- Muhacirîne verilen bağ, zeytunluk tutluk ve emsali yerlerin imarına ve hüsn-i muhafazasına dair." Bu talimatnamenin önemli tarafları şunlardı:[105]

---

103 Hatta Harbiye Nezareti tarafından bir proje yapılmıştı. Askerlik şubelerine bir tamim olarak iletilen bu proje, savaştan yaralı dönen askerler için bir "numune köy" inşa edilmesiydi. Daha sonra bu projenin gazetelerde ilanı çıkmıştı. bkz. Sabri Yetkin, "'Numune Köy' Projesi (1916)", *Toplumsal Tarih*, C. 5, s.43.

104 Hükümet dışı kurumlar da kendi anlayışları doğrultusunda numune köy projeleri geliştiriyorlardı. Örneğin İzmir Milli Kütüphane'nin İçişleri Bakanlığı'na 1916'da sunduğu projede, "numune köy"ün siyaseten, ırken, iktisaden, ziraaten ve sanaaten kabiliyetli köyler olması kaygısı taşımıyordu. Ayrıca, bu köyler ile sağlıklı yeni nesiller, nüfus artışı, ahlakın hüsn-i muhafazası ve kuvvetli cesur askerlerin yetişmesinin sağlanacağı belirtilmişti. bkz. Sabri Yetkin, "'Numune Köy' Projesi (1916)", *Toplumsal Tarih*, C. 5, s.43.

105 Bu talimatnamenin orijinal metni için bakınız, DH.HMŞ, 27, 79.

Muhacirlerin iskânı için kurulan komisyonlar, yeni köylerin inşasıyla mükelleftiler. Komisyonların öncelikle, kurulacak köylere tahsis edilecek araziyi ve hudutlarını belirlemeleri gerekiyordu. Bunun için, civar köy veya mahallelerin ihtiyar heyetlerinin hazır olduğu bir toplantı yapılarak arazinin ait olduğu vakfın da onayı alınarak mezkur hududun güzergâhı tayin edilecekti. Civar mahalle veya köyün ihtiyar heyetleri bu arazi üzerinde bir hak iddia ediyorlarsa dava açma hakları da olacaktı.

Bu arada taksimi yapılan arazi civarında olup da arazisi gerek kendi ziraatlarına ve gerek hayvanlarını idareye kafi olmayan bir köy mevcut ise ve yeterli arazi varsa, bu köy için de arazi taksimi yapılacaktı.

Komisyonlar belirledikleri köy arazileri için krokiler hazırlıyacaklardı. Bu krokiler 1/10000 veyahud 1/20000 oranında olacaktı. Bu arazi içindeki koru, meşelik gibi ormanla alakalı ne var ise köy hududnamesi defterine yazılacak ve krokide gösterilecekti.

Şayet o köyün koru ve baltalık alanı yok ise bunların yeniden tesisi için münasip bir yerde bir miktar arazi ayrılacaktı.

Bir köy veya mahalleye iskân edilecek muhacir miktarı, mevcut hanelerin adetlerine bağlı olmayıp dağıtılacak arazinin verimliliği ile gerek mahalin ihtiyaçları ve gerekse kendi yaşamlarını temin edebilecek sanatkârların adedine bağlı olacaktı. Binâenaleyh bir köye mevcut hanelerden ziyade daha ne kadar hane muhacir iskân edilecekse, öncelikle köy ve mahalle civarında her bir hane için birer dönüm kadar arsa ayrılacaktı. Sevk edilen muhacirler buralara hane inşa edeceklerdi. Bir mahale haddinden fazla muhacir gönderilmiş ise bunlar sonraki mahale nakledileceklerdi. Boş haneler ise daha sonra gelecek muhacirlere dağıtılmak üzere komisyonca birer numara verilerek deftere kaydedilecekti.

Muhacirler, komisyonun göstereceği hanelere derhal naklolmaya mecburdular. Komisyonun bu kararını kabul etmeyenler derhal iskân mahalleri değiştirilerek, zabıta eşliğinde diğer köy veya mahalleye sevk olunacaklardı. Kaza dahilinde iskân mahali kalmamış ise kaza merkezlerine yerleştirileceklerdi.

Sanat erbabı olan muhacirlere, mevcut ise birer dükkân verilecekti. Şu kadar ki yalnız sanatla yaşamını idame edemeyecek olanlara, diğer muhacirlere verilecek arazinin yarısını geçmemek üzere bir miktar arazi de verilebilecekti.

Komisyonlar, metruk mabet ve mektepleri tek tek kaydedip aynen muhafaza edeceklerdi. Şayet mabet ve mektep yok ise mevcut binalar içinde en uygunları seçilerek, mektep ve cami olarak kaydedilecekti. Öteden beri mabet ve mektep namına idare edilmekte olan dükkân, değirmen, yağhane ve fabrika gibi emval-i gayrı menkuller mabet ve mektep namına deftere kaydedilecekti. Ancak bu müesseseler adına evvelce hiçbir şey mevcut değil ise mevcudiyetlerini idame edecek kadar arazi ve emlak verilecekti.

Arazi ve emlak, yalnız aile reisi ve reisesi namına kaydolunacaktı. Reis veya reisesi yoksa, ailenin mevcut tüm bireylerine eşit olarak kaydedilecekti. Mesela bir valide ile bir kız ve erkek evlattan müteşekkil üç kişilik bir ailenin mülkleri, her üçü namına yazılacaktı.

Her evli çift bir aile kabul edilip evlilik çağında olup da henüz bekâr bulunanlar ana veya babalarına tabiyen iskân olunabilecekti. Ayrıca bir hane verilmeyecekti. Ancak, yetim kız ve çocuklara arazi ve emlak verilecekti.

Komisyon, muhacirlerin adına kaydettiği arazi ve emlakın kıymetlerini belirleyerek deftere işleyecekti. Defterler iki nüsha olarak düzenlenerek biri mahalli muhacir müdür veya memurluğunca diğeri de AMMU'ce alıkonulacaktı.

Dağıtım ve taksimat defterlerinin, ilk sayfasına köy veya mahallenin genel hudutları ve ikinci sayfasına koru, baltalık ve meraların hudud ve miktarı yazılacaktı. Defterin diğer sayfalarına muhacirlere dağıtılan hane, arazi vesairenin kıymet ve dönümleri yazılarak aile reisi ve muhtara onaylattırılmaları gerekecekti. Ayrıca, muhacir ailenin fertlerinin isimleri de bu defterde yeralacaktı.[106]

Muhacirlerin iskânı için diğer yol mevcut köylere iskân

106 a.g.b.

edilmeleriydi. Hazır köylerde, muhacirleri ailelerin yanlarına dağıtarak, köyleri genişleterek, haneler inşa ederek iskân sorunu çözülmeye çalışılıyordu. Müslüman köyler içinde muhacir istemeyen veya sorun çıkaran bazı köyler olmasına rağmen en büyük sorun gayrimüslim köylerle yaşanıyordu. Gayrimüslim köylüler, arazinin ve köy ekonomisinin kendilerine yetmediği gerekçesinin yanısıra gelecek muhacirlerin, yaşadıkları acı olaylardan dolayı saldırgan olacakları kaygısını taşıyorlardı. Bu konuda pek de haksız sayılmazlardı. Aslında hükümetin bunu önceden düşünüp büyük acılar çekerek Anadolu'ya sığınmış ve Hıristiyan ordularının önünden kaçmış muhacirleri, gayrimüslim köylerden uzak tutması gerekirdi. Gayrimüslim köylüler şikayetlerini genellikle dinsel önderleri ile hükümete iletmeye çalışıyorlardı. Rum köylülerin adına Patrikhane, Ermeniler adına Ermeni kilisesi, mevcut şikayetlerini tahkiki için hükümete iletirdi. Bu konuyla ilgili çok sayıda iddia ve belge mevcut olmasına rağmen birkaç örnekle yetineceğiz. Örneğin, Vize kazasının Sergen köyünün Rum ahalisine yapılan "kötü muamele ve muhacir yerleştirilmeleri" hakkında hükümete 26 Mart 1914 tarihli bir başvuru yapılmış.[107] Başka bir iddia Çatalca sancağına bağlı Arnavut köyü ahalisinden geliyor. Bulgarlar'ın meskûn olduğu bu köy ahalisi, köylerine Müslümanların tazyikte bulunup "muhacir kabul etmeleri hakkında ısrar" ettiklerini öne sürüyorlardı. Hükümet yaptığı tahkikte bu iddianın yalan olduğu sonucuna varıyordu.[108]

Bir köy, belli miktarda hane sayısı içermeliydi. Muhacirler için iskân edilecek köylerin en az elli haneden oluşturulması genel bir politikaydı.[109] Şayet yeni oluşturulacak köy elli haneden az olacaksa, bunlar mevcut karyelere yerleştirilecekti.[110]

---

107 DH.H. 3-1, 44, 26 Mart 1914. Ayrıca bkz. DH.EUM.EMN, 75, 45.

108 DH.EUM.EMN, 81, 3, 16 Haziran 1914.

109 DH.HMŞ, 30, 60, 5 Ocak 1914 ve DH.İUM, E-2, 36, 5 Ocak 1914. Ancak rastlanan bir belgede, Ankara Haymana ilçesinde 41 hane muhacir iskân olunan mahalin Tavıdemir adıyla bir köy haline çevrildiği görülüyor, bkz. DH.İD, 717, 16, 27 mayıs 1912.

110 DH.EUM.MH, 72, 43, 22 Aralık 1913 ve DH.İUM, E-2, 36.

Örneğin, İzmit'e bağlı Kandıra Kazası dahilinde müteferrik surette teşkil etmiş olan köylerin birbirlerine yarımşar ve birer saat mesafede olduğu; onar, yirmişer haneli üç-beş parçadan oluştukları için hiçbirinde mektep inşasına imkân bulunamadığı ve bundan dolayı köy ahalisinin maarif hizmetlerden mahrum kaldığı tespit ediliyordu. Genellikle böyle durumlarda elliden küçük haneli Müslüman köylerinin birleştirilmesi yoluna gidilirdi. Ancak bu köyler, muhacir yerleştirilerek genişletileceği düşüncesiyle birleştirilmeyecekti.[111]

Öte taraftan gayrimüslim köylerin elli haneden az olmasına dikkat ediliyordu. Örneğin, tehcir sırasında Ermenilerin iskân için gönderildikleri mahallerde kuracakları köylerin her birinin 50 evden çok olmaması isteniyordu.[112]

I. Dünya Savaşı'nda tehcir edilen gayrimüslimlerin köylerine iskânları sırasında da bu kaygılar gözetilmişti. İlk adımda, elli haneden fazla olan metruk köylere muhacir iskânı yapılmıştı. Bu konuda 1 Ağustos 1915 tarihinde yayımlanan bir tamimde, "Memalik-i Osmaniye'de mevcut ve İslâm ahali ile meskûn köylerin hemen ekserisi vaktiyle küçük ölçekte teşkil etmiş olmasından dolayı toplumsal ve medeni ihtiyaçları karşılamadığından ve bu hal ise İslâm nüfusunun toplu olarak birarada iskânlarıyla beynel-İslâm ticaret ve sanayinin genişlemesi ve çoğalması emrine uygun takip edilen gaye ile çeliştiğinden orada mevcut bu gibi küçük köylerdeki İslâm ahalinin Ermenilerden metruk yüz ve yüzelli haneli köylere toplu bir suretde iskânları için hazırlıklara başlanması ve derhal tatbikata girişmekle beraber bunların iskânlarından sonra geride kalacak boş köylerin aşiret veyahut fazla miktarda gelecek muhacir iskânına hasr ve tahsis edilmek üzere muhafaza edilmesi" emredilmişti.[113] Hükümet bu konuya çok önem verdiğini Mart 1916'da yerel yetkililere gönderdiği tamim ile gösterecekti. 1 Ağustos 1915 tamimi "hakkında ne gibi teşebbüslerde

111 DH.İD, 92-1, 1 17 Eylül 1911.

112 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, TTK Yayınları, Dizi 7 Sayı 126, 1991, Ankara, s.117.

113 DH.HMŞ, 12, 88, 9 Şubat 1916.

bulunulduğu ve ne yapıldığına dair şimdiye kadar bir bilgi alınmamış ve bu mesele bugünün en mühim meselelerinden olup bu konuda ne gibi bir icraat ve tatbikatta bulunulduğunun seri olarak iletilmesi" istenmişti.[114]

Sonuçta, iki yüzyıllık muhacir akını Anadolu'da birbirinden kültür, dil ve ırk olarak farklı ama hepsi İslâm ahaliden olan köyler ve mahalleler yaratmıştı. Bu durum kaynaşmayı geciktirdiği gibi asayiş ve güvenliğin sağlanmasında da sorunlar çıkaracaktı. Nitekim Bursa ilinin Karacabey kazasına gelen Çerkez, Arnavut ve Gürcü valilerden her biri "kendi ırkına mensup göçmen geldikçe, ayrı ayrı köyler teşkil edilerek yerli ahali ile karışık iskân olunmadıklarından dolayı" emniyet ve asayişin muhafazasında birçok mahsurlar meydana gelmesine sebebiyet vereceklerdi. Bursa Karacabey kazasına tayin olan Ziya Bey adlı Arnavut asıllı bir kaymakamın taraflı yönetimi yüzünden kaza dahilinde bulunan Çerkez ve Arnavut köyleri arasında büyük bir kavga olmuş, birçok kişinin ölmesi ile sonuçlanan bu kavgayı devlet güçlükle bastırmıştı.[115] Bu yüzden, "muhacerat zamanlarında gelen Arnavud, Çerkez, Gürcü vs. ayrı ayrı köyler teşkil ettiklerinden bunların asayiş ve düzeninin yolunda gitmesi için zabitan ve memuriyet reislerinin Türklerden olması"na dikkat edilmişti.[116]

Homojen köyler sorunu, Osmanlı'nın son dönemini olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarını da meşgul edecekti.

Yeni muhaceratların yanısıra daha önce gelmiş olan muhacirlerin kurdukları köy ve mahalleler de milli anlayışa uygun olarak dönüştürülmeliydi. Yeni TBMM'nin 25 Eylül 1922 tarihli iskân komisyonları ile ilgili bir talimatnamesinde, "Yeniden köylerin muhacir bir ırk, aşiret ve kabile efradından teşkili memnudur. Sabıkan bu halde bulunan köyler sekenesi tarla ve haneleri temin edilmek şartıyla mevcut köylere tevzi olunacak ve bu gibi ırk efradı ve aşâiri müçtemi olmamak şartıyla

114 a.g.b.

115 E. Hazim Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükmü*, Pera Yay., İstanbul, 1997, s.132-133.

116 DH.İUM, 11, 1, 2, 84, 7 Aralık 1919.

istedikleri kurada ikamete muhtar bulunacaklardır" denilerek sorunun çözümüne çalışılacaktı.[117]

Milli Mücadele sırasında Ankara hükümeti, İstanbul'dan gelecek göçmenlerin sevk ve iskânıyla ilgili bir talimatname hazırlayacaktı. 8 Ekim 1922 tarihli Sıhhiye vekili Dr. Rıza Nur'un imzasını taşıyan talimatnamenin 5. maddesinde; "gayrı Türk mülteciler esasen bir köyde ictima' bir halde sakin olsalar dahi bu sefer kabullerinde mutlaka münferit bir tarzda diğer köylere tevzi olunacak ve oralarda iskân edileceklerdir"[118] denilmekteydi.

Türk kültüründen farklı yerleşim yerleri ve iskân bölgeleri yeni cumhuriyet için "sorun" çıkarmaya devam etmişti. 1934 tarihinde çıkarılan Mecburi İskân Yasası bu kaygıyla hazırlanmış ve Türkiye, kültür ve kimlik temelinde üç iskân mıntıkasına ayrılmıştı. Bu yasanın 11. maddesine göre, "Anadili Türkçe olmayanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle... kurulması yasak" olacaktı.[119]

Balkan Savaşı sonrası akın akın gelen muhacirlerin iskânı için yeni köylerin inşası gerekiyordu. Bu yönde çeşitli plan ve projeler hazırlanmıştı. Yüzbinlerce hanenin ve belki bini aşkın köyün inşası gerekecekti. Bunun için tek tip köy planları hazırlanmıştı. Devletin yapacağı yeni köyler hazırlanan bu plana uygun olmalıydı. Devlet yardımı almadan hane ve köy inşa edenlerin de bu plana uyma zorunluluğu vardı. Ancak 1914-1918 yılları arası muhacir ve mülteci sayısındaki büyüklüğe rağmen yeni köyler inşa edilmemiştir. 1912 ve 1913 yıllarında birkaç köy inşa edildiğine dair belgeler mevcut[120] olmasına rağmen sonraki yıllara ait bir inşa faaliyetinden bahsetmek, eldeki belgelere göre mümkün değildir. Oysa yüzlerce yeni köy

117 *İskân Mevzuatı*, T.C. İskân Genel Müdürlüğü, 1936, Ankara, s.04.

118 ATASE K.1656, D.33(336), Fh.8 ve *Anadolu'da Yenigün*, 9 Ekim 1922, no:991-614'den aktaran Mesut Çapa, "Anadolu'da Yunan İşgalinin Sebep Olduğu İç Göçler", *AAMD*, C.10, S.29, Ankara, 1994, s.389.

119 İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, Yurt Yayınları, Ankara, 1991, s.119.

120 Pirobol kasabasının Sinan efendi civarında iskân edilen muhacirlerin vücuda getirdikleri 57 hanenin Reşadiye adıyla bir mahalle olarak teşkili için bkz. DH.ID, 1244, 3, 27 Temmuz 1912 ve DH.İUM, E, 68, 55.

inşası gerekiyordu. Bu nedenle hazırlanan muhacir köy projelerinin uygulamalarından örnekler veremiyoruz. Ancak, köy projelerinin hangi özellikleri taşıdığını mevcut plan, kroki ve tamimlerden aktaracağız.

Daha önceki yıllarda, inşa edilecek köyler için belirli kaideler belirlenmişti. Köylerin sıhhî ve fenni koşullara uygun olması, hanelerin belirli bir plan dahilinde inşası için krokiler çizilmişti. Her köy için bir mektep ve bir cami zorunluydu. Bu cami ve mektepler önceden çizilen projeler ekseninde tek tip olacaktı. Yapıların "anahatları mimari plana uygun olarak, fakat ayrıntıları resim" anlayışında çizilmişti. Örneğin, minarenin mimari bir çizim olarak değil bir resim olarak çizildiği oluyordu.[121]

Devlet tarafından yapılan meskenlerde bölge farklılıkları ve muhacirlerin sosyal şartları dikkate alınmamış, yapılan meskenler standart tek tip olmuştu. Devletin yanısıra muhacirler de kendi istek ve şartlarına uygun olarak konut inşa ediyorlardı. Muhacirler tarafından yapılan bu meskenler, geldikleri yörenin konut biçimini ve köy düzenini esas alıyordu. Kafkas muhacirleri taş, kerpiç, saz ve ot gibi malzemeler kullanırken, Balkan ve Kırım muhacirleri; kerpiç, saz, kiremit veya toprak malzemeler kullanıyorlardı.[122] Bu yüzden, bugün Anadolu'daki birçok köy, Kafkas ve Rumeli köy modellerindedir.[123]

Balkan Savaşları ve sonrası gelen muhacirler için inşa edilecek köylerin projeleri öncekilerden daha titiz ve detaylı biçimde hazırlandı. İttihat ve Terakki'nin Batılı yüzü burada da kendisini gösteriyordu. Bilime açık yanları muhacir köy planlarına da yansıyordu. "Muhacir köy projesi" olarak adlandırılan girişim Balkan muhacirleri için hazırlandı, ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle yeterince uygulamaya konulamadı. Savaş biti-

121 Kocacık, 1979, çeşitli sayfalar.

122 Necdet Tunçdilek, *Türkiye'de İskân Coğrafyası*, İstanbul, 1967, s.74. Bu konuda ayrıca bkz. Feridun M. Emecan, "16. Asırda Balkanlar'ın Kuzeydoğu Kesiminde İskân Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar", *5. Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi 1989*, TTK Yayınları, Dizi 26, S. 4.

123 Nedim İpek, "Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)", *Süleyman Demirel Üniv. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, Isparta, 1995, s.217.

minde 1919 Mart'ına gelindiğinde, bu imar planları yeniden gün ışığına çıkarılacaktı. Sorunlar savaş öncesine göre daha karmaşıklaşmıştı. Bir yandan Müslüman ailelerin yanına geçici olarak yerleştirilen muhacirlerin diğer yandan emval-i metruk hanelere yerleştirilip gayrimüslimlerin geri dönüşlerinden dolayı açıkta kalan Müslüman muhacirlerin vakit geçirmeden iskânları gerekiyordu. Dönemin AMMU İskân Şubesi yetkilileri, yeni köylerin inşası için hazırlanan tamimi mahalli yetkililere gönderecekti.[124]

Hükümetin yayımladığı tamimde, bireysel olarak hane inşa edenlerin olduğu ve bunlardan bir kısmının "şerait-i sıhhiyye ve fenniyyeye katiyen uygun olmadığı" belirtiliyor, 4 parçadan oluşan köy ve hane inşa planlarına uygun davranılması isteniyordu. Bu planlar, köy veya hane teşkil edilecek mahallin vaziyetine ve inşaat malzemelerine, iklim ve hava şartlarına ve arazinin durumuna göre belirleniyordu. Gerek muhacirlerin kendi başlarına yapacağı ve gerekse hükümetin yapacağı hanelerin bu planlara uygun olması isteniyordu.[125] Dört parçadan oluşan muhacir köy planında şu detaylar belirlenmişti:

Birinci plan, 1/2000 ölçeğinde umumi plan olup, köyün genel bir görünüşünü ele almaktaydı. Bu plana göre cami, mektep ve karakol köyün merkezinde, köy meydanında olacak ve etrafında bir sıra halinde hanelerle çevrili olacaktı. Köyün kuşbakışı görünüşü dama karelerini andıracaktı. Köyün merkezinde olacak meydan, yaklaşık 177 x 104 metrelik, iki ada boyutunda, bir dikdörtgen şeklinde olacaktı. Meydanın baş köşesinde cami, hemen yanında mektep inşa edilecekti. Meydana 25 metre genişliğinde, iki paralel ve bir dik üç büyük cadde olacaktı. Her bir ada altı haneden oluşuyordu. Her hane için 22x27 metre alan ayrılmıştı.

İkinci plan, 1/200 ölçeğinde, zemin kat planı olup, bir ada dahilindeki altı hanenin çizimini içermekteydi. Bu plana göre

124 DH.EUM.AYŞ, 2, 5. Ayrıca bkz. Fuat Dündar, "Balkan Savaşı Sonrasında Kurulmaya Çalışılan Muhacir Köyleri," *Toplumsal Tarih* S. 82, Ekim 2000, s.52-54.

125 a.g.b.

inşa edilecek haneler, sokağa bakıyor olacak, bahçesi arka tarafa düşecek şekilde, iki bahçe kapısı olacaktı.

Üçüncü planda, kapı ve pencere tafsilatı ile bir ve iki katlı mesken kesitleri yer almaktaydı. Bu plana göre, her yapının bir bacası olacaktı. Tek katlı ev, baca ile birlikte 9.6 metre yüksekliğinde olup oda yüksekliği 4.6 metre, bahçe duvarları 3.1 metre, bahçe kapısı genişliği 2 metre, hane kapısı ve pencereler birer metre, pencere yüksekliği 1.75 metre ve kapı yüksekliği 3.35 metre yüksekliğinde olacaktı.

Dördüncü plan ise, tek ve iki katlı meskenlerin cepheden görünüş çizimlerini içeriyordu. Bir meskenin içereceği kısımlar tek tek belirtilmişti; önlerinde kaldırımlı muhafaza mahallini içeren ve asıl meskeni teşkil eden iki oda; ahır veya depo makamında kullanılabilecek üstü kapalı diğer bir mahal; bir abdesthane; her hane için bir gusulhane; bir avlu veya bahçe; köy mahalli ittihaz olunacak yerde akarsuyu olmadığı halde ya umumi caddelerin münasip mahallerinde umumi çeşme veya kuyular veyahud her iki üç hane için bir kuyu (kuyular abdesthanelerden la-akl yedi metre mesafede olacaktı). Meskenler yol üzerinde yapılacak ise de kuyuları doğrudan yola yakın olmayacaktı. İki odadan her birinin ayrı ayrı kapıları havlu ya da bahçe içerisinde bulunup, meskenlere bahçe kapısından girilecekti. İki oda birbirine bir kapı ile bağlanacaktı. Ve her birinin birer büyük köy ocağı olacaktı. Planlarda nokta nokta gösterilen yerlere, muhacir köyün vaziyetini bozmamak şartıyla, eklemeler yapılabilecekti. Şöyleki: Zemin katında B harfiyle gösterilen yere üçüncü bir oda ilave edilebilecekti; C harfiyle gösterilen mahale merdiven inşa ederek B harfiyle ayrılan oda üzerine bir dördüncü oda inşa edilebilecekti; zemin katında ha harfiyle gösterilen odanın üzerinde bir beşinci oda yapılabilecekti; t harfiyle gösterilen oda üzerine 6. bir oda dahi inşa edebilecekti. Bu suretle başlangıçta iki odadan ibaret olan her bir mesken bilahare üç yahut 4, 5, 6 odadan ibaret olabilecekti. Planlarda, meskenler ve sonradan yapılacak eklentilerin dizaynından anlaşıldığına göre inşa kolaylığı göz önüne alındığı gibi arazi de daha verimli kullanılacak şekilde taksim edilmişti. Şöyle ki: Evvela; odaların

önünde muhafaza mahali bulundurmak suretiyle mesken çatısı uzatılmış ve bundan dolayı pek az masrafla meskenin kullanılacak yerleri tevsi' olunmuştu. Bacaların ve abdesthanelerin her dördü bir yere toplanmış ve masarafat-ı inşaiye o nisbette tenzil edilmişti. Avlu veya bahçeleri ayıran tuvaleti müşterek, duvarlar taştan tuğladan ve paypire namında bir nevi kerpiçten olacaktı. Lağımların uzunluğu dahi en asgariye çekilmeye çalışılmıştı. Zira her bir adayı teşkil eden on iki mesken için yalnız 55 metre tuvalette bir lağım olacaktı. Arzın meyiline göre bir veya iki oda için müşterek çukur olacaktı. Her köy için köyün son hududundan itibaren en az 1 km uzakta mezarlık olacaktı. Ancak, bu planlar genel olup inşa teferruatları her köy için değişebilirdi. Zira arazinin şekli, nevi mesahiyesi, kaynak veya çay gibi suların bulunup bulunmaması, iskân mahallinin iklimi ve elde bulunabilecek olan mevaddın miktar ve muhacirlerin adetleri vs. kati planın tanzimi esnasında nazar-ı dikkate alınacaktı.

Bu planlar, sonradan ne dereceye kadar uygulanabilmiştir? İnşa edilen haneler, cami ve mektep gibi diğer binalar bu planlara uygun mu hazırlanmıştı, yoksa kısmen de olsa değiştirilmiş miydi? Bilinmez. Ancak, mütareke döneminde de bu planlara uygun köy inşa etme çabasına girişilecekti. Geçen yüzyıldaki Osmanlı mimari çabalarına bir ışık tutar nitelikte olan projelerin uygulama alanlarını bulma ayrı bir çabanın ürünü olacaktır.

Emval-i Metruke

1913-1918 yıllarında milyonlarca muhacir ve mültecinin konut sorunu yeni inşa edilecek köylerle değil, daha çok metruk köylerle giderilecekti.

30 Mayıs 1915'te toplanan Bakanlar Kurulu, Ermenilerin savaş alanından uzaklaştırılması sonrası boşaltılan bölgelerdeki Ermenilere ait emval-i metrukelerin muhacirlere dağıtılması kararını almıştı.[126]

126 MV, 198, 163. 30 Mayıs 1915.

Ermenilerden kalan boş köy ve kasabalara muhacir ve mültecilerin iskân edilmesi için İAMM tarafından tüm vilayet ve mutasarrıflıklardan, mülki sınırlar dahilinde bulunan "kısmen ve tamamen tahliye edilen" köy ve kasabaların isimleri, mevkileri ve buralara muhacir sevkinin "icap edib etmediği" öğrenilmek isteniyordu. Bu içerikte bir şifreli telgraf 12 Temmuz 1915 tarihinde tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilerek, iskân edilebilecek muhacir miktarının bildirilmesi ve civarda "temdin ve iskân" edilebilecek göçebe aşiretlerin de bu boş köylerde iskânı istendi.[127]

1 Ağustos 1915 tarihinde ise Emval-i Metruke Komisyonları'na gönderilen bir tahriratla, bu komisyon başkan ve üyelerinin "muhacirîn komisyonlarına aza sıfatıyla devamları" ve muhacirler hakkında yapılan tedkik, teftiş ve muhacirlerin emval-i metrukeden tahliye edilmiş hanelerde iskânlarına ihtimam eylemeleri bildirilmişti. 26 Ekim 1915 tarihinde tekrar bir tahrir gönderilerek; "şimdiye kadar gelmiş ve mukaddeman gelecek muhacir" ailelerin sefaletlerine meydan verilmeyerek hemen iskân edilmeleri ve "kendilerine emval-i metrukeden tohumluk ve yemeklik zahire" verilmesi istendi. Bu işlemlerin vakit geçirilmeden yapılması için "lüzumunda muhacirîn tahsisatından havalename talep ve mucibesi otuz kuruşu geçmemek üzere icabı kadar memur istihdam" edilmesi isteniyordu. Komisyonun, bu işlemlerle ilgili icraatını "her 15 günde bir ayrıca telgrafla" merkeze bildirmesi ve bu hususta rehavet gösteren memurların da cezalandırılacağı ayrıca belirtiliyordu.[128]

17 Haziran 1915 tarihinde İAMM, Diyarbekir vilayetine çektiği şifreli telgrafta, savaş sebebiyle "derhal on bin muhacirînin celp ve iskânına" imkân olmadığı ancak yakında İslâm mültecilerinden "nüfus-ı mühimme beray-ı iskân oraya" gönderileceğinden boş Ermeni köyler hakkında iktisadi ve coğrafi bilgilerin ulaştırılması istendi.[129] Aynı yılın 24 Eylül'ünde yeni

127 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.66. DH.ŞFR, 54, 412 nolu şifreli telgraf.

128 DH.HMŞ, 12, 28

129 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.46.

bir karar alınıyordu; Aydın'dan Yunanistan'a firar eden Rumlar, emval-i metrukelerin satış hasılatından kalan miktarı, mektep ve hastane gibi yerlere sarf edebileceklerdi.[130]

Nitekim, Rum emval-i metrukesi hakkında 21 Şubat 1916 tarihinde geniş bir talimatname hazırlandı; "Rum emval-i metrukesinin suret-i idare ve muhafazasına dair talimatname." Bu talimatname Rumlar'dan metruk iki tür mal ile ilgili talimatları içeriyordu; I. Dünya Savaşı öncesi Yunanistan'a firar edenlere ait emval ile genel savaş sırasındaki askerî ve siyasi lüzum üzerine başka vilayetlere nakledilmiş şahıslara ait emval. Birinci gruba girenlerin mallarının muhacirlere dağıtılması, ikinci gruba girenlerin mallarının koruma altına alınması kararlaştırılmıştı.[131]

Sadece Ermeni ve Rumlar'ın değil Bulgar[132] ve Süryani[133] gibi cemaatlere mensup şahısların da emval-i menkulleri ya koruma altına alındı ya da muhacir ve mültecilerin sefaletlerinin bir nebze de olsa azaltılması için muhacirlere dağıtıldı.[134] Yerleşik Müslüman halkın eline geçmesindense perişan durumda olan muhacir ve mültecilere tahsisi daha faydalı olacaktı.

Sicile Kayıtları

27 Ağustos 1914'te yeni nüfus kanunu kabul edilir. Bu kanunun ilk maddesine göre "bilimum Osmanlılar kendilerini sicill-i nüfusa kaydettirmeğe mecburdurlar." Mevcud nüfus, yerli ve misafir (yabancı) diye iki ayrı defterde kayıt edilecek-

130 MV, 199, 71.

131 DH.HMŞ, 12, 82.

132 DH.ŞFR, 43, 116, 27 Temmuz 1914.

133 DH.HMŞ, 1-1, 6-25, 30 Haziran 1917.

134 İskân edilen Müslümanlar içinde 93 harbi muhacirleri bile vardı. "Ermenilerin göçürülmesi ile boşalan yerlere bir kısım 93 göçmenleri yerleştirilmiştir. Örneğin, Gemlik'in Benli köyüne Filibeli göçmenler, Orhangazi Karsak köyüne Gürcüler, Keramet ve Yenikôy'e hemen üzerinde bulunan Bepınar ve Vefa köylerinden gelen Boşnaklar yerleşmiştir. Yunan işgali ile Ermeniler köylerine döndüklerinde evlerinin işgal edildiğini gördüler." bkz. Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele*, Avrasya Etnografya Vakfı Yay.: 6, İstanbul, 1999.

ti. Yerli deftere, her mahallin ahali-yi asliyesi ile sonradan oraya gelip yerleşmiş olanlar yazılıyordu. Yabancı, bir diğer kullanımıyla misafir defterine ise ticaret, sanat, memuriyet veya eğitim gibi nedenlerle o bölgede geçici olarak bulunanlar kayıt edilecekti.[135]

Misafir defterinde yer alanların, kanunun 38. maddesine göre tebdil-i mekân ile yeni gittikleri mahalde altı aydan fazla kalmaları halinde, çıktıkları mahalle veya karyenin misafir defterine bunun işlenmesi ve vatan-ı asliyesinde bulunan nüfus dairelerince bu yer değişikliğinin onaylanması gerekiyordu.

Osmanlı devleti, topraklarına hicret eden muhacirlerin bir an önce yerleşik bir hayata geçmelerini sağlamaya çalışırken bunların son iskân mahallindeki sicill-i nüfuslara kayıtlarının vakit geçirmeden yapılmasını da önemsiyordu. Memalik-i Osmaniye'ye hicret edenlerin hemen sicill-i nüfusa kayıt edilerek hicret ve tescilleri arasında zaman geçmesine imkân verilmemesi isteniyor, aksi halde alakalı memurun mesul tutulacağı belirtiliyordu. Çünkü askerlik, emlak ve arazi vergileri gibi kolaylıklar, belirli zaman aralıklarıyla sınırlı olduğundan bu sürelerin uzaması istenmiyordu.[136] Ayrıca, diğer Osmanlı yurttaşları gibi askerlik görevi yapacak yaşta olanların miktarının tespiti ve ona göre askere çağrılacakların belirlenmesi için de sicile kayıt işleminin bir an önce yapılması gerekiyordu.

Muhacirlere verilen tezkire-yi Osmaniye'lere hicret tarihlerinin yazılması gerekiyordu.[137]

Yabancı defterde kayıtlı olanların ahali-i asliyeden sayılamayacakları söyleniyor ve bu gibilerin doğan çocuklarının da yabancı siciline kayıtları zorunlu tutuluyordu.[138]

1916 yıllarına kadar, memalik-i Osmaniye'ye gelen muhacirlerin ekserisi yabancı defterlerine kaydedilmişlerdi. Bu muhacirlerin bir kısmı komşu devletlerin vatandaşları olup, zulme uğrayarak kovulan Müslümanlar idi. Bunların tezkire-yi

135 DH.SN.THR, 62, 22.

136 DH.SN.M, 43, 4.

137 DH.SN.THR, 56, 53.

138 DH.SN.THR, 88, 83.

Osmaniye almaları için terkettikleri ülkenin tâbiiyetinden çıkıp tâbiiyet-i Osmaniye'yi kabul etmeleri gerekiyordu. Tüm bu muhacirlerden yabancı defterine yazılanlar 22 Ocak 1916 tarihinde, esas deftere nakil edilmeye başlandı.[139]

Gelen muhacirlerin, tâbiiyet-i Osmaniye'lerini muhafaza etmeleri gerekiyordu. Beraberlerinde getirecekleri tezkireler sayesinde sicill-i nüfus işlemlerinin yapılması kolaylaşıyordu.[140]

Muhacirîn İdaresi'nden nüfus idaresine verilen defterlerde iskân yerleri değişen şahıslardan doğum tarihi ile peder ve validesinin isimleri belirtilmeyenlerin tescil muamelelerinin bu işin ikmalinden sonra yapılması isteniyordu.[141]

Memalik-i Osmaniye'ye gelememiş yabancı topraklardaki Osmanlı tebası ise İstanbul'daki deftere kayıt ediliyorlardı.[142]

Terkedilen yerlerden gelen muhacirlerin içinde gayr-i reşit insanların defterlere kayıt edilmediği vakalara rastlanınca, yayımlanan bir tamim ile bunların 20 yaşına varmaları beklenmeksizin doğrudan sicill-i esasiyyelere kayıt edilmeleri ve kendilerine tezkire-yi Osmaniye verilmesi kararlaştırılıyordu.[143]

Muhacirlerin yanısıra mülteciler, sevk edildikleri yerlerde yabancı defterlerine kayıt ediliyorlardı. Rus işgalinden dolayı iç bölgelere sevkedilen Kürt ve Türklerin beraberlerinde getirdikleri ilmühaberlere bakılarak yerleştirildikleri yerlerin yabancı defterlerine kayıt edilmeleri sağlanıyordu. Olası bir karışıklığı önlemek için bu yola başvuruluyordu. Çünkü bazen bu mülteci kafilelerin arasına karışıp kendilerini mülteci göstermek isteyen insanlara rastlanıyordu. Bunlar askerlikten kaçmak ve mültecilere sağlanan olanaklardan faydalanmak isteyenlerdi.[144]

Rusların geri çekilmesi sonrası mültecilerin iskân edildikleri

139 DH.SN.M, 43, 125.

140 DH.SN.THR, 61, 59.

141 DH.SN.THR, 77, 57.

142 DH.SN.THR, 67, 55.

143 DH.SN.THR, 67, 55.

144 DH.SN.THR, 77, 109, 12 Şubat 1918 ve DH.SN.THR, 79, 32, 20 Temmuz 1918.

yerlerden geriye dönüşleri başladı. Zaten olası bu durum karşısında mülteciler sevkedildikleri yerlerde misafir defterlerine kayıt edilmişlerdi. Ancak sevkedilen yerlerde kalıcı olarak yerleştirilmeleri kararlaştırılanlar yerli defterine kaydediliyorlardı. Bu yüzden Niğde ve Adana gibi vilayetlerde bulunan Kürt mültecilerin yerli defterine, Türklerin ise vilayetlerdeki muhacir dairesine gönderilecek yabancı defterine işaret konularak kayıt edilmeleri isteniyordu. Yabancı deftere yazılan mülteciler, ya vatan-ı asliyelerine iade edilecek veya iktidarın gerekli göreceği stratejik bölgelere sevkedilebileceklerdi. Yabancı deftere kayıt edilenlerin hiçbir suretle yerlerini terketmelerine izin verilmiyordu.[145]

I. Dünya Savaşı'nda Ruslar, işgal ettikleri bölgelerdeki yerleşim merkezlerini tahrip etmişlerdi. Geri çekilme sırasında bile terk ettikleri bölgeleri yakıp yıkıyor ve geride bir enkaz bırakıyorlardı. Bu saldırılardan birçok sicill-i nüfus daireleri de nasibini almış, nüfus defterlerinin birçoğu yok olmuştu. Mültecilerin geri dönüşleri sırasında bu büyük bir sorun yaratacaktı. Devlet bu yüzden sicilleri zayi olanların sicillerinin yenilenmesini istedi.[146]

Kürtler gibi diğer Müslüman unsurların, kendilerine yasaklanmış bölgelerde ikametleri sakıncalı olduğundan, iskân olunacakları mahale bildirilmek şartıyla yabancı deftere kayıtları yapılarak tezkire-i Osmaniye'leri veriliyordu.[147]

Aynı zamanda son iskân mahaline çeşitli sebeplerle (kış koşulları, salgın hastalıklar gibi) ulaştırılamayan muhacir ve mültecilerin geçici olarak bulundukları yerlerde yabancı defterlerine kayıtları yapılıyordu.

İhtida etmiş gayrimüslimlerin iskânları kararlaştırılan yerlerde, diğer Müslümanlar gibi sicill-i nüfusa kaydediliyorlardı. Ama öncelikle eski kayıtları iptal ediliyordu. İhtida edenlere verilen tezakir-i Osmaniye'lerde peder ve validelerin ismi yazılmakla birlikte belgenin bir yerine "işbu tezkere müceddeten

145 DH.SN.THR, 74, 47, 2 Mayıs 1917 ve DH.SN.THR, 77, 47, 6 Ocak 1918.

146 DH.SN.THR, 86, 17.

147 DH.SN.THR, 78, 44, 14 Mart 1918.

icra kılınmıştır" ibaresinin konulması yeterli olacaktı. Ayrıca sicil defterlerine ihtida suretlerinin idare meclisi kararı tarihiyle beraber ilave olunması gerekiyordu.[148]

Muhacir Memurları

Muhacir işleriyle uğraşan memurların seferberlik hizmeti olarak askere alınmaları için bir kanun layihası 11 Mart 1916 tarihinde Meclis-i Mebusan'a sunuldu. Bu kanuna göre silah altına alınacak muhacir memurlara maaş verilmeye devam edilecekti. Maaşı 300 kuruşa kadar olanlara maaşlarının tamamını alacaktı. Maaşı 300 kuruştan fazla olanlara üst tarafı sülüs (1/3) olarak verilecekti. Yani 400 kuruş maaş alan bir memur askerde iken 333 kuruş maaş almaya devam edecekti.[149] Bu layiha 19 Nisan 1916 tarihinde kanunlaşacaktı.[150]

Muhacir memurları muhacirlerin faydalandıkları olanaklardan (muafiyet ve yardımlar) istifade ile emlak ve arazi sahibi olma düşüncesindeydiler. Bunun karşılığında maaşlarının bir kısmından her ay kesinti yapılmasını isteyen memurlar vardı.[151]

Muhacir ve mülteci işleri ile görevlendirilen memurların dönem dönem kendi görev alanları dışındaki işlerde çalıştıkları da oluyordu. Bu gibi durumlar muhacir sevk ve iskân işlerini sekteye uğrattığı için, hükümet, muhacir memurların başka hiçbir şeyle uğraşmamaları yönünde yasaklama getirmişti.[152]

İttihat ve Terakki iktidarı yıllarında muhacirlerle ilgili müdüriyetlerin başında iki tane genel müdür görüyoruz. 7 Mart 1916'da Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmisi'ne İAMM Müdürü Şükrü Bey tayin edilir. Şükrü Bey yerini 5 Mart 1917 tarihinde Hamdi Bey'e bırakır. Savaş sonuna kadar genel müdürlüğün başında kalır. (Diğer memur ve müfettişler için bkz. ek.4)

148 DH.SYS, 108, 1, DH.SN.THR, 630, 66 ve DH.SN.THR, 817, 68-66.

149 MMZC, 3, 2, 2, 43, 11 Mart 1916 C.1, s.445.

150 DH.HMŞ, 30, 148, 19 Nisan 1916.

151 DH.HMŞ, 27, 64, 24 Haziran 1915.

152 DH.HMŞ, 27, 73, 24 Aralık 1916.

Hükûmet, diğer alanlarda olduğu gibi göç ve iskân işlerinde de idari ve hukuki yeni düzenlemelere girmek istiyordu. Dünyanın diğer devletlerinin bu sorunlarla nasıl ilgilendiğini öğrenmek ve mevcut yasal düzenlemeler hakkında bilgi sahibi olmak istedi. Bu nedenle 6 Aralık 1913 tarihinde sicill-i nüfus idaresenin istemiyle, muhaceratların meni, eşkal-i tarz muhacirîn, muhacir hukuku ve meşruasına ait yürürlükte olan kanunnamelerin birer kopyasının gönderilmesi için Berlin, Paris, Viyana, Roma büyükelçilerine birer resmî yazı gönderildi.[153] Alınacak bilgiler ışığında gerekli idari ve kanuni düzenlemelere gidilecekti.

İttihat ve Terakki, 1917 kongre kararları arasında yeralan göç ve iskân işinin yeniden düzenlenmesine ilişkin çalışmalarına 1917 sonlarında başlar. Geçmişten gelen bilgi, birikim ve deneyimin yanısıra benzer olaylara sahne olmuş Amerikan ve Avrupa ülkelerinin deneyimlerinden de yararlanmaya çalışmıştı. Bu nedenle Guatemala, Kanada ve Britanya İmparatorluğu gibi, göçmen sorunu ile karşı karşıya kalan ülkelerin yasal mevzuatları gözden geçirilmişti. 1917 sonlarında hazırlanacak Aşaîr ve Muhacîr kanun layihası için yapılan ön çalışmalarda yukarıda adı geçen ülkelerin muhacir kabul şartları, tanınan hak ve olanaklar, ceza ve hak mahrumiyeti gibi konulardaki mevzuat örnekleri alınarak 1913 muhacirîn nizamnamesi ile karşılaştırılarak yeni bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştı.[154]

Ayrıca Rus işgalinin harabe haline getirdiği Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon gibi yerlerdeki köylerin imarı hakkında ameli bir fikir edinmek üzere Almanya'ya heyet gönderilmişti.[155]

AMMU aşiret ve iskân işinde "Batı fikirlerinden" faydalanıyordu. Basılan birtakım yayınlar ile iskân işinin "o zamana kadar olduğundan tamamen başka şekillerde telakki edilmeye

153 DH.SN.THR, 52, 72.

154 TİGMA, 272, 11, 11, 30, 1.

155 MV, 211, 24, 14 Nisan 1918.

başlandığını" gösteriyordu.[156] Bu yayınlar arasında *Iskân-ı Muhacirîn*, *Türkmen Aşiretleri*,[157] *Kürdler*,[158] *Türkiye'de Yunan Fecayi'i*,[159] *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeniler ve Rumlar*[160] gibi eserler bilhassa zikredilmelidir.

Aşiretlerle ilgili bilimsel araştırmalar yapmak için İAMM müdürü Şükrü Kaya, Aşaîr Şubesi Müdürü Zekeriye Sertel'e öneri getiriyordu. Memlekette aşiretlerin sayısı neydi? Nerelerde ve nasıl yaşarlardı? Adetleri, gelenekleri, lisanları nelerdi? Bunların bilinmesi gerekiyordu. Zekeriya Sertel çalıştığı iki yıl içinde aşiretler, aleviler ve tarikatlar üzerine çalışmalar yaptığını, ancak bu çalışmaların yayınlanıp yayımlanmadığı konusunda bir bilgiye sahip olmadığını anılarında belirtecekti.[161]

Hükümet aşiretlerin iskânı ve yerleşik duruma geçirilebilmeleri için ilmî ve esaslı bir araştırma yapılması ihtiyacını hisseder.[162] Bu konuda Ziya Gökalp başkanlığında bir encümen teşkilinin uygun görüldüğü ve bu yönde çalışmalara başlanması için hükümet tarafından 25 Aralık 1917 tarihinde bir karar alındığı biliniyor.[163] "Encümen-i İlmiye Heyeti" diye adlandırılan araştırma kurulunun, araştırma yapması için yabancı dildeki, konuyla ilgili kitapların alınabilmesi amacıyla ödenek ayrıldı. Alınacak kitapların bir listesi önceden hazırlandı.[164]

---

156 Orhonlu, 1987, s.120.

157 *Türkmen Aşiretleri*, AMMU Neşriyatından: 2, Muharirleri: Doktor Friliç ve Mühendis Rolig, Almanca'dan Tercüme edilmiştir, Tab ve neşri: Kitabhane-i Suudî, 1334, İstanbul, 546 sayfa.

158 Kürtler Tarih-i ve İçtimaî Tedkik, AMMU Neşriyatından: 3, muharir: Berlin Şark Akademisi Tarafından Neşr Edilmiştir-Dr. Friç, Tab ve neşri: Kitabhane-i Suudî, İstanbul, 1334, 384 sayfa. Bu eser 1992 yılında Hasat Yayınları tarafından, Dr. Fritz, "Kürtlerin Tarihi" ismiyle ve Sinan Şanlıer'in transkripsiyonu ile tekrar yayımlandı.

159 AMMU neşriyatından 5 no ile yayımlanıp 1337 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.

160 Cemiyeti Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, Dahiliye Nezareti Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatından numro: 6, İstanbul 1337.

161 Sertel, *a.g.e.*, s.63-64.

162 TİGMA, 272, 74, 65, 20, 7.

163 TİGMA, 272, 14, 74, 11, 9.

164 TİGMA, 272, 74, 66, 21, 22.

Kitapların tercümesi için tercümanlar tutuldu ve bunların ücretleri örtülü ödenekten karşılandı.[165]

Aşiretlerin iskân biçimiyle "temdini" hakkında yapılacakları belirlemek için kurulan Encümen-i İlmiye Heyeti, mülki ve askerî bazı üyelerin katılımı ile bir komisyon haline getirilecekti. Bu komisyon aşiret ve muhacirlerin iskânı ile ilgili kanun ve nizam taslaklarını hazırlar. Bu taslaklardan "İskân-ı Aşâir Kanununa Aid Talimatname", "İskân-ı Aşaîr Kanunu" ve "Aşaîr ve Muhacirîn Kanunu" adlı taslakların 14 Temmuz 1918 tarihine kadar meclis gündemine gelmediğini biliyoruz.[166] Daha sonraki süreçte de taslağın yürürlüğe girdiğine dair bir bulgu veya belgeye rastlamadık.

Osmanlı'nın yüzyıllardır karşılaştığı göç ve iskân sorunları ekseninde elde ettiği bilgi ve tecrübe birikimi, kendisine dünya çapında bir ün sağlamıştı. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasındaki muazzam nüfus hareketlerini şaşmaz bir plan içerisinde uygulamaya sokan İttihat ve Terakki, geçmişten gelen birikime yeni bir anlayış ve anlam katmıştı. Bu gibi sorunlarla yeni karşılaşan bazı ülkeler Osmanlı'nın göç ve iskân konusundaki tecrübe ve bilgisine ihtiyaç duyacaklardı. Örneğin, "Sonof" adlı bir topluluğun iskânı sorunuyla karşı karşıya kalan Hollanda Devleti, bu işi çözmek için bir şirket kuruyor ve Osmanlı memleketinde muhacirlerin iskân, ibadet ve eğitimlerinin nasıl ve hangi teşkilatça yürütüldüğüne dair hukuki ve teknik belgeleri Hollanda'da bu amaçla kurulan şirkete nümune olmak üzere talep ediyordu.[167]

Bütçe

Hükümet muhacir ve mültecilerin sevk ve iskânı için, her yıl bütçede belirli bir pay ayırıyordu. Dahiliye Nezareti'nin İAMM faslına ayrılan bu tahsisat, yıl içinde yapılan eklemeler ile denkleştirilmeye çalışılıyordu.

165 TİGMA, 272, 74, 66, 22, 4.

166 DH.UMVM, 124, 139. Bu belgelerin taslakları için bkz. TİGMA, 272, 11, 11, 30, 1.

167 DH.UMVM, 86, 8.

Muhacir ve mültecilerin devlete ekonomik yükünü tüm detaylarıyla ortaya çıkarmak şimdilik zor görünüyor. Dönemin iskân kuruluşlarının yaptığı harcamalar konusunda henüz bir bilgiye sahip değiliz. Kaldı ki sadece İAMM ve AMMU bütçeleri yapılan tüm harcamalara denk değildir. Çünkü, devletin İAMM dışındaki diğer kuruluşları da, muhacir ve mültecilere harcama yapmaktaydı. Bu bir milli mesele idi. Topyekün faaliyetin ekonomik profilini ortaya sermek şimdilik mevcut verilerle mümkün değil. Ancak, yıllık bütçe içinde İAMM ve AMMU'ye ayrılan payı ortaya sererek devlet bütçesi içindeki yerini tespit edeceğiz.

Burada da bir sorun olacaktır. İAMM bütçesi diye vereceğimiz rakamların gerçeğe ne kadar yakın rakamlar olacağını bilmiyoruz. Çünkü "bütçeler meclisten geçtikten sonra, hükümet aldığı kararlarla bunları dilediği gibi değiştiriyor. Ve neticeden meclisi çok zaman haberdar etmiyordu."[168] Ve Meşrutiyet Dönemi, tanzim edilen 11 bütçeden yalnız üçüne ait kesin hesaplar (1910, 1911, 1912), bütçelerin kabulünden 4 ya da 6 yıl sonra hazırlanabilmiştir. Sonraki yıllara ait kesin bütçeler hazırlanmamıştır.[169]

1330 senesi bütçesinin iskân-ı muhacirîn faslına 28 Şubat 1915 tarihinde 40.000 lira ilave edilir.[170] (I. Dünya Savaşı yıllarında bir Osmanlı lirası yaklaşık 18.5 Mark, 4.4 dolar, 0.9 sterlin idi.)[171]

1331 senesi Dahiliye Nezareti'nin 22. iskân-ı muhacirîn faslına 27 Mayıs 1331/9 Haziran 1915,[172] 26 Temmuz 1331/8 Ağustos 1915[173] ve 31 Ağustos 1331/13 Eylül 1915 tarihinde 100.000'er[174] lira ayrılmıştı.

1332 senesi AMMU bütçesi ilk başta 100.000 lira olarak belirlenmişti. Ancak aynı yıl, mülteci akınının başlaması yüzün-

168 Eldem, *a.g.e.*, s.189.

169 *a.g.e.*, s.189.

170 MAZC, 3, 1, 1, 24, 28 Şubat 1915, s.387.

171 Eldem, *a.g.e.*, s.15.

172 İMM, 115, 6.

173 İMM, 183, 2.

174 İMM, 220, 1.

den konulan ek bütçeler, asıl bütçeyi kat kat aşacaktı. AMMU bütçesine yapılan eklemeler, 15 Mart 1332/28 Mart 1916 tarihinde 250.000 lira, 23 Mayıs 1332/5 Haziran 1916 tarihinde 302.605 lira, 7 Ağustos 1332/20 Ağustos 1916 tarihinde 450.000 lira, 25 Teşrinievvel 1332/7 Kasım 1916 tarihinde 500.000 lira ve 10 Kanunuevvel 1332 /23 Aralık 1916 500.000 lira[175] ilave edilerek toplam 2.102.605 lira bütçe ayrılmıştı.[176] Bu harcamaların dağılımı şöyleydi; muhacirlerin sevk, iskân ve iaşesine 328.642 lira; mültecilere 847.887 lira. Burdan hane inşaatına, 12.000 lira gibi küçük bir miktarın ayrıldığı görülüyor.[177]

1333 senesi İAMM bütçesi, 18 Mart 1333/1917 tarihli meclis toplantısında 2.057.000 lira olarak belirlenmişti.[178] 29 Kasım'da bu bütçenin iskân faslına 600.000 lira ilave edilir.[179] 22 Aralık'ta yine iskân faslına 1.000.000 lira[180] ilave edilir. Hükümet, muhacir başına 166 kuruş düşecek şekilde yıllık ödenek belirliyordu.[181]

1334 senesi İAMM bütçesi 2.057.004 lira[182] iken, önce 7.358 lira[183] daha sonra, 21 Ağustos 1334/21 Ağustos 1918 tarihinde, 100.000 lira ilave edildi.[184]

1335 senesi için 4 Haziran 1335/1919'da 200.000 lira, 17 Ekim 1335/1919'da 200.000 lira ilave edildi.[185]

Osmanlı Devleti bütçesi ise şöyle bir seyir izlemekteydi; 1329 yılı bütçesi 35.300.000 lira, 1330 yılı bütçesi 57.800.000 lira, 1331 yılı bütçesi 65.500.000 lira, 1332 yılı bütçesi 83.000.000 lira, 1333 yılı bütçesi 109.000.000 lira ve 1334 yılı bütçesi 132.500.000 lira idi. 1329-1334 yılları bütçe açığı ise

175 MAZC, 3, 3, 1, 18, 4 Ocak 1917, s.225.
176 MAZC, 3, 3, 1, 18, 4 Ocak 1917 ve MAZC, 3, 4, 1, 10, 8 Aralık 1917, s.120.
177 a.g.b, s.141.
178 MMZC, 3, 3, 3, 49, 18 Mart 1917, s.56-58.
179 MMZC, 3, 4, 1, 11, 29 Kasım 1917, s.144.
180 MMZC, 3, 4, 1, 21, 22 Aralık 1917, s.361.
181 MMZC, 3, 4, 1, 21, 22 Aralık 1917, s.361.
182 MAZC, 3, 4, 2, 41, 24 Mart 1918, s.219.
183 MMZC, 3, 5, 1, 24.
184 MMZC, 3, 5, 1, 18, 25 Kasım 1918, s.197.
185 DUİT, 14, 28.

toplam 310 milyon lira civarındaydı.[186]

Tabiî, bu sadece muhacir ve mültecilerin sevk ve iskân masrafları değil hastaneler, darüleytam, darülaceze gibi kurumlar ile sabit ve geçici muhacir memurları maaşlarını da içeriyordu.

Bekâr Muhacirler

Osmanlı'nın terk ettiği topraklardaki Müslümanlar, Hıristiyan devletlerin keyfî uygulamalarıyla karşı karşıya kalıyorlardı. Erkekler, askere alınıyor veya keyfî nedenlerle tutuklanıyorlardı. Birçoğu bu yüzden, çareyi Osmanlı topraklarına sığınmakta buluyordu. Ancak hükümetin muhacirlere tanıdığı muafiyetler ve verilen yardımlar aile olmaları koşuluyla geçerliydi. Topraklar ve arazi aile başına dağıtılırdı. Bu yüzden bekâr muhacirlere normal muhacirlere yapılan yardımlar yapılmıyordu.[187]

Ailesi olmayan veya bırakıp gelen fakir erkek muhacirlere arazi verilmesi ve hane inşasına izin verilmeyeceği 22 Ocak 1914 tarihinde "tekrar ilan edilmek" zorunda kalınıyordu.[188]

Muhacirlere tanınan askerlikten bir süreliğine muaf tutulma hakkı, bekâr muhacirlere tanınmıyordu. Muhacirlerden aile fertlerini terk edip bekâr olarak gelenlerin derhal, bir gün dahi gecikmeden askerlik şubelerine sevkiyle ilgili bir kanun, Bakanlar Kurulu'nun 23 Ekim 1916 tarihli toplantısında yasalaşıyordu.[189]

İskân Yerini Terk

Sevk ve iskân edilen muhacir ve mülteciler, yerlerini izinsiz olarak terk edemezlerdi. Muhacirler ancak iklim, sıhhi ve mahalli şartlar göz önünde bulundurularak sıhhiye ve muhacirîn komisyonu kararı ile yer değiştirebilirlerdi. Bunun dışındaki

186 Eldem, *a.g.e.*, s.84 ve 95.

187 DH.HMŞ, 27, 37, 29 Aralık 1913.

188 DH.EUM.MH. 74, 45, 22 Ocak 1914.

189 MV. 245, 75, 23 Ekim 1916.

yer değiştirmelere engel olunuyordu.[190]

İskân edilenlerin mahallî memurların izni olmaksızın iskân yerini terk etmemeleri, serbest-i azimetlerine dair kendilerine vesika verilmemiş kimselere seyahat varakası verilmemesi hakkında 16 Haziran 1915 tarihinde bir tamim yayımlanır.[191]

İttihat ve Terakki göç ve iskân politikasının başarılı olması için muhacirlerin kendilerine gösterilen yerleri terk etmemelerini sağlamaya çalışıyordu. Masraf ve iskânları karşılandığı halde terk edip gittikleri yerlerde ikinci kez muhacir muamelesine tabi tutulmalarından dolayı mali ve askerî yönden hükümete yeni sorunlar çıkarıyorlardı. Muhacirlerin, kendilerine sağlanan yardımları suistimal ederek vergi ve askerlik muafiyetlerinden daha uzun süre faydalanma çabaları devlete ek yük getiriyordu.[192]

Anadolu'ya sevk edilmiş olan İştib, Tikveş, Koçana ve havalisi muhacirlerinin muhtelif bahanelerle iskân mahalini terk ettikleri anlaşılınca Hükümet 1916 Mart'ında, bunların yerlerini terk etmelerinin önlenmesi için yerel muhacir memurları uyarıyordu.[193] Ankara vilayetince Çekirdeksiz mevkiinde iskân edilen muhacirler, burayı terk edince onlara yapılan masraflar kendilerinden tanzim edilip ilk iskân mahallerine gönderilmişlerdi.[194] Muhacirlerin yanısıra Van, Bitlis, Erzurum vilayetlerinden iç bölgelere sevkedilen Türk ve Kürt mültecilerin de, kendileri için tayin edilen mıntıkalara yerleştirilerek, sicill-i nüfusa kayıtlarının yapılması ve hiçbir suretle yerlerini terk etmemeleri istenecekti.[195]

190 DH.HMŞ, 27, 68.
191 DH.SN.M, 36, 56.
192 DH.SN.M, 36, 64.
193 DH.HMŞ, 12, 91.
194 DH.HMŞ, 27, 58.
195 DH.SN.THR, 77, 47.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜLTECİLER

Mültecilerin durumuna geçmeden önce muhacir-mülteci ayrımına kısaca bir göz atalım. 1913 tarihli İskân-ı Muhacirîn Nizamnamesi'nde muhacirler iki kısma ayrılıyordu; "Madde 2: Muhâcirler iki kısımdır. Birincisi hükümet matbu'alarında istihsal-i [elde etme] mezuniyetle terk-i tâbiiyet ederek gelenler, ikincisi mülteci olarak gelipte tâbiiyet-i Osmaniye'ye dahil olmak istidasında [dilekçe] bulunanlardan hükümetçe muhacir sıfatıyla kabulüne karar verilenlerdir." Mültecilerden muhacir sıfatıyla kabullerini isteyenler ise verecekleri dilekçe sonrası, başvuruları kabul edilene kadar münasip mahallere sevk edilirlerdi. Yapılan tahkikat neticesi olumlu çıkanlar Osmanlı vatandaşlığına alınarak iskân edilirdi.[1]

Bu çalışma sırasında dönemin belgelerinde mülteci olarak adlandırılan kafilelerin bazen muhacir olarak adlandırıldığı da fark edildi. Şifreli telgraflarda bu ayrıma hassasiyet gösterilirken diğer belgelerde bazen muhacir ve mülteci denileceğine bir üst adlandırma olarak muhacir kelimesinin kullanıldığı görüldü. Bu durum dönemin mebuslarının da kafasını karıştırmıştı. 3 Ocak 1918 tarihli Meclis-i Ayan'da AMMU bütçesi gö-

1 *İskân-ı Muhacirîn Nizamnamesi*, İstanbul, Matbaayı Amire 1329 (1913).

rüşmeleri sırasında, muhacir ve mülteciden "ne kastedildiğini" soran mebuslar vardı. AMMU genel müdürü Hamdi Bey verdiği cevapta; "mülteci savaş hali dolayısıyla düşmanın istilasına uğrayan yerlerden dahile yani hududun gerisine iltica eden cins ve mezhep ayırmaksızın bütün ahaliye diyoruz. Ancak anlaşma ile diğer bir devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere muhacir diyoruz"[2] demişti.

Rus İşgali ve Mülteci Akını

Önceki yıllarda Trablusgarp ve Balkanlar'dan gelmiş mülteciler yerlerini I. Dünya Savaşı'nda doğu sınırlarından gelen büyük mülteci kafilelerine bırakacaktı. Doğuda savaş, Rusya'nın 1 Kasım'da Erzurum bölgesinden Osmanlı topraklarına hücumuyla başlamıştı. Başlarda Osmanlı ordusu bu ani saldırıya başarıyla karşı koymuş ve Rus ordusunu durdurmuştu. Ancak Rusların kış taarruzları 10 Ocak 1916'da başladığında Osmanlı ordusunun tutunduğu cepheler tek tek düşmeye başlar. 17 Ocak'ta ilk kuvvetli tahkimli mevzi olan Köprüköy, 19 Ocak'ta ise Hasankale Rus ordusunun eline geçti. En kritik savaşlar 14 Şubat günü oldu. Nihayet 16 Şubat 1916'da Erzurum ellerine geçti. Erzurum'un kaybedilmesinden sonra 3. Ordunun karargâhı Erzincan'a nakledildi. Saldırılarına devam eden Ruslar 15 Temmuz'da Bayburt'u, 18 Temmuz'da Kelkit'i, 25 Temmuz'da Erzincan'ı ele geçirdi.[3]

Böylece, son iki yüzyıldır Rus ordusunun Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan kovduğu muhacirlere, I. Dünya Savaşı ile birlikte İmparatorluğun doğusundan gelecek mülteciler de eklenecekti.

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Ruslardan kaçan Müslümanlar, muhacir olarak değil mülteci olarak kabul ediliyorlardı. Böyle olunca, yapılan yardımlardan tutun da iskân şekillerine kadar yapılan çalışmalar birbirinden farklılıklar ta-

2 MAZC, 3, 4, 1, 16, 3 Ocak 1918, s.207.

3 Erol Kaya, "I. Dünya Savaşı Esnasında Erzurum ve Çevresinden Göçeden Müslüman Muhacirlerin Gittikleri Bölgeler ve Durumları", *Akademik Araştırmalar* 1997, Y. 1 S5, Erzurum, s.92.

şıyordu. Rus işgaline kadar Balkanlar da henüz anlaşmalarla kaybedilmemişti ancak fiilî işgal altında olan bölgelerden gelen Müslümanlar vardı, bunlar da mülteci olarak kabul ediliyorlardı. Trablusgarp, Bingazi, Karadağ, Bulgaristan ve Bosna'dan gelen mülteciler gibi. Osmanlı, muhacirlere sağladığı kolaylıkların aynısını mültecilere sağlamaya çalışmakla birlikte, işgal edilmiş yerleri tekrar ele geçirme hesabını da yapıyordu. Bu nedenle, mülteciler sevk edildikleri yerlerde geçici olarak iskân ediliyordu. Kesin iskân edilmeleri için verilecek yardımlardan mülteciler istisna tutuluyorlardı. Çünkü bunların geri dönüşleri durumunda tüm harcamalar "boş yere yapılmış" olacaktı.[4]

1916 yılına kadar Balkanlar ve Afrika'dan gelen mülteciler için askerî ve mali birçok kolaylıklar sağlanmış ve geçimlerini idame etmeleri için iaşe ve yevmiye verilmişti. Ancak ne zaman ki Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis gibi yerler Rus ordusunun eline geçti o zaman öncekilerden daha büyük bir boyutta bir mülteci sorunu ile karşı karşıya kalındı. Rusların işgaliyle geri çekilen Osmanlı ordusu geride sahipsiz bir Müslüman kitle bırakmıştı. Rus ordusunun Müslüman halka karşı uyguladığı baskı ve sindirmelerin asıl sebebi yöreyi Hıristiyanlaştırarak bir nüfuz bölgesi yaratma amacıydı. Bunun yanısıra yöredeki gayrimüslim çetelerin sanki yılların öcünü almak istercesine savunmasız ve sivil halka karşı yaptıkları intikam saldırıları da başlayınca, Müslümanların önünde tek seçenek kalıyordu, orduyla birlikte geri çekilmek. Yanlarına alabildekileriyle büyük kafileleler halinde yollara dökülmüşlerdi. İlk uğrak yerleri komşu vilayetler idi. Diyarbekir, Van, Bitlis illerinde yüzbinlerce mülteci toplanıyordu. Diyarbekir'de biriken on binlerce mülteci, yörede bir ekmek sıkıntısı yaratmıştı. Valilik bunların iskân ve iaşeleriyle başa çıkamıyordu. Bu yüzden gönderilen nakliye araçları ile mültecilerin bir kısmı Urfa ve Gaziantep'e sevk edileceklerdi.[5] Devlet, Yezidi, Ermeni gibi gayrimüslimle-

4 DH.HMŞ, 27, 28, 30 Haziran 1913.

5 DH.İUM, E. 13, 34, 19 Mart 1916.

rin isyanlarını bastırmaya çalışırken bir yandan da mülteci sorununa çözüm getirmeye çalışıyordu.[6]

Aslında 1914 Kasım'ında doğu sınırlarından ilticalar başlamıştı. 1 Kasım'da Rusya'nın saldırıya geçmesi ve 14 Kasım'da Padişah'ın savaş ilanının hemen akabinde, Osmanlı toprakları ilk mülteci kafilelerini karşılayacaktı. Çünkü, Ruslar Urmiye Tebriz ve Hoy'daki Türk konsoloslıklarını kapatarak, "Kürtleri ve diğer sünni Müslümanları Urmiye çevresinden sürdüler."[7] Böylece İran Müslüman Kürtleriyle başlayan ilticalar, Rus ordusunun ilerleyişi ile büyük rakamlara ulaşacaktı. 1915 yazına doğru Osmanlı hududuna yakın aşiretler de iç bölgelere kaçışmaya başlar. 27 Haziran 1915 tarihinde İAMM tarafından Erzurum vilayetine çekilen bir şifreli telgrafta, mültecilerin "vilâyât-ı saireye dağılmalarına meydan verilmeyerek" Erzurum ve Van'ın "tahliye edilen Ermeni köylerine" dağıtılması istenir.[8] Böylece hem Rusların ilerlemesi zorlaştırılmış hem de paniğin iç bölgelere yayılması önlenmiş olacaktı.

İran'ın yanısıra, Osmanlı devletinin kuzeydoğu sınırlarına komşu yaşayan Müslümanlar da I. Dünya Savaşı'nın ortamından kaçıp Osmanlı topraklarına sığınıyorlardı. Artvin, Borçka ve Acara'yı terkeden Müslüman halkın büyük bir kısmı Trabzon'a geliyordu.[9]

Muhacirlere sağlanan kolaylıklardan genelde mülteciler de yararlanıyordu. Mülteciler iskân ve iaşeleri için resmî dairelere verecekleri dilekçelerine damga vergisinden muaf tutuldu.[10] Diğer yandan geçici olarak iskân edildikleri yerlerde yaşamla-

---

6 Dönemin Diyarbakır Valisi bu durumu şöyle kaleme alıyordu, "Yezidiler'in isyanına Ermeni komitelerinin faaliyetine karşı koymak vilâyât-ı mütecavireye gelmekte olan binlerce mültecileri ibâte ve iaşe etmek gibi gayet mühim meselelerde mevcut idi." bkz. *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları - Sürgünden İntihara*, yay. haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, 2. baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1993, s.67.

7 Yonan, *a.g.e.*, s.111.

8 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.54. DH.ŞFR, 54, 203.

9 Nedim İpek, "Giresun Kazasının Nüfusuna Dair bir Değerlendirme", *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu Bildirileri 6-7 Mart 1999*, Giresun Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999, s.223-232.

10 DH.EUM.VRK, 16, 42, 2 Temmuz 1916.

rını sürdürmeleri için kendilerine maaş verildi.[11]

Devlet elinden geleni yapmaya çalışıyordu, "ama kendi askerlerini bile doğru dürüst giydiremiyen bir devlet"in, bir milyonu aşkın mülteci için yapabilecekleri sınırlıydı. Üstelik, mültecilerin geçtikleri yollar Anadolu'nun en kötü ve güvenliksiz yollarıydı.[12] Mültecilerin sefaleti Osmanlı ordusunun da gözünden kaçmıyordu. O sıralarda 3. Ordu'da görev yapan Yarbay İzzettin Çalışlar, 12 Nisan 1916 tarihli günlüğüne şu notu düşüyordu; "Yolda Diyarbekir'e avdet eden muhacirlere tesadüf ettik. Pek sefildiler bize dua ediyorlardı."[13]

Mültecilerin ekserisi 50 yaşından yukarı ihtiyarlarla, çocuklar ve kadınlardan oluşuyordu.[14]

Mülteciler için hastane ve muayenehane inşa ediliyordu. Tedaviye ihtiyacı olanların buralarda muayeneleri yapılarak ilaç masrafları hükümetçe karşılanıyordu. Bu hastanelerde boş yatak bulunmadığı durumlarda askerî hastanelere sevk ediliyorlardı.[15]

15 Kasım 1916 tarihinde AMMU'den Çorum ve Yozgat mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta bu vilayetlerdeki mültecilerin "çıplak ve mahrukatdan [yakacak odun vs.] mahrum pek sefil" bir halde olduklarından, büyüklere verilen iki kuruş yevmiyenin üç kuruşa ve küçüklere verilen bir kuruş yevmiyenin 60 paraya çıkarılması ve emvali-i metrukeden bulunmazsa "çarşı ve pazardan" elbise alınarak mültecilere dağıtılması isteniyordu.[16]

Hükümet 1916 sonbaharında, bir yandan Doğu mültecileri ile ilgilenirken diğer yandan Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan gibi yerlerden daha önce gelmiş olan mültecilerin askerlik vazifelerini yerine getirmeleri için askere alınmaları kararı alı-

11 DH.İUM, E, 16, 44 ve DH.EUM.VRK, 17, 85.

12 McCarthy, 1995, s.257.

13 Orgeneral İzzetin Çalışlar'ın Günlüğü, *On Yıllık Savaşın Günlüğü - Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, Haz: İ. Görgülü ve İ. Çalışlar, Yapı Kredi Yayınları, 1997, İstanbul, s.157.

14 MAZC, 3, 3, 1, 18, 4 Ocak 1917, s.227.

15 DH.HMŞ, 27, 80, 14 Şubat 1918

16 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.159. DH.ŞFR, 70, 18.

yordu.[17] Artık, bu toprakların Osmanlı ile hukuki bağı da kalmamıştı. Mülteci sıfatıyla geldiklerini iddia eden bu kişilerin kayıt ve tescilleri yapıldıktan sonra erkeklerin askerî durumlarının yetkililere bildirilmesi gerekiyordu.[18]

Mültecilerin sayısının yüzbinleri aşması hükümetin daha planlı ve ciddi olarak bu işle ilgilenmesini zorunlu kılıyordu. Nihayet 1917 yaz aylarına doğru, mültecilerin sevk ve iskân yerleri üç mıntıkaya ayıran ve her mıntıkada mülkiye, sıhhiye ve muhacirîn müfettişlerini görevlendiren, teftiş ve tanzimle ilgili talimatname AMMU'den Ankara, Halep, Sivas, Canik gibi vilayet ve sancaklara iletiliyordu.[19]

Mültecilerin iskânları için memleket üç iskân mıntıkasına ayrılmıştı. Bu mıntıkalar, ana yolların vaziyeti ve iaşe durumuna göre belirlenmişti.[20]

Söz konusu mıntıkalar şunlardı; Birinci mıntıka; Canik, Sivas, Elazığ, Diyarbekir, Musul vilayet ve livaları ve Trabzon havalisine cebren vuku bulacak sevkiyat merkez ve iskeleleri. İkinci mıntıka; Kastamonu, Ankara, Halep, Adana vilayetleriyle Niğde, Kayseri, Maraş ve Urfa livaları. Üçüncü mıntıka; Bolu, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Hüdavendigâr, Karesi, Aydın, Konya, Teke, İçel vilayet ve livalarından oluşuyordu.

Birinci mıntıka Rus işgal bölgesine komşu iller idi. Ve ileriki tarihlerde buraların da işgal edilme olasılığı vardı. İkinci mıntıka bölgesi ise Anadolu'nun orta kesimleri ile işgal bölgesine yakın bazı illeri kapsıyordu. Üçüncü bölge ise Anadolu'nun batı bölgeleriydi.

Mültecilerin bir kısmı kendiliğinden yollara düşerken, "yol güzergâhlarında ikişer kilometrelik mesafede memurlar bırakılarak" mültecilerin sağ salim iç bölgelere sevki sağlanmaya çalışılıyordu.[21]

17 MV, 203, 40, 20 Eylül 1916.

18 DH.HMŞ, 1-1, 8-2, 24 Eylül 1916 ve DH.SN.THR, 71, 35.

19 DH.ŞFR, 79, 246, 28 Ağustos 1917. Aslında 10 Ağustos 1916 tarihli bir şifreli telgrafta "mülteciler hakkında talimatname"den bahseder. Ancak bu talimatnameye araştırmamız sırasında rastlanmadı. bkz.DH.ŞFR, 66, 206.

20 MAZC, 3, 3, 1, 18, 4 Ocak 1917, s.227.

21 Kaya, a.g.m., s.92.

İşgal bölgesinden kaçıp gelen bu mültecilerin kendileri için belirlenen iskân mahallerinde yerleşmeleri için, önceki mahallerinden getirecekleri ilmühaberler üzerine kayıt ve tescillerinin yapılması gerekiyordu.[22] Ayrıca, mültecilerin kendilerine gösterilen yerlerden başka yerlere gitmelerine izin verilmiyordu. Çünkü, Osmanlı Tâbiiyet Kanunu'na göre mültecilerin, kayıtsız şartsız Türk hükümetinin gösterdiği yerlerde ikametleri zorunluydu.[23]

Hükümet, savaş koşulları ve tehcir edilen Ermeni ve Rumların üreticiliklerinin yokluğundan dolayı büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kalmıştı. Özellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları doğu bölgelerindeki tarla, bağ ve bahçe ürünleri toplanamıyordu. Batı bölgelerinde topraklar, Balkan muhacirleri tarafından işlenirken Doğu'da ise mültecilerden yararlanılacaktı. Ziraat mevsimine denk gelen günlerde mülteci sevkiyatına ara veriliyordu. Bu mültecilerin başlarında birer memur bulunuyor ve mahsul kaldırmak için insan ihtiyacı duyulan yerlere gönderiliyorlardı. Örneğin, askerî nedenlerle, sonbahar ziraatına yardımcı olmaları için 21 Ekim 1916 tarihinde, Diyarbekir'den Urfa'ya mülteci sevk edilmesi isteniyordu, bunun için Urfa'ya 15 bin lira gönderilecekti.[24]

İskân edildikleri yerlerde mültecilere ya yevmiye ya da ekmek ve yemeklik zahire veriliyordu.[25] Bazı bölgelerde, mültecilerin ekmek fiyatındaki artış nedeniyle iskân yerlerini değiştirdikleri görülüyor. Bu gibi durumların önüne geçmek için hükümet, iaşe kanununa uyularak, ekmek zamlarının ve karaborsanın önüne geçilmesi için yerel yetkilileri uyarıyordu.[26]

Seferberlikten dolayı ordu, yurt savunması için ihtiyacı olan arazi, emlak ve vasıtalara bir makbuz karşılığında el koyabiliyordu. El konulan şeyin bedeli karşılığında verilen makbuzlar

22 DH.SN.THR, 70, 91, 1 Ekim 1916.

23 Nedim İpek, "İran Mültecileri", *Askeri Tarih Bülteni*, Y.18 S.34, Ankara, 1993, s.77.

24 DH.İUM, E, 22, 45, 21 Ekim 1916 ve DH.İUM, E, 23, 107, 14 Kasım 1916.

25 DH.İUM, 22, 1, 6, 16 Aralık 1917.

26 DH.IUM, E, 32, 46, 13 Mayıs 1917.

uygun bir zamanda, belki de savaş sonrasında, mal sahiplerine nakit olarak ödenecekti. Ancak, Doğu mültecilerinin yaşadıkları kötü durumdan dolayı kendilerine bu konuda kolaylık sağlanmalıydı. Bu nedenle, Maliye Nezareti tarafından 30 Ocak 1916 tarihinde yayımlanan bir tahrirde savaş nedeniyle "birçok mezâhim ve mahrumiyete maruz kalarak" iç taraflara iltica etmek mecburiyetinde kalan mültecilerin vesait-i nakliyeleri evvelce bulundukları mahalde alınmış ve "cidden yardıma muhtaç" bir halde bulunduklarından, yanlarındaki bu seferberliğe ait vesait-i nakliye mazbatalarının nakit olarak ödenmesi kararlaştırılıyordu.[27]

Muhacirler gibi mültecilerin de bir kısmı, kendilerine tanınan yardım ve kolaylıklardan daha fazla yararlanmak için hileli yollara başvuruyordu. Bazı mültecilerin kendilerine verilen vesikalarını yok ederek, gittikleri yerlerde kendilerini yeni gelmiş mülteci gibi gösterip yardımlardan tekrar faydalanmaya çalıştıkları görülüyor.[28] Hatta bazı mülteci aileler, erkeklerini askere göndermemek için tenha ve bataklık yerlerde barınıyordu. Ve bunların büyük çoğunluğunun, kışın şiddetinden dolayı telef olmaması için hükümet, mültecilerin askerlik mükellefiyetlerini hazirana kadar tecil edip uygun yerlerde iskân edilmelerini sağlamaya çalışıyordu.[29]

Diğer yandan, yardım almamak şartıyla akrabalarının bulundukları mahallere gitmelerine müsaade edilen mültecilerin gittikleri yerde yine yardım talebinde bulunmaları,[30] devletin hazinesine ek yük getiriyordu. Hükümet bunun üzerine 14 Aralık 1916'da bir talimatname yayımlamak zorunda kalmıştı.[31] Bir kısım mültecinin, vesikalarını mahvederek gittikleri her yerde kendilerini yeni gelmiş mülteci gibi gösterdiği ve "Bu halin temadisi halinde sevk ve iskân muamelesi hiçbir zaman neticelenemiyeceğinden" mültecilerin tümüne iskân ma-

27 DH.İUM, E, 26, 6.

28 DH.HMŞ, 27, 72, 14 Aralık 1916.

29 DH.İUM, E, 26, 59, 7 Ocak 1917.

30 DH.HMŞ, 27, 74, 26 Aralık 1916.

31 DH.HMŞ, 27, 72, 14 Aralık 1916.

hallerini gösterir bir "vesika verilerek ve bir mahale gelen mültecilerden daima vesika aranılarak mahalli iskânlarını tebdil edip etmedikleri"nin kontrol edilmesi isteniyordu. Vesikasız gelerek vesikasını kaybettiğini veya kendilerine vesika verilmediğini beyan eden veya vesikasında gösterilen mahale gitmeyen mültecilerden askerlik yaşına gelmiş olanların hemen askeriyeye teslim edilmeleri; askerlik yaşına gelmemişlerin ve kadınların bunun gibi mülteci talimatnamesinde gösterilen menatık-ı memnuaya gitmek için ellerinde vesika bulunanlarının hiçbir yere sevk edilmeyerek mahallerinde alıkonulmaları ve kendileri tarafından başka bir mahalde akrabaları bulunduğu vesaire beyanıyla müraacat vuku bulursa müraacatların nezarete iletilmesi isteniyordu. Bu konuda müsamaha gösteren memurlar şiddetle cezalandırılacaktı.[32]

14 Aralık 1916 tarihli talimatname ile aşağıda belirtilen hususlardaki bilgilerin her ay düzenlenerek merkeze iletilmeleri isteniyordu:[33]

> "1- Vilayete/livaya gelen mültecilerin ve bunlardan kurada ve kasabalarda iskân edilenlerin kaza itibariyle mikdarları derdest veya muhtac-ı iskân daha ne kadar mülteci bulunduğu?
>
> 2- Kasaba ve köylerde daha ne kadar mülteci ve muhacir iskân edilebileceği ve ne kadar boş hane olduğu?
>
> 3- Köylerde iskân edilenlerin kaffesine [bütün] arazi verilip verilmediği ne mikdarda tohumluk tevzi ve malzeme-i saire-i ziraat tedarik edildiği?
>
> 4- Vilayet ve liva dahilindeki mülteciler için gelecek sene hasad zamanına kadar ne mikdar buğdaya ihtiyaç vardır? Buna mukabil ne kadar ve nerelerde zehair iddihâr edildi ve nerelerden mübaaya ve tedarik olundu?
>
> 5- Vilayet ve liva dahilindeki mülteci eytamının mikdarı ne kadar zükûr [erkek] ne kadarı inâs [kadın] olduğu ve dul kadınların mikdarı ve kaç darüleytam ve darüliaşe ve darülmesai açılmışdır? Nerelerdedir? Her birine ne kadar mülteci ka-

32 DH.HMS, 27, 72.

33 a.g.b.

bul edilmiş ve darülmesailerdeki ne işle iştigal ettirilir?

6- Matbahlar nerelerde açılmışdır? Her birinde ne kadar fukara ve zuafa [zayıflar] it'âm ediliyor?

7- Nerelerde hastahaneler vücuda getirilmişdir? Mülteciler arasında ne gibi hastalıklar zuhur etmişdir?

8- Mülteciler çiçek ve kolera ve kuduz aşılarıyla aşılanmış mıdır? Ne kadarı aşılanmış ve ne kadarı aşılanmamışdır? Aşılanmamaları esbabı nedir ve aşılanmaları neye muttavakıfdır?

9- Mülteciler için ne kadar elbise tedarik edilebilmişdir? Kaç kuruş masraf edilmiştir? Ne kadar mülteciye elbise verilmişdir? Ve daha ne kadara ihtiyac vardır? Ve nerelerden tedarik edilebilir?

10- Yevmiye ve maaş alan mültecilerin adedi ne kadardır? Verilen yevmiye ve maaş mikdarı günde ve ayda kaç kuruşa baliğ olub (iki rakam olarak iraesi) yevmiyenin nisbeti vilayet/liva her tarafında bir midir? Değişiyorsa sebebi nedir?

11- Mülteciler için açılan hastahane darüliaşe ve darüleytam ve darülmesai ve matbahlar gibi müsessesat ile tohumluk ve yemeklik olarak mübaya' edilen zehair ve levazım-ı iksaiye [giysi] vesaire için bir ay zarfında ne kadar masraf yapılmışdır? (yevmiye idhal edilmiyecek)

12- Muhacir komisyon ve memurlarında derece-yi faaliyetleri nedir? Sevk ve iskân ve iaşe hususunda fazla memur istihdam edilirse mikdar-ı yevmiyeleri nedir? Bunlardan başkaca memura ihtiyac var mıdır?

13- Mülteci eytamından ne kadarı mahalli darüleytamlarına ve öksüz yurdlarına kabul edilmişdir? Ve bunlara darüleytamlara daha ne kadar kabul edilebilir?

14- Ahaliyi mahalliyenin mülteciler hakkında dereceyi muavenatı nedir?

15- Mahalli Hilal-i Ahmer, Müdaafa-i Milliye vesair cemiyet-i hayriyenin muavenatları görülüyor mu?

16- Mahalli belediyelerin mülteciler hakkında gösterdiği muavenat neden ibaretdir?

17- Vilayetin nerelerine ne mikdar mülteci iskân olunduğu ve hastahane ve muayenehanelerin ve darüleytam ve darüli-

aşe ve darülmesailerin ve mıtbahlar ve hastahanelerin tesis olunduğu ve yemeklik zehairin ittihar idildiği mahalleri irae eder bir krokinin tanzim ve irsali."

Dahile sevkedilen mültecilerin büyük bölümü Ermenilerden kalan gayrimenkullere yerleştirilirken,[34] 1918'in sonlarına doğru henüz bir haneye iskân edilmemiş mülteciler vardı. Bunlar, uygun yerleşim yerleri bulunana kadar, camilerde, okullarda, kışlalarda, yerli ahalinin meskenlerinde geçici olarak yerleştirilmişlerdi. İttihat ve Terakki sonrası kurulan ilk hükümet olan Ahmet İzzet Paşa kabinesi 8 Kasım'da aldığı bir kararla halen açıkta olan mültecilerin Ermenilerin emval-i metrukelerine geçici olarak yerleştirilmesi kararını alıyordu.[35]

Doğu'dan gelen mültecilerin bir kısmı sevk edildikleri Batı illerinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar henüz iskân edilememişlerdi. Bu mülteciler bunca yıldır büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldıkları gibi yeni cumhuriyet için de büyük bir sorun haline gelecekti. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki bir Meclis toplantısında, Sinop mebusu Rıza Nur "belli yörelerde öbekleşmiş 70.000 doğu göçmeninin" varlığından bahsedecekti.[36]

Mültecilerin Sayısı

1917 başlarında mülteci sayısı "belki de 1.200.00'i aşıyor"du.[37] 1918 Mart ayında bu rakam AMMU yetkilileri tarafından Meclis'te, 1.5 milyon olarak açıklanıyordu.[38]

---

34 I. Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır valiliği yapan Reşid Bey; terkedilmiş Ermeni mallarının civarda bulunan mültecilere tahsis edildiğine dair anılarında şunları belirtiyordu, "Sevkolunan Ermenilerin hanelerini derhal tahliye edip sokaklarda, bahçe aralarında ve mezarlıklarda sürünen ve hastalıktan kırılan mültecilerin derhal iskân edilmeleri lazımdı." bkz. *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, s.71.

35 MV, 213, 5, 8 Kasım 1918.

36 Kemal Arı, *Büyük Mübadele - Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-25)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, İstanbul, s.9.

37 MAZC, 3, 3, 1, 18, 4 Ocak 1917, s.228.

38 MAZC, 3, 4, 2, 41, 24 Mart 1918, s.217.

Dönemin AMMU müdürü Hamdi Bey Aralık 1917'deki mülteci sayısını 1.077.155 kişi olarak tespit eder.[39] Tabiî bu sayı, müdüriyetin ulaştığı ve iaşe ettiği mültecilerin sayısıydı. Savaş ortamından dolayı hükümetin ulaşamadığı, ya da sevk masraflarını kendi karşılayarak istedikleri yere göç etme hakkını kullanan mülteciler buna dahil değildir.

Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ruslar tarafından istilası sırasında yüzbinlercesinin mülteci olarak yollara düştüğü ve "oralarda oturan Türk ve Kürtlerden" öldürülenlerin sayısının "muhakkak ki bir milyonu geç[tiği]" Cemal Paşa tarafından ifade ediliyordu.[40]

Rus istilası ve Ermeni çetelerinin saldırıları yüzünden Erzurum, Trabzon, Bitlis ve Van vilayetleriyle Erzincan sancağı ahalisinden "bir milyonu mütecaviz nüfus"un her türlü sıhhi ve hayati koşullardan uzak bir şekilde içerilere iltica ettiği ve bunlardan hükümetin resmî kayıtlarına göre 701.166 nüfusa kayıtdışı 300.000 kişinin eklenmesi ile yaklaşık 1 milyon nüfusun "telef ve ziyan" olduğu 7 Haziran 1919 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'ndan İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verilen tahriratta dile getirilmişti.[41]

Rusların işgal ettiği bölgedeki Müslüman nüfus 2.3 milyondu.[42]

Ekim 1916'ya gelindiğinde sevk edilen mülteci sayısı, Trabzon'dan Samsun'a 79.100, Doğu Erzurum'dan Sivas'a 300.000, Doğu ve Güney Erzurum ve Van'dan Elazığ'a 80.000, Bitlis ve Van'dan Diyarbekir'e 200.000 ve tespit edilemeyen diğer 43.800 ile birlikte toplam 659.100 olarak belirlenmişti.[43]

Mültecilerin sayısı konusunda Osmanlı meclislerinde verilen rakamlar savaşın sürdüğü tarihlere ait verilerdi. Mülteci

---

39 MMZC, 3. 4, 1, 21, 22 Aralık 1917, s.361.

40 Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1959, s.363-364.

41 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.247.

42 Justin McCarthy, "Muslims Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I and The Turkish War of Indepence", *Isis Press and The Institute of Turkish Studies*, İstanbul-Washington, İstanbul, 1993, s.96.

43 McCarthy, 1993, s.96.

sayısına ilişkin verilere, savaş sonrası gazetelerinde de yer verilir. 11 Mayıs 1919 tarihinde *Tasvir-i Efkar* gazetesinde resmî bir istatistik yayınlanır. Rus ordularının ve Ermeni çetelerinin önünden kaçarak Urfa, Sivas, Diyarbekir, Elazığ, Ankara, Konya, İzmit, Bursa, Eskişehir vilayet-ve livalarına hayatlarını kurtarmak suretiyle iltica edip hükûmetin yardımına "mazhar olanların toplamının 902.865'e ulaş"tığı belirlenir. Erzurum'dan iltica eden 448.277 kişiden 207.105 nüfusun zayi olduğu, Bitlis'ten 253.131, Trabzon'dan 354.142, Van'dan iltica edenlerden 208.000 kişiden 108.000 kişinin zayi olduğu ve Erzincan'dan 84.672 kişiden 5.434 kişinin zayi olduğu tespit edilecekti.[44] Mülteciler meselesine sayfalarında genişçe yer ayıran gazetelerden biri de *İleri* gazetesiydi. Bu gazetenin 10 Nisan 1920 tarihli sayısında mülteci sayısının 843.336 kişi olduğu belirtiliyor ve "Harb-i umumi esnasında memalik-i Osmaniye'ye iltica edenler: Erzurum ve havalisinden 287.474, Van ve havalisinden 102.808, Bitlis ve havalisinden 128.228, Trabzon ve havalisinden ise 324.826 nüfustur" deniyordu.[45]

Mültecilerin İadesi

17 Ekim 1917 tarihinde Bolşevik Devrimi olur. Bir süre sonra Rus ordusu, işgal ettiği doğu bölgelerinden çekilir. 12 Şubat 1918'de Türk ordusu ilerlemeye başlar, aynı ay içinde Erzincan ve Trabzon; Mart'ta Erzurum ve Ardahan; Nisan'da Sarıkamış, Van, Batum ve Kars Ermenilerden alınır.[46]

İstilaya uğrayan Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon gibi vilayetleri Ruslar'ın boşaltması sonrası, Anadolu'nun içlerine dağılmış Müslümanların memleketlerine iadeleri gündeme gelecekti. Varolan savaş ve kaos ortamında hükûmetin bununla başa çıkması kolay değildi. Ayrıca bir an önce geri dönüşlere başlanılmalıydı. Ruslar çekilmişti, ama bu yöreleri ellerinde tutmaya çalışan Ermeni komitacıları vardı. Sevk ve iade işlemleri bir an

44 *Tasvir-i Efkar*, 11 Mayıs 1335, no:2722.

45 *İleri* gazetesi, 10 Nisan 1336, no:805.

46 Akşin, *a.g.e.*, s.123.

önce yapılmalıydı. Yoksa çoğunluk olan gayrimüslimler, gelişmeleri olumsuz yöne çevirebilirdi. Bu yerler, ele geçirildiği andan itibaren Müslümanlarla iskân edilmeliydi ki, olası plesibit durumunda Osmanlı Devleti hazırlıksız yakalanmasın.

Belki tüm savaş harcamalarına, kayıplara rağmen hükümet mültecilerin iadesini daha sağlıklı bir şekilde gerçekleştirebilirdi. Ama bu kadar zaman yoktu. İşte mültecilerin iadesi sırasındaki eksiklikleri değerlendirirken bu noktayı göz önüne almak gerekir.

Mültecilerin memleketlerine iade tarihleri, iade edilecek mahallerdeki yetkililerin görüşleri alındıktan sonra belirlenecekti. Çünkü, savaşın getirdiği yıkım, bu bölgeleri oturulmaz hale getirmişti. Bu bölgelerin bir envanteri çıkarıldıktan sonra her tarafa askerî müfrezeler sevkedilerek asayiş ve inzibat temin olunmalıydı.

İade edilecek ahalinin yanlarında bulunan her türlü silah ve patlayıcı maddelerle birlikte yağma ve gasbettikleri anlaşılan maddeleri devlet yetkililerine teslim edilmesi isteniyordu. Bunun için oluşturulacak komisyonlar, Menhubat Komisyonları, mahalî jandarma kumandanlarının başkanlığında polis memurlarından oluşacaktı. Bunların teslim edilmemesi durumunda, yanlarında bu gibi maddeler bulunan şahıslar divan-ı harblere verilecekti. Menhubat Komisyonu bu malların asıl sahiplerini bulup çıkarıp onlara teslim etmekle mükelleftı.

İç bölgelere sevk edilmiş mültecilerin geri iskânları hakkında hükümet bir broşür yayınlandı. İstanbul Matbaa-yı Amire'de basılan 1334 tarihli bu broşür "Ahval ve Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayet Ahalisinden Dahile Mecbur İltica Olanların Sûret-i Sevk ve Iadesi Hakkında Talimatname" adını taşımaktadır. Hükümetin hazırlık, plan ve projelerini yakından anlamak için bu talimatnamenin geniş bir özeti aşağıya çıkarılmıştır.[47]

Rus işgali sırasında iç bölgelere kaçan mültecilerin iskân mahalleri, hükümet tarafından üç iskân mıntıkasına ayrılmış-

47 Orijinal tam metin için bakınız, DH.MB.HPS.M, 33, 7.

tı. Yukarda belirtilen mıntıkalarda bulunan mültecilerin memleketlerine iadeleri tedricen gerçekleştirilecekti. Sevkiyatın aşağıda gösterilecek mıntıkalar göz önüne alınarak yapılması isteniyordu.

Mültecilerin Geri Dönüşlerinde Takip Edecekleri Yollar

Mülteci sevkiyatı aşağıda belirtilen güzergâhlar üzerinde yapılacaktı. Hükümet bu güzergâhları büyük ve işlek yolları göz önüne alarak belirlemişti: Evvela: İzmit, Eskişehir, Konya, Karapınar, Adana, Resûlayn (Ceylanpınar), Mardin, Eskişehir, Ankara şimendüfer hatları; İkincisi: Ulukışla'dan itibaren Niğde, Kayseri, Şehr-i Kışla, Sivas, Suşehri, Erzincan; Üçüncüsü: Yozgat, Çorum, Merzifon, Samsun tariki Yozgat, Akdağ Madeni, Yenihan, Sivas veya Yenihan Tokat tariki; Dördüncüsü: Denizden sevkiyat için İstanbul Tuzla, Erikli, Zonguldak, İnebolu, Sinop, Samsum, Trabzon iskeleleri; Beşincisi: Urfa, Siverek, Diyarbekir, Ergani, Elaziz, Arapkir, Kemah, Malatya, Kangal, veya Kangal, Sivas, Amasya, Samsun tariki.

Denizden sevkiyat için, Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis illerine en uzak olan iskân mıntıkası, yani üçüncü iskân mıntıkasında bulunan mülteciler belirlenmişti. Çünkü Anadolu'nun en batısında olan bu illerdeki mültecilerin sevkinin karadan gerçekleştirilmesi durumunda hem can kaybı ve hem de büyük bir zaman kaybı olacaktı. Bu nedenlerle, Aydın, Karesi, Hüdavendigâr, İstanbul, İzmit, Eskişehir, Bolu, Kastamonu vilayet ve livaları dahilindeki ve Eskişehir sancağıyla Konya, Adana vilayetleri ve Ankara merkez sancağı dahilindeki Trabzon mültecileri deniz yolllarıyla sevkedilecekti. Bandırma, Mudanya tarikiyle gelecek mültecilere İstanbul (Tuzla) ve diğer mahallerden gelecek olanlara da İzmit merkez olacaktı.

Belirlenen mahaller dışındaki mülteciler karadan sevkiyata tabi olacaktı.

Sevkiyat İçin Belirlenen İaşe Merkezleri

Kara ve deniz sevkiyatında mültecilerin mahrec merkezleri ile Balıkesir, Bandırma, Bursa, Mudanya, İzmit, İstanbul (Tuzla), Erikli, Zonguldak, İnebolu, Sinob, Samsun, Eskişehir, Ankara, Konya, Akpınar, Resülayn, Mardin, Diyarbekir, Ergani, Elazığ, Kangal, Sivas, Suşehri, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Kırşehir, Kayseri, Niğde, Ulukışla, Maraş, Urfa, Siverek iaşe merkezleri olacaktı.

Sevkedilecek mültecilerin ekmekleri, mahreçlerinden sevk edilecekleri ilk iaşe merkezine olan mesafe dikkate alınarak verilecekti.

Mülteci Kafilelerinin Tertibi ve Sevkleri

Memleketlerine dönmek isteyen mültecilerin iadeleri mülkî memurların emir ve nezareti altında; muhacirler idaresi müdür ve memurlarıyla sıhhiye müdür veya müfettişleri, jandarma kumandanı, polis müdürleri veya polis merkez memurlarından oluşmuş bir heyet tarafından; muhacir idaresi müdür ve memurları bulunmayan mahallerde de mülkiye memurları ve inzibat memurları tarafından gerçekleştirilecekti.

Sevkiyat evvela, asayişi temin edilen mahaller ahalisinden olup da birinci mıntıkada bulunanlardan başlayacaktı.

Bulaşıcı hastalık olan mıntıkalardan sevkiyat yasaklanmıştı.

Sevkiyat istila edilmiş vilayetlerdeki mülki memurların bilgisi ile nezaretten alınacak emir üzerine ve düzenlenen talimatnameye uygun bir şekilde icra edilecekti.

Sevk Edilecek Şahıslar

Sevkiyat, ilk önce memleketlerine dönmek isteyip müraacatta bulunanlara uygulanacaktı. Arzu ve muvafakatı olmayan hiçbir kimse şimdilik iade edilmeyecek ve memleketlerine iadelerine değin hükümetin sağladığı yardım ve kolaylıklar eskisi gibi devam edecekti.

Memleketlerine iade arzusunda bulunacaklar yüksek miktarda olursa; öncelikle nakliye aracına sahip olanlar, sonra memleketlerinde emlak ve dükkânı olup hükümetten yardım talep etmemiş olanlar, ardından erkekli aileler ve son olarak henüz iskân edilememiş bulunanlar tercih edilecekti.

İadeleri Geciktirilecek Mülteciler

Devletçe bulundukları mahallerde zorunlu iskân muamelesine tabi tutulanlar, hükümetçe iskân edilerek emlak ve araziye halen sahip ve bu sene için ziraatı bulunanlar, hasta, aciz ve sefere çıkamayacak durumda olan kimseler iade edilmeyerek bunlara hiçbir suretle vesika verilmeyecekti.

İade edilecek mülteciler kafilelere ayrılacak ve kendilerine bir sıra numarası ve hareket tarihi yazılmış vesikalar verilecekti. Memleketlerine iadelerinde mahzur görülenlerin vesikalarına şerh konulacak ve vesikası olmayanlara bahsedilen izahları da içerecek bir vesika düzenlenerek verilecekti.

Bu suretle düzenlenecek aile reisi ismiyle erkek ve kadın miktarı, memleketleri, sevk güzergâhları, sevk sırasında verilen ekmek veya erzak miktarı bir deftere kayıt olunacaktı. Bu kayıt muamelesi gidecekleri yol üzerindeki en yakın iaşe merkezinde icra olunacaktı.

Mültecilerin sevkiyat boyunca, konak ve iaşe merkezlerinde hükümet yardımından faydalanmaları için kendilerine verilmiş olan vesikaları göstermeleri gerekiyordu. Vesikalarına şerh konulacak veya yeniden vesika alacak mültecilerin bu vesikaları itinayla muhafaza etmeleri, istenildiğinde memurlara göstermeleri gerekeceği kendilerine anlatılacaktı.

Kafile halinde sevk edilecek mültecilerin yollarda saldırıya maruz kalmamaları ve geçecekleri mahallerde hasar ve tahribat yaratmamaları için kafileye yetecek kadar inzibat kuvveti verilecekti.

Kafileler hareket etmeden önce askerî ve mülki tabipler tarafından muayene edilerek, sonuçları vesikalarına kayıt edilecekti.

Kafileler talimatnamede yazılmış ve belirlenmiş güzergâhlardan sevk olunacaklardı. Sevkiyat güzergâhında olmayan mahallerdeki mülteciler dönüş yoluna en yakın merkezlere gönderilecek ve kafile tertibatı buralarda icra olunacaktı.

Kafilelerin günlük kat edecekleri mesafe azamî altı saat olarak belirlenmişti. Ve buna binaen yol üzerinde imkân dairesinde misafirhaneler tesis edilmeye çalışılacağı gibi askerî misafirhanelerden de istifade edebileceklerdi.

Yolda hastalanacak mülteciler konak merkezlerinde kafilelerden ayırt edilerek en yakın hastane merkezlerine sevk edileceklerdi.

Karadan sevk edilecek kafileler içinde bulunan çocuk ve aciz kadınların kafile eşyası için gerekli olan nakli vasıtalar tedarik olunacaktı.

Mültecilerin Memleketlerine İskânları

lade edildikleri yerlerde, mültecilerin vilayet dahilindeki mahallerine sevkleri ile ziraî ve iskân ihtiyaçlarının karşılanması mahalli hükümet tarafından halledilecekti.

Mültecilerin iaşesi için gereken zahire ve tohumluk, iaşe ambarlarından alınacağı gibi, ellerinde fazla bulunan hayvan, araba, ziraî araç, alet vesaireler komisyon tarafından makbuz karşılığında alınarak yardıma en çok muhtaç olan mültecilere, usulüne uygun dağıtılacaktı.

Hükûmet tarafından meskenleri inşa olunacak yardıma muhtaç şahısların inşaat masraflarını, vesair suretle mahzur-ı muavenat olanların da alacaklarını, mevad ve eşya bedelini, tayin olunacak taksitlerde tamamen vermeleri şart idi.

Mültecilerin iadesinde uyulacak esasları düzenleyen talimatnamenin, gerek görüldüğü zaman tadiline mülki ve askerî yetkililerce karar verilecek ve bundan Dahiliye Nezareti haberdar kılınacaktı.

Sonuç

İmparatorluğun en Batılılaşmış kenti Selanik'te, gizli bir örgüt olarak kurulan İttihat ve Terakki'nin[1] temel stratejik hedefi imparatorluğun parçalanmasını durdurmak, özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren neredeyse bir kader olarak kabul edilmiş, kopma ve ayrılmalara son verebilmekti.[2] Fakat Balkan Savaşları başarısız geçmiş ve İmparatorluk, "Avrupa topraklarının %83'ünü, nüfusunun %69'unu" kaybetmişti.[3] Balkanlar'ın tüm çabalara rağmen kaybedilmesi, eldeki son toprak parçasına, Anadolu'ya gözlerin çevrilmesine neden olacaktı.

Kırım göçlerinden Balkan göçlerine kadar yaşananların, Türk halkı arasında milliyetçi akımları uyaran bir etkisi olmuştu. Diğer ulus-devlet inşalarının aksine Türk milliyetçiliği, burjuva sınıfının bağımsızlaşma sürecindeki ideolojisi olmaktan çok ve ondan önce "aynı etnik özellikteki halkı biraraya toplayan olayların uyardığı" bir ideoloji biçiminde belirmişti.[4]

1 Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, derleyenler: İ.C. Schick ve E.A. Tonak, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.41.

2 Haluk Şahintürk, "İttihat ve Terakki", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, s.1810-1811.

3 Shaw, *a.g.e.*, s.359.

4 Gülten Kazgan, 'Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İ.Ü İktisat Fakülte-*

Balkanlar'ın kaybı tüm imparatorluğu ekonomik ve psikolojik olarak etkilediği gibi İttihatçı kadroyu da derinden sarsmıştı. Balkanlar'dan alınan ders Anadolu'nun da kaybedilmesini önleyecekti. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Milli Mücadele'ye katılan, tümen ve daha üst kademelerdeki komutanların %60'ının Balkan doğumlu olması tarihsel bir rastlantı değildir.[5]

Eldeki toprak parçasının korunması için öncellikle nüfusun Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesi gerekiyordu. Böyle bir homojen bileşim yaratmak için I. Dünya Savaşı büyük bir fırsat verecekti. İttihat ve Terakki, savaş ortamının "mecbur" ettiği nüfus hareketlerini bu amaç doğrultusunda çok iyi kullanacaktı. Devreye sokulan iskân politikasının temeli, "karıştırma" olacaktı. Ancak "birleştirme ve eritmek politikası"nın iflas edeceği yerde "temizlenme" yöntemine başvurulacaktı.

Müslüman muhacir ve mültecilerin iskânında öne çıkan kaygı; ekonomik fayda, insani koşullar ve boş arazileri üretime açma amacından daha çok Türk ve Müslüman nüfusu hakim kılmaktı. Bu amaçla cemiyet, Anadolu ve Trakya'da yaşayan tüm müslim ve gayrımüslim, Türk ve gayrıtürk kavimlerden insanları sevke tabi tutmuş; Arap, Arnavut, Çingene, Ermeni ve Kürt unsurların sevk ve iskânları ile ilgili gizli talimatnameler hazırlamış ve savaş boyunca neredeyse tüm anasırın seyahat ve ikamet özgürlüklerini askıya almıştı.

Gizli talimatnameler ve gün aşırı çekilen telgraflar toplu değerlendirildiğinde her topluluk için özel iskân mıntıkaları belirlendiği anlaşılıyor. İttihat ve Terakki hükümeti, Türk iskân mıntıkası olarak, Edirne'den Halep'e kadar olan bölgeyi belirlemişti. Çölün başladığı yerler doğal sınır olarak alınmıştı. Diğer yandan, Doğu sınırı için düşünülenler pek net değildi, nereye kadar gidilebilirse gidilecekti ama her şeyden önce Rus işgalinin geri püskürtülmesi gerekiyordu. Genel olarak İttihatçıların Türkleştirme çabasına girdiği Edirne'den Musul'a kadar olan bereketli topraklar, gelecekte Misak-ı Milli sınırları olarak anılacaktı.

5 *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, tüm sayfalar.

İttihat ve Terakki imparatorluk dönemlerinden kalan farklı etnik ve dinsel toplulukları, ulus-devlet heyulası içinde özel sevk ve iskâna tabi tutacaktı. Gayrımüslim topluluklardan arındırılacak topraklarda, farklı kimliklere sahip Müslümanlar birbiriyle karıştırılacaktı.[6] Bu Müslüman topluluklardan biri olan Araplar, olası isyanlarının engellenmesi amacıyla Anadolu'nun iç ve batı bölgelerine sevk edildi. Arapların sevk ve iskânları sırasında uyulacak kurallarla ilgili olarak özel bir talimatname hazırlandı: Arap Talimatnamesi. Araplar batı illerinde dağınık iskân edilerek yerli ahali ile kaynaşmaları ve o mahallin adet ve lisanına uyum sağlamaları istenmişti. Arnavutların çoğu Balkanlar'dan sürülmüş muhacirlerdi. Gayrımüslim Arnavutlar muhacir olarak kabul edilmezken, Müslüman Arnavutlar, Anadolu'nun iç ve doğu bölgelerine, %10'u aşmayacak şekilde dağıtılarak iskân edildi. Batı bölgeleri, özellikle Marmara ve Trakya, Arnavutlara yasak bölgeler olarak belirlenmişti. Çok özel durumlarda ancak buralarda yerleşebileceklerdi. Boşnaklar da Arnavutlar gibi, Anadolu'nun iç ve doğu bölgelerinde, yerleşik nüfusun %10'unu aşmayacak şekilde diğer ırklarla karışık bir şekilde iskân edildi. Arap bölgelerinden kaçan Çerkezler, Anadolu'nun doğu bölgelerine iskân edildi. Gürcü ve Lazlar da Rus işgalinden kaçan mültecilere davranıldığı gibi sevk ve iskân muamelesine tabi tutuldu. Sevk ve iskâna tabi tutulan Kürtlerin çoğu doğudan gelen mültecilerdi. Anadolu'nun iç ve batı bölgelerine, ağa ve şeyhlerinden ayrı bir şekilde, yerleşik nüfusun %10'ununu aşmayacak oranda, dağıtılarak iskân edildiler. Adet ve dillerini unutup yerli halk ile kaynaşmaları hedeflenmişti. Kürtlerin sevk ve iskânında uyulacak kurallarla ilgili birden fazla talimatname çıkarıldı. Arap, Arnavut ve Kürt talimatnamelerinin yanısıra Çingenelerin yerleşik hayata geçirilmesi için de özel bir talimatname hazırlandı. Hem Balkanlar'dan ge-

6 İttihat ve Terakki'nin sevk ve iskân politikasının Türkleştirme için yapıldığı Divan-ı Harbi Örfi mahkemesi kararlarına da yansımıştı. Tehcir kanununa göre menatık-ı harbiye dışında, "harekat alanı bulunmayan ve sayılmayan bir mahalde tehcirin ne askeri ne de inzibati tedbirlerden olmayıp, cemiyetin gayeleri ve arzusundan bahisle..." şeklinde hüküm verilmişti. bkz, Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s.517.

len muhacirler içinde ve hem de Rus işgalinden kaçan mülteciler içinde Türkler vardı. Muhacir Türkler; Trakya (özellikle Edirne), Ege ve Marmara bölgelerinin kıyı bölgeleri ile adalara iskân edildi. Mülteci Türkler ise Kürtler gibi batı bölgelerine sevk edilmeyip, civar illere geçici olarak iskân edildiler. Rus işgali bitince geri dönüşleri sağlanmış böylece Asya'daki diğer Türk topluluklarıyla kopukluk giderilmeye çalışılmıştı. Müslüman Ermeniler ve Müslüman esirler de genel iskân politikasına uygun mıntıkalarda iskân edildiler.

Ermeni ve Rum gibi hükümet tarafından zorunlu sebeplerle yerlerinden çıkarılan gayrımüslimlerin sevk işiyle ordunun yanısıra Teşkilat-ı Mahsusa ilgilenirken, Müslümanların sevkiyle daha çok AMMU ilgileniyordu. Bu kurum gayrımüslimlerin sadece iaşeleri ile ilgileniyordu.[7]

Gayrımüslimlerin geride bırakacakları köy ve arazilerin, müslim muhacir ve mültecilere verilmesi önceden kararlaştırılmıştı. Seri ve sistemli bir biçimde uygulamaya konulan bu karar ile milyonlarca Müslüman muhacir ve mültecinin sefalet içinde yok olup gitmesi engellenirken, Anadolu coğrafyasının sakinleri de değiştirilmiş oluyordu.[8]

Nasıl ki Balkanlar'dan Müslümanların kovulmasının, politik

---

7 MAZC, 3, 3, 1, 18, 4 Ocak 1917, s.228. IAMM müdürü Şükrü Bey 4 Ocak 1917 tarihli Meclis-i Ayan toplantısında gayrımüslimlerin tehcir sebebini öğrenmeye yönelik soruyu şöyle yanıtlıyordu, "Diğer bir kısım halk vardır ki bunların sevkini icap ettiren esbab-ı siyasiyyeyi izaha mezun olmadığım gibi bu hususta selahiyetim de yoktur. Şu kadar ki bu halkın iaşesi de bize ait bulunuyor ve bunları da aynı şerait dairesinde iaşe ediyoruz. ... Biz doğrudan doğruya ya esbab-ı harbiye veya esbab-ı siyasiyeden dolayı hükümet tarafından tebdil-i mekân ettirilen muhacirine bakıyoruz. Hükümet tarafından esbab-ı mücbire [cebir, zor] bazı ahali yerlerinden kalkıyormuş, gidiyormuş. Bendeniz bunlara muttali oluyorum. Lakin bu işin bizim daireye aidiyeti yoktur. Onun için bilmiyorum."

8 Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya 2 Mayıs 1915'te şu yazıyı yolluyordu, "Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslümanları, sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarda belirttiğim amacı sağlama için, ya bu Ermenileri aileleleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek, yahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygunun seçilmesiyle yapılmasını rica ederim. Bir sakınca yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içinde dışarıdan gelen İslâm halkını yerleştirilmesini tercih ederim." bkz. Gürün, *a.g.e.*, s.206.

hedeflerin yanısıra sosyo-ekonomik nedenleri vardıysa, Anadolu'dan gayrımüslimlerin çıkarılmasının da benzer nedenleri olacaktı.[9] Muhacirlere dağıtılan arazide bir düşüş olmuştu; 1870'li yıllarda hane başına dağıtılan arazi miktarı 100 dönüm iken 1890 sonlarına doğru yarım dönüme kadar düşmüştü.[10] Balkan Savaşı sebebiyle gelen muhacirlerin birçoğuna, "miri ve hali arazi ile boş mülk mevcud olmadığı" için yardım yapılamamıştı.[11] 1915 yılı hesaplarına göre sırf Balkanlar'dan gelmiş muhacirlerin yeni inşaa edilecek köylerde iskânları için o yılki bütçenin dörtte biri olan 15 milyon lira gerekiyordu.[12] 1917'nin sonlarına gelindiğinde bile halen iskân ve iaşe sorunları ile ilgilenilen Balkan muhacirleri vardı.[13]

---

9 Bir muhacir çocuğu, atalarının o günlerdeki psikolojisini günümüze şöyle aktarıyordu, "Bursa ve çevresinde Rum ve Ermenilerle Türklerin ilişkileri, önce "93 göçmenleri"nin gelmesi ile bozuldu. Dağlara ve verimsiz ovalara sokuşturulan bu göçmenler, ovada verimli topraklarda zengin ve refah içinde yaşayan gayrı-müslimlere gıpta ediyordu. 93 göçmenlerinin çoğu yerlerini beğenmiyordu. Yerli Türklerin de, bu göçmenlere değil de "gavur" Rum ve Ermenilere daha fazla iltifat etmesi onları çileden çıkarıyordu. Örneğin, bu kitabın yazarı muhacir dedesi Bursa Yenikôy'e geldiklerinde, "Yerliler bize selam bile vermezlerdi. Köylü kadınları biz geçerken yüzlerini hemen kapatırlardı. Ancak aynı kadınların kapı önlerinde, Ermeni erkekleriyle saatlerce konuşmasını hiç unutmadım. Yerliler Ermenilere gösterdikleri iltifatın onda birini bize göstermediler" diyerek tepkisini gösterirmiş." bkz. Kaplanoğlu, s.52 ve 46 nolu dipnot.

10 Kocacık, 1980, çeşitli sayfalar.

11 Tülay Baran, "Balkan Harbinden Sonra İzmir'e Yönelik Göçler", 9 Eylül Ünv. Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma*, C.1 S.1, 1991, İzmir, s.201-219.

12 23 Ekim 1915 tarihli Meclis-i Mebusan'ın bir oturumunda, 14 Rum mebusun verdiği soru önergesi üzerine yapılan görüşmelerde, Balkan muhacirlerinin iskânı ile birlikte Rumların "toptan muhacerat" ettikleri dile getirilir. Emanuel Efendi, bunun önlenmesi için Müslüman muhacirlerin, gayrımüslim köylere iskân edilmeyip boş arazilere iskân edilmelerini talep eder. Hükümet adına söz alan Talat Paşa, "bu boş arazilere İslâmları yerleştirmek için evvela 15 milyon liraya ihtiyaç vardı. Bizde de o yoktu" diyerek muhacirlerin mevcut evlere iskânlarında mecbur olduklarını dile getirir. Bu muhacirleri bu evlere yerleştirmeyip "oralara[Basra'ya] gönderip çöllere serpecek olsaydık oralarda cümlesi(nin) açlıktan" öleceğini hatırlatır. Devamında giden Rumların yerine "açıkta, zelil, sefil ve perişan kalmış ve bu surette pek çokları terk-i hayat" etmiş Müslümanların yerleştirildiğini bu saatten sonra gidenleri çağırıp Müslümanları "kollarından tutup atma(nın)" imkânsız olduğunu sözlerine ekler. bkz.MMZC, 3, 1, 1, 41, 25 Ekim 1915 C.2, s.610-613.

13 MMZC, 3, 4, 1, 21, 22 Aralık 1917, s.361.

Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirlerin bir kısmı, yaşadıkları baskıların izlerini taşıyorlardı. İskân edildikleri mıntıkalardaki gayrımüslimlere yönelik "o güne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda bilinmeyen bir intikam hevesine" girişenler olacaktı.[14]

Muhacirlerin yanısıra devlet de yaşananlardan bir ders çıkarmıştı. Edirne mebusu Mehmet Akif Bey, 11 Aralık 1918 tarihli meclis toplantısında ettiği sözlerle dönemin bir fotoğrafını çekiyordu. 1913-1918'deki sevk ve iskân politikasının bir özeti olan bu sözler aynı zamanda kamuoyunun genel psikolojisini de yansıtıyordu, "Biz tehciri komşularımızdan öğrendik."[15]

İttihat ve Terakki, sevk ve iskân operasyonunun tüm halkalarını merkezin kontrolünde, büyük bir titizlikle yaşama geçiriyordu. Merkez ve özellikle Talat Paşa'nın onayı alınmadan sevk ve iskân gerçekleşmiyordu. Ayrıca, iskân öncesi ve sonrası nüfus sayımları yapılarak, bir mıntıkanın nüfus hareketleri takip ediliyordu. Her kaza için her üç ayda bir hazırlanan nüfus istatistikleri ile nüfus kompozisyonu adım adım takip ediliyordu. Nüfusun etnik ve dinsel dağılımını veren etnografik haritalar her üç ayda bir yeniden derleniyordu. Nüfus sayımlarının yanısıra yerleşim yerleri ve coğrafi isimlerin değiştirilmesi çalışmaları yapılıyordu.

İttihat ve Terakki'nin gerçekleştirdiği sevk ve iskânlar, Anadolu'nun bugünkü etnik ve dinsel dağılım ve karışımının ana belirleyenlerinden biri olacaktı. 1913-1918 yılları arası gerçekleşen göç hareketleri, gerek nüfus çokluğu ve gerek coğrafi yaygınlık bakımından Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet sonrasındakilerden daha büyük önemdedir. Elde pek sağlıklı

14 Shaw, a.g.e., s.154. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 25 Ekim 1915'te Meclis'te yaptığı konuşmada gayrımüslim mallara Müslüman muhacirler tarafından el konulması olaylarına ilişkin olarak şu değerlendirmeyi yapıyordu, "Çanakkale'de mutasarrıf hikaye etmişti. Toyranlı bir fırıncı gelmiş, fırının birine girerek derhal hamur yoğurmaya başlamış ve içindeki fırıncıyı atmış. 'Ne oluyorsun?' demiş, bilmem nereye istersen git, şikayet et, çünkü gelip beni de, birisi fırın içersine girdi, kolumdan tuttu attı, derhal hamuru yoğurmaya başladı. Ben de buraya geldim aynını yapıyorum demiş." bkz. MMZC, 3, 1, 1, 41, 25 Ekim 1915 C.2, s.573.

15 MMZC, 3, 5, 1, 24, 11 Aralık 1918, s.297.

rakamlar olmamasına rağmen bu çalışmanın enerjisiyle ve bilgisiyle kaba bir hesap yapacak olursak, dönemin 17.5 milyonluk[16] nüfusunun sülüsünün (1/3) yer değiştirdiğini söyleyebiliriz. 1.5 milyon Müslüman mülteci, 1.5 milyon Ermeni, 1.15 milyon Rum,[17] 500 bin Balkan muhaciri, 50 bin İran Kürdü, 48.570 Müslüman ile 46.764 Bulgar'ın mübadelesi,[18] 40 bin Arap, 15 bin Müslüman esir, on binlerce Süryani, Keldani, Nasturi vs., Trablusgarp ve Bingazi Arapları, Çerkezler, göçebe aşiretlerin yanısıra savaş için seferber edilen 3 milyon kişiyi de hesaba katarsak nüfusun yarıdan fazlası şu ya da bu şekilde yer değiştirmişti.

1913-1918 yılları yapılan sevk ve iskânlar, sadece Osmanlı'nın değil, komşu devletlerin de siyasi, ekonomik ve toplumsal dokusunu değiştirmiştir.

Bu derece büyük bir yer değiştirme hareketi yaşanmasına rağmen, konuyla ilgili tarihî ve güncel çalışma, yeterince yapılmamıştır.[19] Yalnız 1913-1918 yılları değil, tam iki yüzyıl göç ve iskân sorunuyla karşılaşmış bir toplumda, göçmenlerin ve sonraki kuşakların bugünkü durumu daha fazla araştırmayı gerektirecek boyuttadır. İki yüzyıl boyunca yaşanan göçlerin etkileri bugüne kadar uzanır. Bunun en çarpıcı örneğini de günümüz iç göçlerinde görmekteyiz. Günümüzde iç göçlerin kaynaklandığı bölgeler, 1878-1900 yılları arasındaki göçmenlerin yerleştirilmiş oldukları bölgelerdir. Örneğin, en çok göç veren Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgeleri, yoğun muhacir iskânının yapıldığı bölgelerin başında gelmektedir.[20] Ayrıca, farklı grupların nerelere dağıtıldığı hakkında çalışmalar yeterince yapılmamıştır. Yapılmış olan az sayıdaki çalışmalara göre, bugün Ceyhan ve Yumurtalık yörelerinde 24'ü Bulgaristan'dan 21'i Kafkasya'dan, 3'ü de Girit'ten toplam 48 muhacir

16 McCarthy, 1995, s.112.

17 1914 başlarında Ege mıntıkasından 1.150.000 nüfus göçettirilmişti. bkz. Celal Bayar'dan aktaran Taner Akçam, 1999, s.183.

18 Önder, a.g.m., s.207.

19 Tekeli, 1990, s.69.

20 Kocacık, 1980, s.180.

köy vardır. Eskişehir köylerinin % 42'si muhacir köyleridir.[21] Türkiye'nin 30'u aşkın vilayetinde Boşnaklar yaşamaktadır.[22]

1877-1914 yılları arasındaki göçler ile Türkiye'deki nüfus yoğunluğu kilometrekarede 16,2'den 21,17'ye yükselmişti.[23] 1870'li yılardaki 2.3 milyon civarı Ermeni ve 2.1 milyon Rum ve 4 milyon Arap'tan geriye 1927 yılı rakamlarına göre sırasıyla 65 bin, 120 bin ve 135 bin kişi kalacaktı.[24] Bir araştırmacının hesabına göre 1970 yılı Türkiye toplam nüfusunun %30'u son dört kuşak içinde yerinden yurdundan koparak Türkiye'ye gelmiş insanlardı.[25]

"İmparatorluğun alınyazısıyla bütünleşen"[26] İttihat ve Terakki, önde gelen üç liderinin 3 Kasım 1918'de yurtdışına kaçmaları ile tarihe karışacaktı. Parti, tek başına iktidarda olduğu süre boyunca Balkan ve I. Dünya Savaşı koşullarında gayrımüslimlerin tehciri, hal-i harb, ihtiyacat-ı askeriye, isyanlar, mülteciler gibi önemli olaylar ve meseleler içinde[27] ulus-devlet yolunda birçok sorunun üstesinden gelmiş ve muazzam derecede büyük işler başarmıştır.

---

21 Kocacık, 1996, s.138-139..

22 Ağanoğlu, *a.g.e.*, s.45.

23 Gülfettin Çelik, "Osmanlı Türkiyesi'ne 19. yy. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Tahlili", *Tarih Boyunca Balkanlar'dan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri Bildiriler*, İstanbul, 1996, s.117-130 içinde s.126'dan aktaran Ağanoğlu, *a.g.e.*, s.91.

24 Kazgan, a.g.m., s.330.

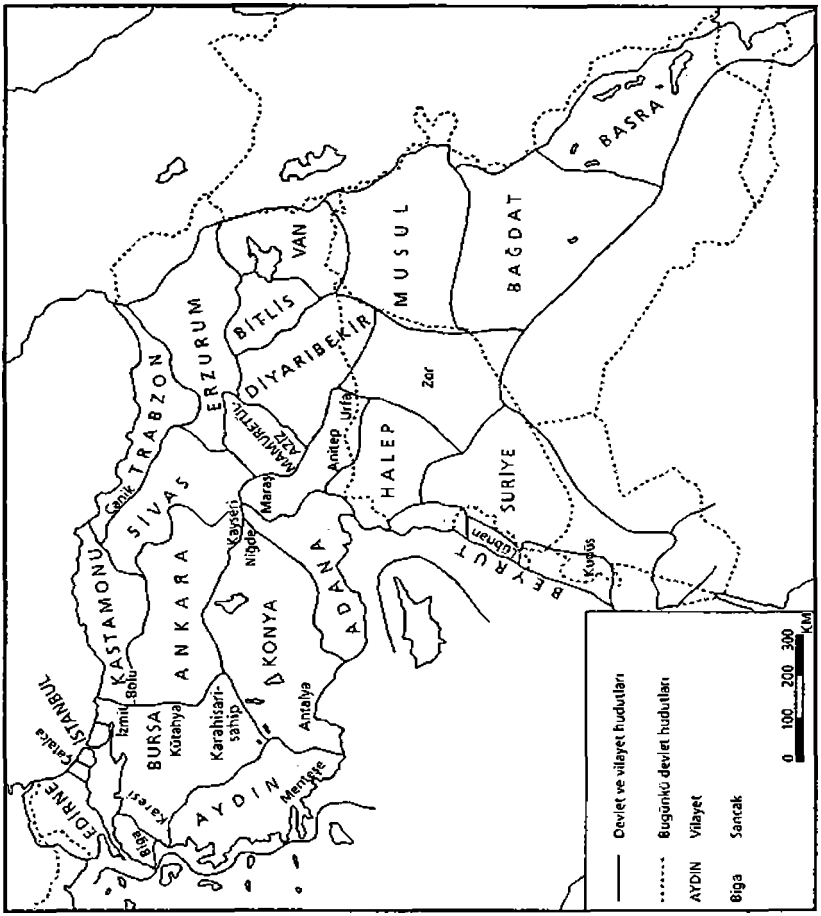
25 a.g.m., s.316.

26 Tunaya, C. 2, s.74.

27 *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, s.75.

EKLER

EK 1: 1914 Yılı Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Hudutları*

(*) Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, VII. dizi, sayı 98, Ankara, 1994.

EK 2: I. Dünya Savaşı'nda Vilayet ve Mutasarrıflıklar*

Adana; Adana, Cebel-i Bereket, İçel, Mersin

Ankara; Ankara, Kırşehir, Çorum (Mecidözü hariç), Yozgat, Eskişehir (Sivri Hisar, Mihalıççık), Kayseri (Kayseri, Develi, İncesu)

Aydın; Aydın, Muğla, Denizli, İzmir, Manisa

Biga; Çanakkale (İmroz, Bozcaada, Gelibolu, Eceabat kazaları hariç)

Bitlis; Bitlis, Elaziz (Çapakçur, Genç), Diyarbakır (Kulp), Siirt

Diyarbekir; Diyarbakır (Kulp hariç), Mardin, Elaziz (Palu, Maden), Urfa (Siverek, Viranşehir)

Erzurum; Erzurum (Oltu hariç), Erzincan, Gümüşhane (Bayburt), Bayazıt (Iğdır, Kulp/Tuzluca hariç), Artvin (Yusufeli)

Halep; Maraş, Gaziantep (Besni hariç),Urfa (Siverek, Viranşehir hariç)

Hüdavendigâr; Bursa, Bilecik, Kütahya, Afyon, Balıkesir, Eskişehir (Eskişehir, Seyitgazi)

İzmit; Kocaeli

Kastamonu; Kastamonu, Sinop, Çankırı, Bolu, Zonguldak

Konya; Konya, Aksaray, Niğde, Antalya, Burdur, Isparta

Ma'mûret-ül-azîz; Malatya, Elaziz (Çapakçur, Genç ve Maden hariç, Palu dahil), Gaziantep (Besni)

Sivas; Sivas, Şebin Karahisar, Tokat, Amasya, Samsun (Havza, Ladik, Vezirköprü), Kayseri (Bünyan, Pınarbaşı, Çorum (Mecitözü)

Trabzon; Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Gümüşhane (Bayburt Hariç), Samsun (Havza, Vezirköprü hariç)

Van; Van, Hakkari

(*) Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Yayınları, çev: Bilge Umar, İstanbul, 1998, s.237-239.

EK 3: İttihat ve Terakki Kuruluş Kabineleri*

6 Haziran 1914
Dahiliye Nazırı: Talat Paşa
Evkaf-ı Humayun Nezareti: Hayri Bey
Harbiye Nezareti ve Başkumandanlık Vekaleti: Ahmed İzzet Paşa
Hariciye Nezareti: Sadrazam Mehmed Said Paşa
Bahriye Nezareti: Mahmud Paşa
Şura-yı Devlet: Halil Bey
Adliye Nezareti: İbrahim Bey
Maarif Nezareti: Ahmed Şükrü Bey
Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti: Oskân Efendi
Ticaret ve Zinaat Nezareti: Süleyman Bostani
Maliye Nezareti: Rıfat Bey
Nafia Nezareti: Osman Nazmi Paşa

4 Şubat 1917
Dahiliye Nazırı ve Maliye Nezareti Vekilliği: Talat Paşa
Evkaf-ı Humayun Nezareti Vekaleti: Musa Kazım Efendi
Harbiye Nezareti ve Başkumandanlık Vekaleti: Enver Paşa
Hariciye Nezareti: Ahmed Nesimi Bey
Bahriye Nezareti: Cemal Paşa
Şura-yı Devlet ve Adliye Nezareti: Halil Bey
Maarif Nezareti ve Posta Telgraf Telefon Nezareti Vekaleti: Şükrü Bey
Nafia Nezareti: Ali Münif Bey
Ticaret ve Zinaat Nezareti: Şeref Bey

8 Temmuz 1918
Dahiliye Nazırı: Talat Paşa
Evkaf-ı Humayun Nezareti Vekaleti: Musa Kazım Efendi
Harbiye Nezareti ve Başkumandanlık Vekaleti: Enver Paşa
Hariciye Nezareti: Ahmed Nesimi Bey
Bahriye Nezareti: Cemal Paşa
Şura-yı Devlet ve Adliye Nezareti: Halil Bey
Maarif Nezareti Vekaleti ve Nafia Nezareti: Ali Münif Bey
Posta Telgraf Telefon Nezareti: Hüseyin Haşim Bey
Ticaret ve Ziraat Nezareti: Mustafa Şerif Bey
Maliye Nezareti: Cavid Bey

(*). DUİT, 4/14.

EK 4: AMMU Müfettiş ve Memurları*

Aşâyir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyesi
Müdür-i Umumi- Hamdi Bey (İkinci mecidi nişanı)

İskân Şubesi
Müdür- İbrahim Bey
Muavenat muavini- Münir Bey
Tabiyet ve Muafiyet muavini- Muzaffer Aladdin, Rütbesi Sâlise
Aşâyir Şubesi
Müdür- Zekeriye Bey
Anadolu kısmı muavini- Veli Necdet
Arabistan ve Hicaz kısmı muavini- Mustafa İhsan
Irak ve Suriye kısmı muavini- Hasan İhsan

Sevkiyat Şubesi
Müdür- Süleyman Hikmet Bey
Muavin- Aladdin Bey
Sevkiyat Hariciye memurları- Ali Fehmi, Hilmi, Mehmed Midhat

İhsâiyyât ve Memurîn Şubesi
Müdür- Mustafa Maruf Bey, Madalya: Gümüş Donanma
Memurîn kısmı muavini- Said seyfi, Madalya: Tunç Donanma
İhsaiyyat kısmı muavini- Talat

Heyet-i Teftişiye Şubesi
Ser müfettiş- Midhat Bey
Müfettiş- Bahaldin Bey ve Keremeddin Bey Sâlise rütbeli 4. mecidi nişanı sahibi

Heyet-i Fenniye Şubesi
Emvar-ı Zirai-ye Müdürü- Yok
Emvar-ı Sıhhıye Müdürü- Asım Bey

(*) *Salnâme-i Devleti Aliyye Osmaniye 1334* (1917-8), 68. sene ve DUİT, Dosya 27, 1(1-23) ve DUİT, 27, 5(1-40).

Emvar-ı İnşaiyye Müdürü- Ömer Kani Bey
Harita Memuru- yok
Muhasebe Şubesi
Müdür- Muzaffer Bey

Evrak Şubesi
Müdür- Sabri Bey, Altın Liyeet sahibi
Dosya memuru- Cemil Bey, Sâlise rütbeli

İdare-i Levazım Memuru
Memur- Hasan Bey Râbi' rütbesi

Atamalar

15 Mart 1916 - AMMU genel müdürlüğüne Şükrü Bey,

3 Nisan 1916 - İstanbul Vilayeti Muhacirîn Müdüriyeti'ne Hoş Kaşif [?] Bey,

11 Nisan 1916 - AMMU Müdüriyeti Dr. Asım Bey,

13 Nisan 1916 - Muhacirîn Müfettişliği'ne Mustafa Paşa Kaymakamı Neşat Bey,

21 Nisan 1916 - AMMU Aşâyir Müdüriyeti'ne Hoş Zafi Bey,

28 Nisan 1916 - AMMU muavinliğine Hamdi Bey, İhsâiyyât ve Memurin Şube Müdüriyeti'ne Maruf Bey,

20 Ağustos 1916 - AMMU Heyeti Fenniye Umur-ı İnşaiyye müdüriyetine Kani Bey,

25 Kasım 1916 - AMMU Aşair Şubesi müdüriyetine Zekeriya Bey,

25 Kasım 1916 - AMMU Sevkiyat Şubesi müdüriyetine Süleyman Hikmet Bey,

8 Şubat 1917 - AMMU muavinliğine Hadi Bey,

1 Temmuz 1917 - AMMU müfettişliğine Kudüs Şerifi,

25 Temmuz 1917 - AMMU müfettişliğine Süleyman Kiramaddin Bey,

30 Kasım 1917 - AMMU muavinliğine Süleyman Hikmet Bey, muhacirîn müfettişliği'ne Rıfat Bey,

1 Ocak 1918 - AMMU Sevkiyat Şubesi Müdüriyeti'ne Cudi Bey,

7 Ekim 1918 - AMMU Umur-ı Sıhhıye Müfettişliği'ne Mehmed Latif tayin oldu.

İskân-ı Muhacirîn Memurları

21 Mart 1916 - Diyarbakır Muhacirîn Müdürlüğü'ne Baha Bey

3 Nisan 1916 - Edirne Muhacirîn Müdürlüğü'ne Ali Bey

3 Nisan 1916 - Hüdavendigâr Muhacirîn Müdürlüğü'ne Faiz Bey
13 Nisan 1916 - Sivas Muhacirîn Müdürlüğü'ne Yusuf Ziya Bey
23 Mayıs 1916 - Karesi Muhacirîn Müdürlüğü'ne Hüseyin Bey
25 Mayıs 1916 - Halep Muhacirîn Müdürlüğü'ne Ahmed Eyüb Bey
27 Mayıs 1916 - Muhacirîn Müfettişliği'ne Abdullah Nuri Bey
27 Mayıs 1916 - İzmit Muhacirîn Müdürlüğü'ne Hasib Bey
27 Mayıs 1916 - Adana Muhacirîn Müdürlüğü'ne Kemal Bey
30 Haziran 1916 - Suriye Muhacirîn Müdürlüğü'ne Kamil Bey
15 Temmuz 1916 - Adana Muhacirîn Müdürlüğü'ne Halid Bey
15 Ağustos 1916 - Musul Muhacirîn Müdürlüğü'ne Osman Vefik Bey
6 Eylül 1916 - Konya Muhacirîn Müdürlüğü'ne Hasib Bey
10 Eylül 1916 - İzmit Muhacirîn Müdürlüğü'ne Kamil Bey
2 Ekim 1916 - Sivas Muhacirîn Müdürlüğü'ne Hadi Bey
25 Kasım 1916 - Muhacirîn Müfettişliğine Bahaddin Bey
30 Kasım 1916 - Diyarbakır Muhacirîn Müdürlüğü'ne Rumi Bey
13 Aralık 1916 - Halep Muhacirîn Müdürlüğü'ne Azat Bey
17 Mart 1917- Sivas Muhacirîn Müdürlüğü'ne Hadi Bey
2 Nisan 1917 - Haleb Muhacirîn Müdürlüğü'ne Abdulvahab Bey
10 Mayıs 1916 - Suriye Muhacirîn Müdürlüğü'ne Aladdin Bey
17 Haziran 1917 - Konya Muhacirîn Müdürlüğü'ne Memduh Bey
17 Haziran 1917 - Sivas Muhacirîn Müdürlüğü'ne Mustafa Fevzi Bey
2 Eylül 1917 - Diyarbakır Muhacirîn Müdürlüğü'ne Ahmet Cemal Bey
16 Aralık 1917 - Halep Muhacirîn Müdürlüğü'ne Abdulvahab Bey
16 Aralık 1917 - Suriye Muhacirîn Müdürlüğü'ne Alaaddin Bey
22 Aralık 1917 - Konya Muhacirîn Müdürlüğü'ne Mehmet Hayri Bey
5 Mayıs 1918 - Halep Muhacirîn Müdürlüğü'ne Halit Şakib Bey
4 Haziran 1918 - Konya Muhacirîn Müdürlüğü'ne Cavid Bey
4 Haziran 1918 - Diyarbakır Muhacirîn Müdürlüğü'ne Saim Bey
13 Temmuz 1918 - Hüdavendigâr Muhacirîn Müdürlüğü'ne Abdulvahab Bey
13 Temmuz 1918 - Ankara Muhacirîn Müdürlüğü'na Vefik Bey
7 Temmuz 1918 - Sivas Muhacirîn Müdürlüğü'ne İsmail Hakkı
7 Temmuz 1918 - Ankara Muhacirîn Müdürlüğü'ne Abdulvahab Bey
4 Ekim 1918 - Musul Muhacirîn Müdürlüğü'ne Celal Bey
22 Şubat 1919 - Ankara Muhacirîn Müdürlüğü'ne Cavid Bey
22 Nisan 1919 - Ankara Muhacirîn Müdürlüğü'ne Hüsnü Bey
22 Nisan 1919 - Karesi Muhacirîn Müdürlüğü'ne Ferid Bey
24 Mayıs 1919 - Sivas Muhacirîn Müdürlüğü'ne Rıfat Bey
17 Eylül 1919 - Muhacirîn Müfettişliği'ne Halil Ali Bey

11 Kasım 1919 - Aydın Muhacirîn Müdürlüğü'ne Faik Bey

11 Kasım 1919 - Hüdavendigâr Muhacirîn Müdürlüğü'ne Halit Akib Bey

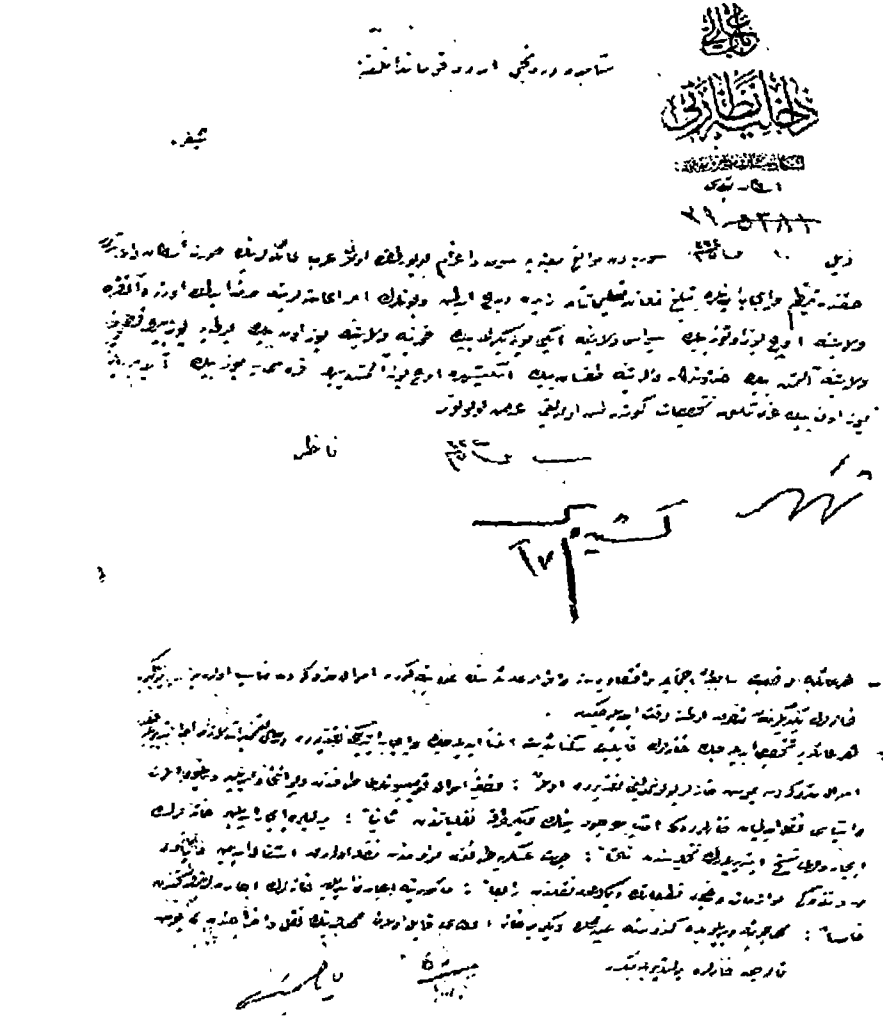
7 Şubat 1920 - Konya Muhacirîn Müdürlüğü'ne Ahmed Bey

17 Temmuz 1920 - Aydın Muhacirîn Müdürlüğü'ne Aladdin Bey

3 Ağustos 1920 - Hüdavendigâr Muhacirîn Müdürlüğü'ne Aziz Nuri Efendi

18 Kasım 1920 - Aydın Muhacirîn Müdürlüğü'ne Hasan Faik Bey

EK 5: Arap Talimatnamesi*

(*) DH.ŞFR, 63, 145.

صفحه : ۲

سفارش

ماده ۴ - ساعات کار و حقوق کارمندان اداره کل تحقیقات تجارتی تابع مقررات وزارت اقتصاد ملی خواهد بود.

ماده ۵ - تحقیقات باید بدون هیچ گونه تبعیض و با رعایت کامل بی‌طرفی انجام شود. هرگونه مداخله غیرقانونی در امور تحقیقات باید فوراً به اطلاع وزیر اقتصاد ملی برسد.

ماده ۶ - کارمندان اداره کل تحقیقات تجارتی باید در مقابل اسرار تجاری که در جریان تحقیقات به آنها دسترسی پیدا می‌کنند مسئول باشند و از افشای آنها خودداری کنند.

ماده ۷ - هیچ کارمندی حق ندارد از موقعیت خود برای منافع شخصی یا خانوادگی استفاده کند.

ماده ۸ - کارمندان اداره کل تحقیقات تجارتی باید در مقابل هرگونه تهدید یا فشار برای تغییر نتایج تحقیقات مقاومت کنند و موضوع را فوراً به مافوق خود گزارش دهند.

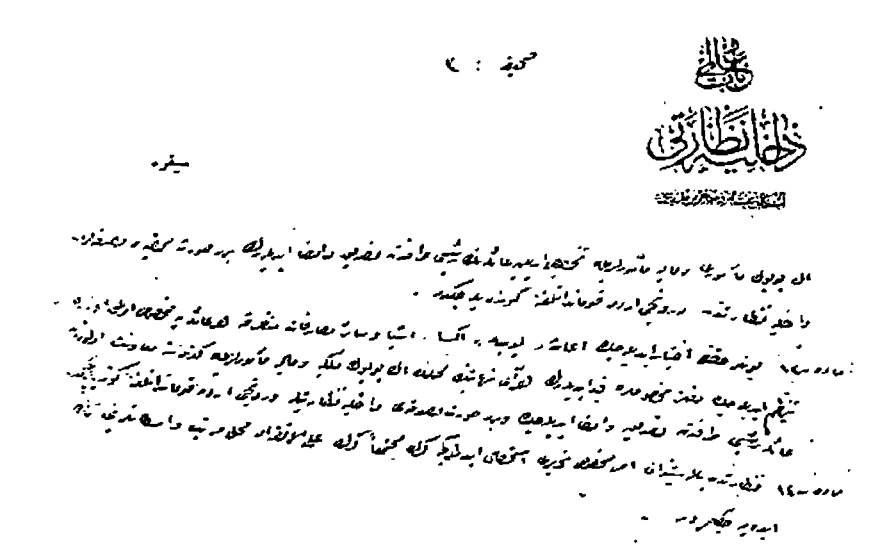
ماده ۹ - کارمندان اداره کل تحقیقات تجارتی باید در مقابل هرگونه تهدید یا فشار برای تغییر نتایج تحقیقات مقاومت کنند و موضوع را فوراً به مافوق خود گزارش دهند.

ماده ۱۰ - کارمندان اداره کل تحقیقات تجارتی باید در مقابل هرگونه تهدید یا فشار برای تغییر نتایج تحقیقات مقاومت کنند و موضوع را فوراً به مافوق خود گزارش دهند.

ماده ۱۱ - کارمندان اداره کل تحقیقات تجارتی باید در مقابل هرگونه تهدید یا فشار برای تغییر نتایج تحقیقات مقاومت کنند و موضوع را فوراً به مافوق خود گزارش دهند.

ماده ۱۲ - کارمندان اداره کل تحقیقات تجارتی باید در مقابل هرگونه تهدید یا فشار برای تغییر نتایج تحقیقات مقاومت کنند و موضوع را فوراً به مافوق خود گزارش دهند.

۵۳
۱۶۵

"Bâb-ı Alî
Dâhiliye Nezâreti
İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti
İskân Şubesi
No 31
Şam'da 4. Ordu Kumandanlığına
Şifre

Zeyl 10 Nisan [1]332 Suriye'den mevaki-i muayyeneye sevk ve i'zam buyurulmakda olan Arab ailelerinin suret-i iskân ve iaşeleri hakkında tanzim ve icab edenlere tebliğ kılınan talimatname zîre derc edilmiş ve bunların emr-i iaşelerine sarf edilmek üzere Ankara vilayetine 330 bin, Sivas vilayetine 220 bin, Konya vilayetine 110 bin, Bolu'ya 100 bin, Kastamonu vilayetine 60 bin, Hüdavendigâr vilayetine 90 bin, Eskişehir'e 360 bin, Karesi'ye 110 bin, Aydın vilayetine 110 bin kuruşluk tahsisat gönderilmiş olduğu arz olunur.

Nâzır

Madde 1- Her aile vaziyet-i sabıka-ı ictimaiye ve iktisadiyesine ve efrad-ı ailesinin adedine göre emvâl-ı metrûkeden münasib evlere yerleşdirilecekdir. Hanelerin yekdiğerinden müteferrik olmasına dikkat edilecektir.

Madde 2- Her aileye tahsis edilecek hanelerin kabiliyyet-i süknâyesine itina edilecek ve icab etdiği takdirde derhal tamirat-ı lazime icra etdirilecek-

dir. Emvâl-i metrûkeden boş haneler bulunmadığı takdirde evvelen: Tasfiye-i emvâl komisyonları tarafından depo ittihaz edilen veyahud alat ve eşyası nakil edilmeyen hanelerdeki eşya mevcudunun diğer tarafa nakliyatından sâniyen: yerlilere icar edilmiş hanelerin icaraları fesih etdirilerek tahliyesinden sâlisen: Cihet-i askeriye tarafından lüzumundan fazla olarak işgal edilmiş veyahud derûnundaki levazamat veyahud kıtaâtın diğer mahale naklinden râbian: Memurîne icare edilen hanelerin icaralarının feshinden hâmisen: Muhacirîne verilibde kendusuna aynı mahalde diğer bir hane itâsı kabil olan muhacirînin nakl ve ihracından boş kalacak hanelere yerleşdirilecekdir.

Madde 3- Madde-i sabıka vechile hane bulmak imkânı olduğu halde muhacirîn tahsisatından sarf edilmek üzere isticar edilecek hanelere yerleşdirilecekdir.

Madde 4- Tahsis edilecek hanelerin tefrîşâtı evvelen takdir-i kıymet olunarak muhacirîn tahsisatından mahsub-ı icra edilmek üzere emvâl-i metrûke meyanında mevcud saniyen: bulunmadığı takdirde muhacirîn tahsisatından pazardan tedarik olunacak eşyalardan temin edilecekdir.

Madde 5- Erbâb-ı sanaatdan olanlara icra-yı sanaatlarına müsaid dükkan ve alât tedarik edilecektir.

Madde 6- Erbâb-ı ziraatden olanlara derhal kafi mikdarda arazi tefrik ve tahsis edilerek hayvanat-ı ziraîye ve tohumluk tedarik edilecektir.

Madde 7- Erbâb-ı servetden olanlara memleketlerinde bırakdıkları emvâllerinde emlâk ve arazi tefvîz edilecekinden malumat-ı muhteziye istihsal edilib edilmez ayrıca talimat gönderilecekdir.

Madde 8- Say-ı zatileriyle veyahud kendilerine tefvîz edilecek emlâk ve arazi varidat husulüne kadar muhtac-ı iaşe olanların infak ve iaşeleri mahalinde ihtiyacına göre nüfus başına beşden on kuruşa kadar yevmiye verilmek suretiyle temin edilecektir. Yevmiyeler peşin olmak üzere her on günde bir reis-i aileye tevdî' edilecektir.

Madde 9- Her aile vürud etdikçe nüfus ve esamisi, ünvan-ı ailesi nezârete bildirilecekdir. Ve iskân muamelesinin hitamına müta'kib sakin oldukları mahallin ceride-i nüfusuna nakil edilecekdir.

Madde 10- İşbu ailelerin nakilleri memleketin ve nakil edilen ailelerin selamet ve saadetine matuf-u icabat-ı siyasiyeye müstenid olub hiçbir vakit menfiyen veya menkuben götürülmediklerinden haklarında hüsn-i muamele edilecek ve yerli ahali ile hüsn-i imtizaclarının teminiyle beraber adât ve lisan-ı mahalliyyeye istinasları temin edilecekdir.

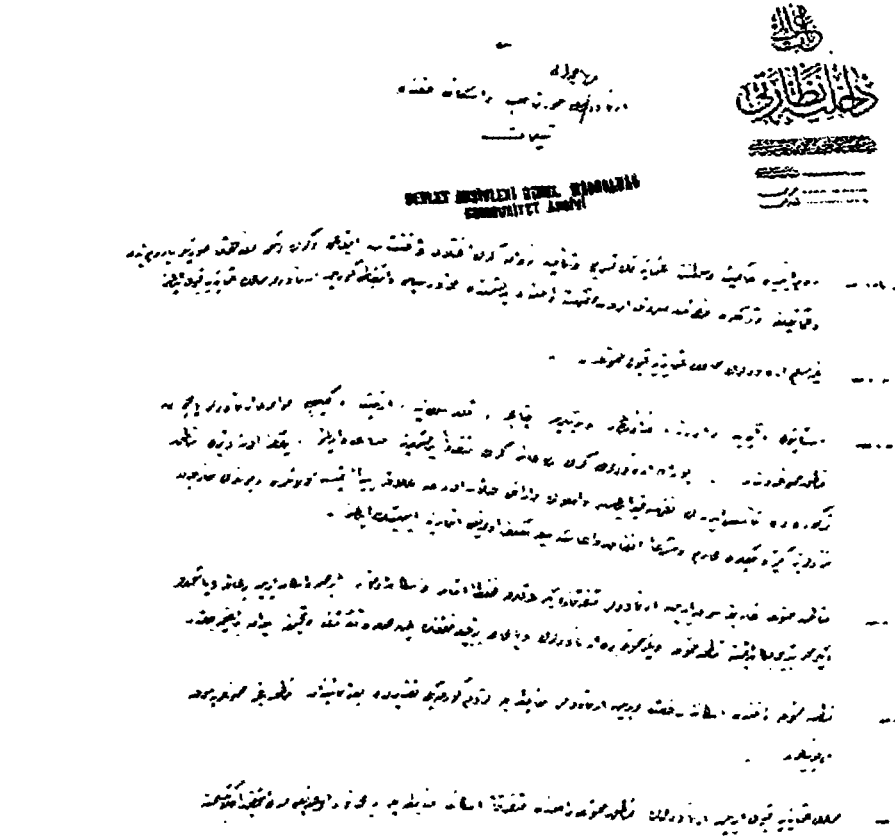
Madde 11- Bunların iaşeleri, tahsis edilecek hanelerin tamiri ve icare gibi velhasıl bilkulye masarafatı muhacirîn tahsisatın iskân faslından tesviye edilecektir.

Madde 12- Her bir aileye tahsis edilecek hane emlâk ve arazi, sermaye-i sanaiye ve ziraiye kıymeti sebt û defter edilecek vezîri mahallinin en büyük memuru ve maliye memurlarıyla tahsis edilen ailenin reisi tarafından tasdik ve imza edilerek birer suret-i mahziye ve masadakaların Dâhiliye nezâretinden 4. Ordu kumandanlığına gönderilecektir.

Madde 13- Bunlar hakkında ihtiyar edilecek iaşe-i yevmiye, iksa, eşya vesair masarafat-ı mütteferike her aileye mahsus olmak üzere tanzim edilecek defter-i mahsuslara kayd edilerek her ay nihayetinde mahallin en büyük mülkiye ve maliye memurlarıyla kendusuna muavenat olunan aile reisi tarafından tasdik ve imza edilecek ve birer suret-i musaddakası Dâhiliye nezâretiyle 4. Ordu kumandanlığına gönderilecektir.

Madde 14- Nezâretden bil-istizan emr-i mahsus tahriri istihsal edilmedikçe gerek müctemiyan gerek alel-infirad mahal-i müretteb ve iskânlarını terk edemiyeceklerdir."

EK 6: Arnavut Talimatnamesi*

(*) TIGMA, 272, 14, 74, 9, 15.

"Bâb-ı Alî
Dâhiliye Nezâreti
Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyesi
Arnavut muhacirlerin suret-i celb ve iskânı hakkında talimatname

1- Rumeli'nde hakimiyet-i ve saltanat-ı Osmaniye'nin tesrî ve temîn-i zevaline gerek ihtilal ve gerek iğtişaş îka'sı ve gerek düşman müzâharat suretiyle yardım eden ve Osmanlılığa ve Türklere husumetle maruf olan memleket dahilinde yerleşmesinde mahzur-ı siyasi ve inzibatî görülen Arnavudlar memalik-i Osmaniyeye kabul edilmez.

2- Gayr-ı müslim Arnavudların memalik-i Osmaniye'ye kabulü memnudur.

3- İstanbul, Aydın, Edirne, Hüdavendigâr vilayetleriyle Çatalca, Kale-i Sultaniye, İzmit, Gelibolu livaları Arnavudlar için menatık-ı memnuadandır. Burada Arnavudlar'ın gerek ma' aile gerek münferiden yerleşmelerine müsaade edilmez. Yalnız öteden beri menatık-ı mezkurede teassüs ederek nüfusa kayd edilmiş ve emlâk ve arazi satın alarak alaka peyda etmiş olanlara ve bunların haricden nezdlerine getirecekleri ve iaşesiyle muharim ve şeran infak mükellef olduğu akarabına ilişik edilmez.

4- Menatık-ı memnua haricine sevk edilen Arnavudlar müteferrikan ve diğer ırklarla muhteliten ikâme ve iskân olunur. Bir mahale iskân edilen aile veya şahıs diğer mahale tebdil-i mekân etmesine menatık-ı memnua ve gayr-ı memnuada Arnavudlar'ın ve bilhassa bir kabile halkının aynı mahallere tekessüf ve tecemmuuna meydan bırakılmıyacakdır.

5- Menatık-ı memnua dahilinde iskânına ruhsat verilen Arnavudlar zabıtaca lüzum görüldüğü takdirde ba'de-l-istizân menatık-ı memnuaya sevk olunur.

6- Memalik-i Osmaniye'ye kabul edilen Arnavudlar'ın menatık-ı memnua dahilinde müteferrikan iskânı zabıtaca bir mahzur olmadığı lede-l-tahkik anlaşılmasına ve nezâretden ruhsat istihsaline mütevakıfdır.

EK 7: Çingene Talimatnamesi*

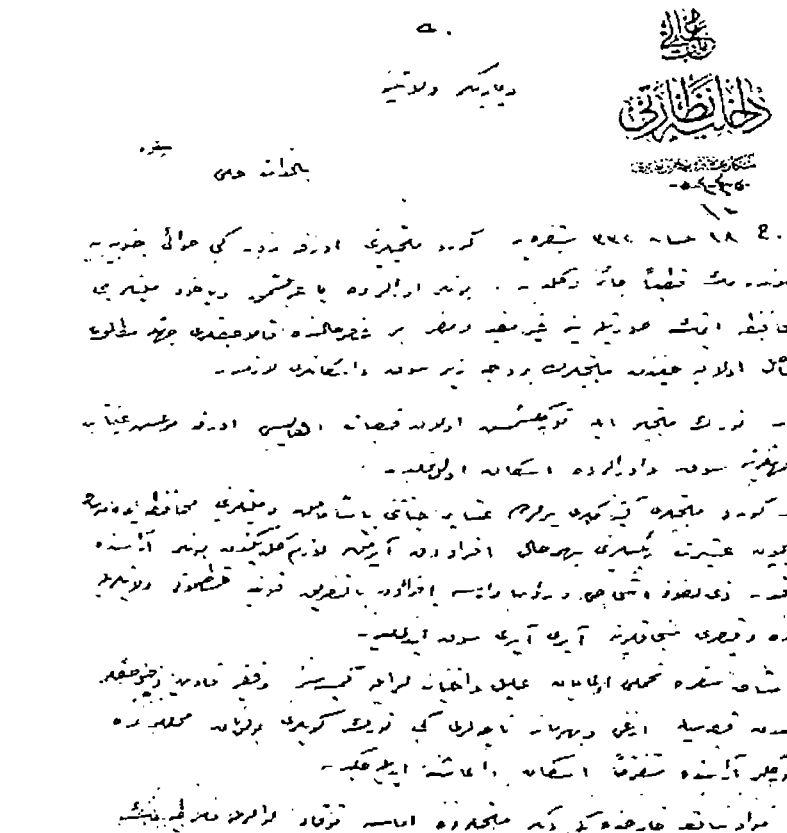

(*) DH.MB.HPS.M, 32, 20, 25 Aralık 1917.

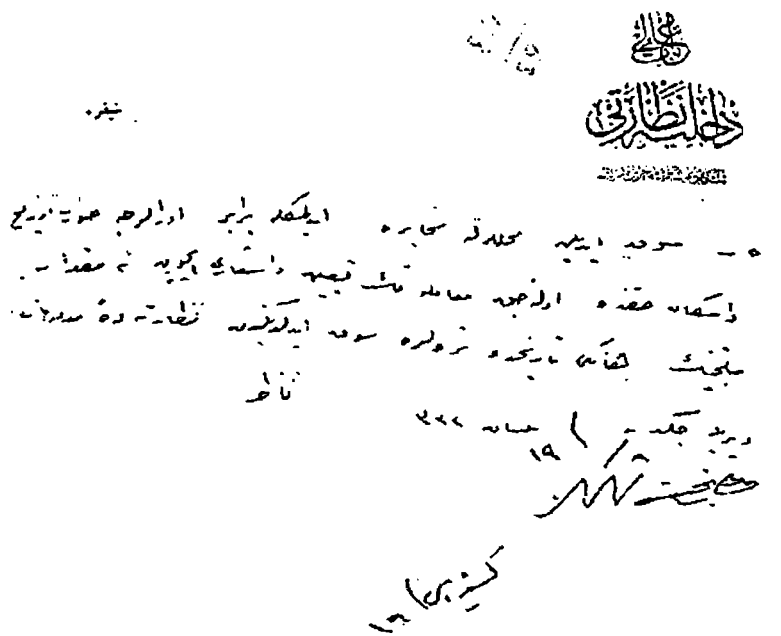
"Bâb-ı Alî
Dâhiliye Nezâreti
Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyesi
Aşâir Şubesi
Umumî: 22271
Hususî: 614
Hulasa: Seyyar Kıptiler hakkında

Daima göçebe bir halde dolaşan ve hayvan hırsızlığı gibi tecavüzat ile de ahaliyi ızrar ve hükümeti işgal eden Kıptiler'in öteden beri iskânları zımnında vuku bulan teşebbüsatın akim kalması üzerine temdinleriyle bir anasır-ı nafi haline ifrağları için evvel emirde nizam ve intizam altına alınmaları düşünülmüş ve ekserisi erbâb-ı hireften olan eşhas-ı merkume kadın ve erkeklerinin fabrika ve imalathane gibi müessesat-ı askeriyede sıkı bir inzibat tahtında çalıştırılmaları muvafık olacağı Harbiye nezâreti celilesine bildirilmiş idi. Nezâret müşarûl-ilayhadan alınan 4 Teşrinisani 333 [4 Kasım 1917] tarih ve 1328/514 numrolu tezkire-i cevabiyede derecat-ı mesai ve maharetlerine nazaran tayin edilecek ücretle levazımat-ı umumiye müessasat ve fabrikalarında istihdam edilmek üzere sevkiyat müdüriyetine izamları işar edildiğinden - - - - - dahilinde bulunan seyyar Kıptiler'in mikdar-ı hane ve nüfuslarına bil-tahkik sürat-ı işarı tamimen tebliğ olunur."

EK 8: Kürt Talimatnamesi*

(*) DH.ŞFR, 63, 172.

"Bâb-ı Alî
Dâhiliye Nezâreti
İskân-ı Aşâir ve Mühâcirîn Müdîriyyeti
Umumî: 5445
Husûsî: 10
Diyârbekir vilayetine
Şifre

C. 18 Nisan [1]332 şifreye Kürd mültecilerini Urfa Zor gibi haval-i cenûbîyeye göndermek kesinlikle câiz değildir. Bunlar oralarda ya Arablaşmak ve-yahud milliyetlerini muhafaza itmek suretiyle yine gayr-i müfid ve muzır bir anasır halinde kalacakları cihetle matlub hasıl olamayacağından mültecilerin ber-vech-i zîr sevk ve iskânları lazımdır.

1- Türk mülteciler ile Türkleşmiş kasaba ahalisi Urfa, Maraş, Ayıntab cihetlerine sevk ve oralarda iskân olunmalıdır.

2- Kürd mültecilere gitdikleri yerlerde aşair hayatını yaşamamak ve milliyetlerini muhafaza edememe için aşiret reisleri behemahal efraddan ayırmak lazım geldiğinden bunlar arasında ne kadar zî nüfuz eşhası ve

rüesa ve ise efraddan bilatefrik Konya Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.

3- Müşak-ı sefere tahammülü olmayan alîl ve ihtiyarlar ile kimsesiz ve fakir kadın ve çocuklar Maden kasabasıyla Ergani ve Behremaz nahiyeleri gibi Türk köyleri bulunan mahallerde ve Türkler arasında müteferrikan iskân ve iaşe edilecekdir.

4- Mevâdd-ı sabıka haricindeki diğer mültecilerde Amasya, Tokad livalarıyla Malatya'nın münasib mahallerinde müteferrikan iskân edilmek üzere o havaliye müteferrik bir suretde sevk edilecekdir.

5- Sevk edilen mahallerle muhabere edilmekle beraber oralarca suret-i tevzî ve iskân hakkında olunacak muamelenin tayin ve işarı için ne mikdar mültecinin hangi tarihde nerelere sevk edildikden nezârete de malumat verilecektir.

Fî 19 Nisan sene [1]332

Nâzır"

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Dahiliye Nezareti Evrakı

Dosya Usulü İradeler Tasnifi

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti- Emniyet Kalemi

Hukuk Müşavirliği Kalemi

İdâre-i Umûmiye Dâhiliye Evrakı

İdâre Kısmı Analitik Envanteri

Kalem-i Mahsus Müdürlüğü

Mebanî Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti

Mebanî Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik

Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı Kataloğu

Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi

Sicilli Nüfûs Tahrirât Kalemi Analitik Envanteri

Sicilli Nüfus İdare-i Umumiyesi Kalemi Analitik Envanteri

Şifre Kalemi

B.E.O Sadaret Evrakı

Meclis-i Vükela

Cevdet Dahiliye

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Arşivi

BASILI KAYNAKLAR

Ahval ve Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayet Ahalisinden Dahile Mecbur İltica Olanların Suret-i Sevk ve Iadesi Hakkında Talimatname, İstanbul Matbaa-yı Amire, 1334.

Armay, Ural, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, Der Yayınları, İstanbul, 1998.

Bosna-Hersek Ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:8, 1992.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 12.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yayınları, 15. baskı, Ankara, 1998.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri C.1-Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, TTK Basımevi, Ankara, 1953.

İmla Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları no:525, Ankara, 1996.

İskân Mevzuatı, T.C. İskân Genel Müdürlüğü, 1936, Ankara.

İskân-ı Muhacirîn Nizamnamesi, Matbaâ-yı Amire, İstanbul, 1329 (1913).

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın no:14, Ankara, 1994.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, C.6, İletişim Yayınları.

Şimşir, Bilal N., *Ege Sorunu*, C.2, TTK yay, Ankara, 1982.

Şimşir, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri C.I,II ve III*, TTK Yayınları, 16. Dizi, S.50; Ankara, 1989.

Talimatname, 1- Muhacirîne arazi ve emlak tevzi'ne dair, 2- Muhacirîne verilen bağ, zeytinlik dutluk ve emsali yerlerin imarına ve hüsn-i muhafazasına dair, Garuyab Matbaası, Dersaadet, 1333.

Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1993.

ANILAR

————, "İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, C.4/44, 27 Aralık 1962.

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C. 1, İstanbul, 1992.

Çemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1959.

Dr. *Reşid Bey'in Hatıraları - Sürgünden İntihara*, yay. haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Arba Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1993.

Enver Paşa, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul, 1989.

Karabekir, Kâzım, *Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Tecelli basımevi, İstanbul, 1937.

Kabacalı, Alpay, *Talat Paşa'nın Anıları*, İletişim Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1994.

Orgeneral İzzetin Çalışlar'ın Günlüğü, *On Yıllık Savaşın Günlüğü - Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, Haz: İ. Görgülü ve İ. Çalışlar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

Sadrazam ve Harbiye Nazırı *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, İstanbul, 1988.

Sertel, M. Zekeriya, *Hatırladıklarım*, İstanbul, 1977.

Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1987.

Tepeyran, E. Hazim, *Zalimane Bir İdam Hükmü*, Pera yay, İstanbul, 1997.

İNCELEME VE ARAŞTIRMALAR

—, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Ağanoğlu, H.Yıldırım, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselesi (Balkan Harbi Sonrası Örneği 1912-1914)*, İ.Ü. Yayınlanmamış Master Tezi, İstanbul, 1999

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-14)*, Kaynak Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 1995.

Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu - İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Yayınları, İstanbul, 1999.

Akçam, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İletişim Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 1995.

Akçora, Ergünöz, "Türk Tarihinde Göçler ve Önemli Sonuçları", *Bilig*, S. 2, Ankara, 1996, s.241-245.

Akdağ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğ'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, S. 55, 1950, s.376.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celali İsyanları*, Cem Yayınları, İstanbul, 1995.

Akgündüz, Ahmet, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler", *Toplum ve Bilim*, S. 80, 1999, İstanbul, s.144-169.

Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi-I*, Cumhuriyet yay, İstanbul, 1997.

Aktepe, M. Münir, *Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye Yerleşmeleri*, İÜ Basılmamış doktora tezi, 1949.

Aktepe, Münir, "14. ve 16. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", *Türkiyat Mecmuası*, S. 10, İstanbul, 1953.

Altuğ, Yılmaz, "Balkanlar'dan Anayurda Yapılan Göçler", *Belleten*, C. 55, Ankara, 1991, s.109-120.

Allen, W.E.D-Muratof, P., *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1966.

Andonyan, Aram, *Balkan Savaşı*, çev: Zaven Biberyan, Aras Yay., İstanbul, 1999.

Andrews, P. Alford, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Tüm Zamanlar Yayınları, İstanbul, 1992.

Andrews, Peter Alford, "Muhacirler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.12, s.515-520.

Arai, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele - Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Arıkan, Zeki, *Tanzimat Döneminde Eğin ve Çevresinden İstanbul'a Yönelik Göçler*, Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumundan ayrı basım, TTK, Ankara, 1994.

Aslanapa, Oktay, *"Anadolu'da İlk Türk Mimarisi-Başlangıcı ve Gelişmesi"*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını 43, Ankara, 1991.

Ataöv, Türkkaya, *Talat Paşa'ya Atfedilen Andonian "Belgeler"i Sahtedir!*, Ankara Ünv. Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, Ankara, 1984.

Atnur, İ.E., "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, S.9, Eylül 1994, s.45-49.

Atnur, İ. E., "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", *Atatürk Yolu*, C.4, S.14, Kasım 1994, s.121-139.

Avcı, Cemal, "Tekâlîf-i Harbiye ile Tekâlîf-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanımı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.11, S31, Mart 1995.

Aydemir, İzzet, *Göç-Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Gelişim Matbaası, Ankara 1988.

Ayın, Faruk, "1878'de Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Göç Hareketleri ve Göçmenlerin İskânı", *Askeri Tarih Bülteni*, Y. 18, S. 34, Ankara, 1993, s.33-41.

Babacan, Selami, "Alperen ve Gazi Dervişlerin Anadolu'nun Türkleşmesindeki Yeri", *Milli Eğitim ve Milli Kültür*, Y. 2, S. 6, Ankara, 1980, s.70-75.

Balcıoğlu, Mustafa, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu: Şeyh Selim Ayaklanması", *Türk Kültürü*, Y. 30, S. 350, s.362-365.

Baran, Tülay, "Balkan Harbinden Sonra İzmir'e Yönelik Göçler" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, C.1, S.1, İzmir, 1991, s.201-219.

Barkan, Ö. Lütfi, "İmaret Sitelerinin Kuruluşu ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 23, İstanbul, 1963, s.238-296.

Barkan, Ö. Lütfi, "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-90 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, İstanbul, 1963, s.296-396.

Barkan, Ö. Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar*, S. 2, Ankara, 1942.

Barkan, Ö. Lütfi, "Osmanlı imparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 11, İstanbul, 1951.

Barkan, Ö. Lütfi, "Osmanlı imparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 13, İstanbul, 1953.

Barkan, Ö. Lütfi, "Osmanlı imparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 15, İstanbul, 1955.

Barkan, Ö. Lütfi - Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK Yayınları, Dizi 14, S. 3, Ankara, 1988.

Bayazıt, Bekir Sami, *Kürt-Dağı, Cebeli Bereket, Kozanoğulları İsyanı ve Güncydeki Aşiretlerin İskânları (1865-6)*, Antakya, 1989.

Baykara, Tuncer, "93 Harbinden Önce ve Sonra Anadolu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, Ankara, 1983.

Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.

Beşikçi, İsmail, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, Yurt Yayınları, Ankara, 1991.

Bice, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Suriye'ye Yerleşen Cezayirli Muhacirlerin Tabiiyeti Meselesi (1847-1900)", *İslâm Araştırmaları*, S. 1, İstanbul, 1997, s.91-106.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi C.3 Kısım 3 (1914-18 Genel Savaşı)*, TTK Yayınları, Seri 8, No.14, Ankara, 1957.

Cezar, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, MSÜ yay no:9, İstanbul, 1985,

Çadırcı, Musa, "Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", *Tarih Araştırmaları*, C. 13, S. 24, 1979-80, s.56-57.

Çağlar, Günay, "Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri", *Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.24, 1997, Erzurum, s.89-103.

Çapa, Mesut, "Anadolu'da Yunan İşgalinin Sebep Olduğu İç Göçler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.10, S. 29, 1994, Ankara, s.379-389.

Çapa, Mesut, "I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İtilaf Devletleri Esirleri", *Toplumsal Tarih*, C. 11, S.66, Haziran 1999, s.49-56.

Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1994.

Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Türkiyesi'ne 19. yy. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Tahlili", *Tarih Boyunca Balkanlar'dan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri Bildirileri*, İstanbul, 1996, s.117-130.

Deringil, Selim, *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi-Prof. Bekir Kütükoğlu'na Armağan'dan ayrı basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1991, s.435-442.

Doğanay, Hayati, "Dıştan Anadolu'ya Göçün Nüfus Artışı Üzerindeki Etkilerine Genel Bir Bakış (1783-1976)", *Erzurum Atatürk Ünv. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, C.12, S.2, Ankara, 1980, s.351-378.

Doktor Friliç ve Mühendis Rolig, *Türkmen Aşiretleri*, AMMU Neşriyatı no:2, Tab ve neşri: Kitabhane-i Suudî, 1334, İstanbul.

Doktor Fritz, *Kürtlerin Tarihi*, çev: Sinan Şanlıer, İstanbul, 1992.

Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul, 1999.

Dündar, Fuat, "Balkan Savaşı Sonrasında Kurulmaya Çalışılan Muhacir Köyleri", *Toplumsal Tarih*, S.82, Ekim 2000, s. 52-54.

Eberhard, Wolframm, "Nomads and Farmers in Southeastearn Turkey-Problems of Settlement", *Oriens*, 1953, C. 6, S. 21, s.1-49.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Dizi 7, S. 98, Ankara, 1994.

Emecan, Feridun M., "16. Asırda Balkanlar'ın Kuzeydoğu Kesiminde İskân Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar", *5. Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi 1989*, TTK Yayınları, Dizi 26. S. 4.

Eren, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök matbaası, İstanbul, 1966,.

Eren, A. Cevat, "Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselelerinin Başlaması", *Türk Dünyası*, S. 1, İstanbul, 1966, s.9-16.

Evsile, Mehmet; "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", Süleyman Demirel Ünv. Fen Edebiyat Fakültesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.2, Isparta, 1996, s.82-90.

Evsile, Mehmet, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *AAMD*, C. 12, S. 36, Kasım 1996, s.911-926.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Devleti'nde Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1994.

Gökbilgin, Tayyip, "Rumelinin İskânında ve Türkleşmesinde Yörükler", *III. Türk Tarih Kongresi 1943*, Ankara, 1948.

Gökbilgin, Tayyip, "Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evladı Fatihan", İstanbul Ünv. Edebiyat Fakültesi Yayınları no: 748, 1957.

Gökpınar, Vasıf, Mora Muhacirleri Meselesi (1820-29), İ.Ü. Yayımlanmamış Master Tezi, no: 6973, İstanbul, 1972.

Gönen, Y. Saner, "Bab-ı Ali Arnavutluk'u Neden 9 Yıl Resmen Tanımadı", *Toplumsal Tarih*, S. 71, Kasım 1999, s.4-7.

Gülsoy, Ufuk, "Avrupa'dan Osmanlıya 'Gurbetçi Göçü'", *Tarih ve Medeniyet*, S. 33, Aralık 1996, s.40-44.

Gülsoy, Ufuk, "1828 Yılında İstanbul'a getirilen Varnalı Muhacirler", *Tarih İncelemeleri*, S. 7, 1992, Ege Ünv. Yayınları, s.243-270.

Gündüz, Tufan; "Osmanlı Devleti'de Konar Göçer Raiyyete Dair", *Akademik Araştırmalar*, Y. 1, S. 3, Erzurum, 1996, 84-87.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları Dizi 7, S.79, 3. baskı, Ankara, 1985.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-13)*, TTK Yayınları, Dizi 16, S. 72, Ankara, 1994.

Halaçoğlu, Yusuf, "18. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyasetinde Derbendlerin Yeri", *Milli Eğitim ve Milli Kültür*, Y. 2 S. 6, Ankara, 1980, s.95-102.

Halaçoğlu, Yusuf, "Hatay ve Yöresinde Türk Aşiretlerinin Yerleştirilmesi", *Türk Kültürü*, Y. 25, S. 296, Ankara, s. 719-722.

Halaçoğlu, Yusuf, *Fırka-i Islahiye ve Yapmış Olduğu İskân*, Tarih Dergisi, S. 27, İstanbul, 1973'ten ayrıbasım.

Halaçoğlu, Yusuf, *Fırka-i Islahiye ve Kozan*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayımlanmamış Yeniçağ tarihi kürsüsü mezuniyet tezi, 1971.

Halaçoğlu, Yusuf, *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Yayınları, Dizi 7, S. 92, İstanbul, 1992.

Handzic, Adem, "16. Yüzyılda Bosna'da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış", *Bosna Hersek - Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1992, s.15-20.

Hanioğlu, Şükrü, "Jön Türkler ve Osmanlı'da İç-Dış Politikası Bağlantısı", *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, 2. basım, Der Yayınları, İstanbul, 1998.

Hayasaka, Makoto, "The Polish Emigration and the Ottoman Empire", *Annals of Japan Assosiation for Middle East Studies (AJAMES)*, S.2, 1987, Tokyo, s.167-186.

Hopkirk, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çeviri: Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1994.

İpek [1994a], Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-90)*, Türk Tarih Kurumu Yayın No:73, Ankara, 1994.

İpek [1994b], Nedim, "Trablusgarb ve Bingazi Mültecileri (1911-1912)", *19 Mayıs Ünv. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, 1994, Samsun, s.90-109.

İpek, Nedim, "Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)", *Süleyman Demirel Ünv. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, Isparta, 1995, s.197-221.

İpek, Nedim, "Göçmen Köylerine Dair", *Tarih ve Toplum*, S. 156, Haziran 1996, s.15-21.

İpek, Nedim, *Balkanlar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)*, 19 Mayıs Ünv. Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 6'dan ayrı basım, 1991, Samsun.

İpek, Nedim, "Giresun Kazasının Nüfusuna Dair bir Değerlendirme", *Milli Mücadelede Giresun Sempozyumu Bildirileri 6-7 Mart 1999*, Giresun Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999, s.223-232.

İpek, Nedim, "İran Mültecileri (1900-1914)", *Askeri Tarih Bülteni*, Y.18, S.34, Ankara, 1993, s.64-81.

Kabacalı, Alpay, *Arap Çöllerinde Türkler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

Kaplanoğlu, Raif, *Bursa'da Mübadele (1923-30 Yunanistan göçmenleri)*, Avrasya Etnografya Vakfı yay no:6, İstanbul, 1999.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

Karpat, Kemal, "Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and Founding of Mecidiye 1856-78", *International Journal of Turkish Studies*, Vol.III/I, Win. 84-85, s. 1-19.

Kasaba, Reşat, "Göç ve Devlet", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar) Sempozyumu 1993*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s.337-343.

Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Kaya, Erol, "I. Dünya Savaşı Esnasında Erzurum ve Çevresinden Göçeden Müslüman Muhacirlerin Gittikleri Bölgeler ve Durumları", *Akademik Araştırmalar*, Y. 1, S.5, Erzurum, 1997, s.92-97.

Kazgan, Gülten,'Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 30, 1-4 (1970-71).

Keyder, Çağlar, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, derleyenler: İ.C. Schick ve E.A. Tonak, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

Kocahanoğlu, Osman Selim, *İttihat Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

Kocacık [1979 Mart], Faruk, "19. Yüzyılda Göçmen Köylerine İlişkin Bazı Yapı Planları", *Tarih*, S. 32, 1979 Mart, s.415-425.

Kocacık [1980], Faruk, "Balkanlar'dan Anadoluya Yönelik Göçler (1878-90)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 1, İstanbul, 1980, s.137-190.

Kocacık [1996], Faruk, "1878-1900 Yılları Arasında Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçlerin Anadolu'daki Sürekli Yerleşme Yerleri ve Toplumsal Yapıya Etkileri", *2. Ulusal Sosyoloji Kongresi- Toplum ve Göç 20-22 Kasım 1996 Mersin*, DİE ve Sosyolji Derneği ortak yayını, s.137-145.

Koç, Yunus, *16. Yüzyılda bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayın No:1021, Ankara, 1989.

Kuban, Doğan, "Anadolu Türk Şehrinin Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar*, S.7, Ankara, 1978, s.52-73.

Kun, T. Halası, "16. Century Turkish Settlements in Southern Hungary ", *Belleten*, S. 28, Ankara, 1964.

Kurtiş, Nazım, *Türkiye'de 19. Asırda Muhacerat Hareketleri Hakkında Arşiv Kayıtlarına Dayanan Bir Deneme*, İ.Ü. Tarih Bölümü yayınlanmamış lisans tezi no:351.

Lust-Okar, Ellen M.; "Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria", *Middle Eastern Studies*, C.32, S. 1, 1996, s.53-68.

Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1998.

Meram, Ali Kemal, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, Kitapçılık Limited Şirketi, 1969[?].

McCarthy, Justin, "Muslims Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I and The Turkish War of Indepence", *Isis Press and The Institute of Turkish Studies*, İstanbul-Washington, İstanbul, 1993.

McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, çev: Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1995.

Mısırlıoğlu, M. Kemal, *1320 (1902)'de Yapılan Göçler ve Muhacir Köyleri*, İ.Ü. yayımlanmamış lisan tezi no 3305.

Mourelos, Yannis G., "The 1914 Persecutions and The First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, C. 26, S. 2, 1985, Institute for Balkan Studies, Selanik.

Oba, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Yayınları, İstanbul, 1995.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayınları, İstanbul, 1987.

Orhonlu, Cengiz, "Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlılar'ın Yaptıkları Tehcir'in Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, C.37, 1973, s.485-495.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, Eren Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1990.

Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, TTK Yayınları, Dizi 7, S. 126, Ankara, 1991.

Ökse, Necati, "Ermeni Sorunun Doğuşu ve Tehcir Kanunu'nun Uygulanması", *Askeri Tarih Bülteni 11/21*, Genelkurmay Askeri Tarih Strateji Enstitüsü Yayınları, Ağustos 1986.

Önder, Selahattin; "Meclis-i Vükela Mazbatalarında Türk-Bulgar Mübadelesi", *Anadolu Üniv. Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.1, Eskişehir, 1991, s.207-225.

Özkan, Reşat, *T.C'nin Yabancı Devletlerle, Ülke Ahali Mübadelesi, Göç, Mülteciler ve Kıbrıs Hakkında Yapmış Olduğu Anlaşmalar*, İ.Ü Tarih Bölümü yayınlanmamış tez no:11993, 1975.

Özkaya, Yücel; "Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yy'da Göç sorunu", *Tarih Araştırmaları*, C. 14, S. 25, AÜDTCF yay, s.171-203.

Öztürk, Adil Adnan, "Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri İle Rumeli'den İzmir'e Yapılan Göçler (1878-1912)", *Tarih ve Toplum*, S. 178, Ekim 1998, s.54-60.

Özyüksel, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

Palabıyık, İrfan, *İttihat ve Terakki'nin 1908-12 Çalışmaları*, İ.Ü. yayınlanmamış tez no:10078, 1973.

Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüzyıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev: B.Çorakçı Dişbudak, Yeniyüzyıl Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1992.

Pinsov, Mark, *Demographic Warfare An Aspect of Ottoman and Russian Policy (1854-66)*, Harvard University, yayımlanmamış doktora tezi, 1970.

Samur, Sebahattin, "Osmanlı Devleti'nde Cezayir Göçmenleri ve Abdulkadir El-Cezayiri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, Kayseri, 1992, s.141-158.

Sarısaman, Sadık, "I. Dünya Savaşı'nda İran Avşarları'na Yönelik Çabalarımız",

Atatürk Ünv. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, S. 2, Erzurum, 1995, s.133-148.

Saydam, Abdullah, "Müslüman Olan Macar-Leh Mültecilerin Meselesi", *Toplumsal Tarih*, S. 24, Aralık 1995, s.16-21.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Dizi 16, S. 75, 1997, Ankara.

Saydam, Abdullah, *Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskânı*, Samsun, 1993, s. 227-256. Prof. Bayram Kodaman'a Armağan'dan ayrı basım.

Saydam, Abdullah, "Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", *19 Mayıs Ünv. Dergisi*, Samsun, s.243-255.

Saydam, Abdullah, "Tanzimat Devrinde Dobruca'da İskân Faaliyetleri", *19 Mayıs Ünv. Dergisi*, S. 7, Samsun, 1992, s.199-209.

Shaw, Stanford J.- E. Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, E Yayınları, İstanbul, 1983.

Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1990.

Sofuoğlu, Dr. Adnan, "Osmanlı Devleti'nde Ortaya Çıkan Göç Problemleri ve Türk Göçlerinin Bir Safhası, 1903-4 (R. 1319) Yılında Meydana Gelen Göçler", *Türk Kültürü*, S. 383, Ankara, Mart 1995.

Sonyel, Salahi, *Shocking New Documents*, Londra, 1975.

Sümer, Tülin, "Türkleri Makedonya'dan Göçe Mecbur Eden Yunan Zulümleri", *Belgelerle Türk Tarihi*, S.15, Aralık 1968.

Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları*, S. 1, s.4

Sümer, Tülin "Türkleri Makedonya'dan Göçe Mecbur Eden Yunan Zulümleri", *BTTD*, S. 15, Aralık 1968, s.49-53.

Sürgevil, Sabri, "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişinin İzmir Basınındaki Yankıları", *Tarih İncelemeleri*, S.1, 1983, İzmir, s.113-128.

Şahin, İlhan, "Osmanlı Dönemi'nde Saraybosna'nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)", *Bosna Hersek - Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1992, s.21-29.

Şahintürk, Haluk, "İttihat ve Terakki", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, s.1810-1811.

Şen, Ömer, "Osmanlı Devleti'nde Kafkas Göçmenleri Sorunu (1834-70)", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. 10, İstanbul, Temmuz 1997, s.125-133.

Şen, Ömer, "19. yy.'da Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkas Göçmenlerinin Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. 6, İstanbul, Mayıs 1994, s.171-192.

Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum Bilim*, S. 50, İstanbul, 1990, s.49-72.

Tekeli, İlhan, "Mustafa Celaleddin Beyin, Bir Eyaletin İmar ve Islahı Hakkında Mükaleme Adlı Risalesi ve 19. yy Osmanlı İmparatorluğu'nun İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, S. 51-52, 1991.

Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu - Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

Toprak, Zafer, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğa-*

ziçi Üniversitesi Dergisi, C.6, İstanbul, 1978, s.211-225.

Toprak, Zafer, "İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C.7, İstanbul, 1979, s.95-113.

Tosun, Yılmaz, *17-19 yüzyıl Batı Anadolu'da Osmanlı-Türk Şehir Dokuları*, Mimar Sinan Ünv. Yayınları, 1983.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1-Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler C. 2-Mütareke Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler C. 3-İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

Tunçay, Mete, *Cihat ve Tehcir (1915-1916 Yazıları)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1991.

Tunçdilek, Necdet, *Türkiye'de İskân Coğrafyası*, İstanbul, 1967.

Ubuz, Suna, *Göç ve İskân Meselesi (1879-80)*, İ.Ü. yayınlanmamış lisans tezi, İstanbul, 1980.

Ünal, Tahsin, *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1974.

Yadigar, Zeynep, *1319 (1901)'de Yapılan Göçler ve Muhacir Köyleri*, İ.Ü. yayımlanmamış lisans tezi no: 2222.

Yetkin, Sabri, "'Numune Köy' Projesi (1916)", *Toplumsal Tarih*, C. 5, s.41-45.

Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1980.

Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul, 1979.

Yonan, Gabriele, *Asur Soykırımı - Unutulan bir Holocaust*, Çev.: Erol Sever, [Çevirenin kendi yayını], İstanbul, 1996, s.102.

Gazeteler

Tasvir-i Efkar

İleri

Takvim-i Vekayi

İkdam